KRISTINA
RUTKOVSKA

KONSTANTINO SIRVYDO PUNKTAI SAKYMŲ

ANTRA DALIS

PUNKTY KAZAŃ KONSTANTEGO SZYRWIDA

CZĘŚĆ DRUGA

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

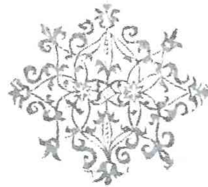
KONSTANTINO SIRVYDO PUNKTAI SAKYMŲ

ANTRA DALIS

PUNKTY KAZAŃ KONSTANTEGO SZYRWIDA

CZĘŚĆ DRUGA

VILNIUS
2016

KRISTINA
RUTKOVSKA

KONSTANTINO SIRVYDO PUNKTAI SAKYMŲ – XVII AMŽIAUS PIRMOSIOS PUSĖS LIETUVIŲ IR LENKŲ KULTŪROS PAMINKLAS

MONOGRAFIJA

PUNKTY KAZAŃ KONSTANTEGO SZYRWIDA – ZABYTEK PIŚMIENNICTWA LITEWSKIEGO I POLSKIEGO Z PIERWSZEJ POŁOWY XVII WIEKU

MONOGRAFIA

VILNIUS
2016

KRISTINA
RUTKOVSKA

KONSTANTINO SIRVYDO PUNKTAI SAKYMŲ – XVII AMŽIAUS PIRMOSIOS PUSĖS LIETUVIŲ IR LENKŲ KULTŪROS PAMINKLAS

MONOGRAFIJA

PUNKTY KAZAŃ KONSTANTEGO SZYRWIDA – ZABYTEK PIŚMIENNICTWA LITEWSKIEGO I POLSKIEGO Z PIERWSZEJ POŁOWY XVII WIEKU

MONOGRAFIA

VILNIUS
2016

UDK 27-475.5
Va335

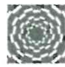
Recenzavo:
prof. habil. dr. Bonifacas Stundžia
prof. dr. Paulius Vaidotas Subačius
prof. habil. dr Halina Karaś
prof. habil. dr. Janusz Rieger

Kritinio leidimo rengimą rėmė

VALSTYBINĖ LIETUVIŲ KALBOS
KOMISIJA

Kritinio leidimo leidybą rėmė

Lietuvos
mokslo
taryba

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

VALSTYBINĖ LIETUVIŲ KALBOS
KOMISIJA

ISBN 978-609-411-164-8 (bendras)
ISBN 978-609-411-177-8

SPIS TREŚCI

WSTĘP 9

I.
Konstanty Szyrwid jako kaznodzieja, teolog, leksykograf i pisarz w języku litewskim 11

1. Krótki biogram 13
2. Propagatorzy języka litewskiego o zasługach Konstantego Szyrwida 14
3. Źródła historiograficzne i teologiczne o wybitnych jezuitach Akademii Wileńskiej 15
4. Opracowania polskie i litewskie o kunszcie literackim Konstantego Szyrwida 21
5. Językoznawcze analizy opracowań Konstantego Szyrwida 24
6. Niezbadane aspekty kaznodziejskiej twórczości Konstantego Szyrwida 28

II.
Punkty kazań Konstantego Szyrwida na tle polskich i litewskich postylli owej epoki 29

1. Litewskie postylle protestanckie i przekłady kazań polskich 29
2. Pierwsza oryginalna postylla katolicka Konstantego Szyrwida 36
2.1. O warsztacie i językach postylli 37
2.2. Tekst w języku litewskim i polskim 40
2.3. Tekst w języku łacińskim 47
3. Początki postyllografii na Litwie 48

III.
O przekładzie tekstu litewskiego *Punktów kazań* Konstantego Szyrwida na język polski 51

1. Perykopy biblijne 51
1.1. Skład perykop biblijnych w *Punktach kazań* 51
1.2. Źródła perykop biblijnych w *Punktach kazań* 52
2. Analiza dwóch *Punktów* i aktualne zagadnienia badawcze 54
2.1. Cytaty biblijne w tekście I części *Punktów kazań* 55
2.2. Cytaty biblijne w tekście II części *Punktów kazań* 58
3. Aspekty dalszych badań 63

IV.
Struktura warstwy cytatowej w *Punktach kazań* Konstantego Szyrwida 65

1. Zestawienia statystyczne 66
2. Typy cytatów biblijnych 69
3. Powtarzające się cytaty biblijne 72
4. Ogólne ukierunkowanie kazań Konstantego Szyrwida 76

V.
Cytaty z Ewangelii w postylli Konstantego Szyrwida 78

1. Zestawienia statystyczne 78
2. Sposoby identyfikacji różnic i podobieństw tekstu Konstantego Szyrwida z tekstem Jakuba Wujka 81

3. Całkowita zgodność tekstu Konstantego Szyrwida z Nowym Testamentem Jakuba Wujka 83
4. Częściowa zgodność tekstu Konstantego Szyrwida z Nowym Testamentem Jakuba Wujka 85
4.1. Szyk wyrazów w zdaniu 85
4.2. Właściwości morfosyntaktyczne 98
4.3. Właściwości leksykalne 99
5. Znaczna niezgodność tekstu Konstantego Szyrwida z Nowym Testamentem Jakuba Wujka 113
5.1. Cytat z Ewangelii św. Łukasza (Łk 8.8; PK I 342) 114
5.2. Cytat z Ewangelii św. Mateusza (Mt 8,8–9; PK I 258–259) 115
5.3. Cytat z Ewangelii św. Mateusza (Mt 5,45; PK I 347) 116
6. Tekst pochodzenia biblijnego w *Punktach kazań* Konstanetgo Szyrwida na tle innych polskich przekładów Nowego Testamentu 117

VI.
Grafia i ortografia *Punktów kazań* Konstantego Szyrwida 119

1. Zestaw znaków graficznych i ich zastosowanie w części polskiej *Punktów kazań* 120
1.1. Stosowanie znaków diakrytycznych 121
1.2. Pisownia samogłosek [i], [y] oraz joty 132
1.3. Zakres użycia ‹l› oraz ‹ł› 135
1.4. Pisownia grupy spółgłoskowej [šč] 135
1.5. Obce wzory graficzne 136
1.6. Pisownia fonetyczna 138
1.7. Skróty 140
1.8. Pisownia łączna i rozdzielna 140
1.9. Wielkie litery 142
1.10. Znaki interpunkcyjne i typograficzne 143
2. Analogie graficzne i ortograficzne w tekście polskim i litewskim *Punktów kazań* 146
2.1. Znaki diakrytyczne 147

2.2. Samogłoski kreskowane ‹á›, ‹é›, ‹ó› 148
2.3. Samogłoski nosowe 148
2.4. Znaki diakrytyczne o genezie łacińskiej 149
2.5. Oznaczanie miękkości 149
2.6. Stosowanie ‹l› i ‹ł› 150
2.7. Zasięg użycia ‹i›, ‹y› oraz ‹j› 150
2.8. Zakres użycia dwuznaków 151
2.9. Pisownia grupy spółgłoskowej [šč] 152
2.10. Pisownia fonetyczna 152
2.11. Pisownia łączna i rozdzielna 153
2.12. Pisownia wielkiej litery 153
3. Cechy charakterystyczne grafii polskiej i litewskiej 155
4. Tabela znaków graficznych w tekście polskim *Punktów kazań* 157

WNIOSKI 175

UWAGI KOŃCOWE 178

BIBLIOGRAFIA 181

ŹRÓDŁA 195

SANTRAUKA
Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* –
XVII amžiaus pirmosios pusės lietuvių ir lenkų raštijos paminklas 200

SUMMARY
Gospel Points by Konstantinas Sirvydas, a Monument to Lithuanian
and Polish Writing of the First Half of the 17th Century 216

WSTĘP

Niniejsze opracowanie jest poświęcone analizie zabytku ważnego zarówno dla kultury litewskiej, jak i polskiej – postylli katolickiej Konstantego Szyrwida *Punkty kazań* (PK). Tekst polski w opisywanej księdze wiąże się ściśle z tekstem litewskim, jest bowiem jego dość dokładnym tłumaczeniem. W związku z tym badania nad częścią polską, mające na celu ukazanie relacji między obu partiami zabytku i jednocześnie przedstawienie sposobów oddziaływania języków na siebie, wymagały uwzględnienia tekstu litewskiego. Rzeczą ważną było też zidentyfikowanie źródeł wykorzystanych w procesie pisania tekstu, zwłaszcza licznych odniesień do Pisma Świętego i innych fragmentów z ksiąg o charakterze religijnym, gdyż dowodzą one naszym zdaniem o stopniu oryginalności postylii i o aspiracjach jej autora.

Pierwsze rozdziały monografii, opierające się na kwerendzie różnego rodzaju źródeł (historiograficznych, teologicznych, encyklopedycznych), kreślą tło historyczno-kulturowe, w którym powstały dzieła Szyrwida. Mają też na celu charakterystykę osobowości tego wybitnego kaznodziei, teologa, leksykografa i pisarza w narodowym języku litewskim. Obejmują one także badania nad jego spuścizną, przy opracowaniu której uwzględniono szczegółowo opracowania poświęcone części polskiej jego słowników, dokładnie przedstawiono istniejące nieliczne dotychczas analizy naukowe postylli. Żeby ukazać znaczenie tego zabytku w kształtowaniu się litewskiej szkoły kaznodziejskiej i jej powiązania z ważnymi dla kultury polskiej dziełami religijnymi, omówiono najważniejsze utwory postyllograficzne (oryginalne i przekładowe), powstałe w owym czasie na Litwie.

Część podstawowa opracowania skupia się na analizie tekstu postylli. Omówione w niej zostały metodologiczne założenia autora, proporcje zapisów litewskiego, polskiego i łacińskiego, relacje między tekstem polskim i litewskim. Analiza dwóch wybranych punktów z PK I oraz PK II ukazuje bliski związek tekstu litewskiego z tekstem łacińskiej Wulgaty i mniej ścisłe powiązania tekstu polskiego Szyrwida z tekstem Wujka oraz wskazuje na te miejsca, które wymagają jeszcze szczegółowych badań.

W celu ustalenia stopnia oryginalności tekstu polskiego dogłębnie przeanalizowano wyodrębnione w tekście postylli inteksty biblijne. Omówiono ich typy oraz sposoby wkomponowania w tekst autorski. Przytoczone zostały również zestawienia statystyczne, dotyczące warstwy cytatowej w PK, które pokazują różnice pomiędzy pierwszą częścią PK, spisaną w całości przez Szyrwida, a drugą, gdzie przekładu polskiego dokonały inne osoby. Opracowane cytaty z czterech Ewangelii wyłoniły miejsca różniące się od przekładu Wujka na poziomie składni oraz leksyki, toteż kolejne podrozdziały zostały poświęcone właściwościom wybranych cech składniowych i leksykalnych postylli.

Odrębny rozdział stanowią rozważania o grafii i ortografii zabytku, w którym to omówiono podstawowe cechy pisowni polskiej, przedstawiono interferencje zapisu polskiego na zapis litewski oraz scharakteryzowano utrzymujące się jeszcze w połowie XVII wieku wpływy grafii łacińskiej. Na końcu opracowania umieszczono tabelę znaków graficznych, przedstawiającą ich funkcje oraz przykłady realizacji w tekście.

Wszystkie rozdziały monografii są ściśle powiązane z indeksami (cytatów biblijnych, nazw własnych, skrótów biblijnych) umieszczonymi w trzeciej części książki. Zawierają one szerszy materiał ilustracyjny, dzięki czemu mogą być przyczynkiem do dalszych interesujących dociekań naukowych.

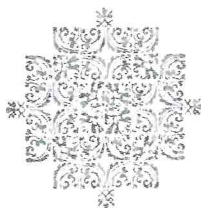
Pracę nad przygotowaniem wydania krytycznego *Punktów kazań* w latach 2008–2011 finansowała Państwowa Komisja Języka Litewskiego (Valstybinė lietuvių kalbos komisja), która przyczyniła się też do wydania tomu trzeciego. Druk został sfinansowany przez Litewską Radę Naukową (Lietuvos mokslo taryba) w ramach projektu wydawniczego, realizowanego w latach 2014–2015. Koordynatorem obu projektów był Instytut Języka Litewskiego. Serdeczne podziękowania składamy instytucjom, które wspierały wydanie finansowo.

Słowa podziękowania należą się również tym uczonym, którzy służyli nam swoją wiedzą, radą i wsparciem w trakcie przygotowań do druku tomu trzeciego. Wdzięczni jesteśmy naszym recenzentom – profesorom Uniwersytetu Wileńskiego, dr. hab. Bonifacasowi Stundži i dr. hab. Pauliusowi Subačiusowi, recenzentom polonistom – profesorom Uniwersytetu Warszawskiego, dr. hab. Januszowi Riegerowi i dr hab. Halinie Karaś. Szczególne podziękowania należą się redaktorowi części polskiej profesor Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy dr hab. Annie Paluszak-Bronce, która czuwała nad całością opracowania polskiego. Dr Jurgicie Venckienė dziękujemy za pomoc przy opracowaniu bibliografii. Podziękować chcemy też wszystkim tym, którzy uczestniczyli w przygotowaniu postylli do druku, udzielając nam cennych konsultacji: prof. Instytutu Badań Literackich dr hab. Elżbiecie Janus, prof. Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, dr. hab. Tomaszowi Chachulskiemu, prof. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, dr hab. Mirosławie Wronkowskiej-Dimitrowej, dr hab. Onie Aleknavičienė, prof. dr Jolancie Zabarskaitė, dr hab. Grasildzie Blažienė, dr. Dariusowi Kuolysowi, prof. dr hab. Danguolė Mikulėnienė, dr Vilii Ragaišienė, dr. Mindaugasowi Šinkūnasowi, dr Jūratė Pajėdienė, dr. Mintautasowi Čiurinskasowi, dr. Tomasowi Veteikisowi, Rūcie Statkevičiūtė.

Dziękujemy osobom, które stworzyły stronę graficzną i dokonały składu tekstu – Alfonsowi Žviliusowi i Sauliusowi Juozapaitisowi. Ich ogromne zaangażowanie i profesjonalizm przyczyniły się do nadania oryginalnej formy niniejszemu wydaniu.

Dziękujemy również pracownikom Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej za możliwość korzystania z ich zbiorów i cenną pomoc. Za możliwość pracy w polskich bibliotekach dziękujemy Funduszowi Wspierania Wymiany Naukowej (Švietimo mainų paramos fondas).

I. KONSTANTY SZYRWID JAKO KAZNODZIEJA, TEOLOG, LEKSYKOGRAF I PISARZ W NARODOWYM JĘZYKU LITEWSKIM

Konstanty Szyrwid (1580–1631) był osobą niezwykle uzdolnioną, jego osiągnięcia dotyczą różnych dziedzin. Ksiądz jezuita, wybitny teolog i kaznodzieja, twórca kazań, a zarazem pierwszy litewski językoznawca, pisarz w języku narodowym. Założył podwaliny litewskiej leksykografii, dbał o wypracowanie norm języka literackiego. W jego pracach znalazła wyraz wielokulturowa tradycja Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Życie i spuścizna Konstantego Szyrwida były już tematem wielu opracowań. Wynika to zarówno z kwerendy źródeł bibliograficznych podanych przez cenionego znawcę litewskiej historii, literatury i kultury Vaclovasa Biržiškę (1960: 244–254), jak i informacji zawartych w polskich opracowaniach – *Bibliografii* Karola Estreichera (1934: 357–361) oraz z uzupełnień, poczynionych w *Nowym Korbucie* (1965: 323). Imię Szyrwida i jego zasługi były znane nie tylko teologom, ale też miłośnikom języka i kultury litewskiej. Tylko Biržiška umieszcza w I tomie *Aleksandrynasa* 118 pozycji bibliograficznych, w których jest mowa o osobie i dziełach Szyrwida. Badacz skrupulatnie odnotowuje nawet te źródła, gdzie imię litewskiego kaznodziei było w jakikolwiek sposób wzmiankowane. Uwzględniając opracowania najnowsze, których dużo się ukazało po wznowionym w 1979 roku wydaniu słownika Szyrwida, można twierdzić, że literatura dotycząca jego i jego epoki, jest dość liczna, stanowi bowiem ponad 200 pozycji bibliograficznych.

Niniejszy rozdział ma na celu zarówno ukazanie osobowości Szyrwida, jego poglądów i inspiracji patriotycznych, jak i przedstawienia jego osiągnięć w zakresie tych dziedzin,

w których odniósł znaczne sukcesy – teologii, duszpasterstwa i przede wszystkim – językoznawstwa. W poszukiwaniu danych do tych opisów przejrzane zostały wszystkie źródła z wyżej wymienionych spisów bibliograficznych w języku litewskim i polskim. Najbardziej pożyteczne byłyby oczywiście zapisy, pochodzące z dzieł współczesnych Szyrwidowi. Niestety, ten wybitny jezuita nie zostawił pamiętników czy wspomnień, nie zachowały się też jego listy. Największą więc wartość stanowią opracowania oparte na dość szczegółowej kwerendzie zbiorów archiwalnych Prowincji Polskiej i Litewskiej, przebadane i opisane przez dwóch jezuitów – litewskiego Pauliusa Rabikauskasa (1982, 2002) i polskiego Ludwika Piechnika (1983), którzy w tym samym czasie prowadzili poszukiwania w archiwach rzymskich, wymieniając się nawzajem napotkanymi danymi. Działalność Szyrwida została przez nich przedstawiona na szerszym tle historycznym i kulturowym, jako część osiągnieć naukowych i teologicznych zakonu jezuickiego w owym okresie. Określili oni także wkład wybitnego mówcy zarówno w rozwój sztuki kaznodziejskiej i myśli filozoficznej, jak i jego zasługi położone w walce o budzenie się litewskiej świadomości narodowej i kształtowanie się języka litewskiego.

Zawarte w katalogach notacje mają ogromną wartość historyczną i faktograficzną, ale dla badacza języka są one suche i zbyt lakoniczne, koncentrują się bowiem tylko na podaniu zasług i pełnionych obowiązków w zakonie jezuitów. Bardziej przydatne i ciekawe dla naszej rozprawy są pierwsze wzmianki o Szywidzie przedstawione w opracowaniach Nathanaele Sotvellusa (1676) i Stanisława Rostowskiego (1877) oraz zebrane w słynnym *Kalendarzu jezuickim większym* Jana Poszakowskiego wydanym w 1739 roku (Kalendarz Jezuicki Większy 1739). Nie są one jednak wystarczające. Więcej o dziełach i zasługach Szyrwida oraz faktów z życia tego wybitnego kaznodziei i patrioty języka litewskiego znajduje się w literaturze polskojęzycznej i litewskiej, powstałej w XIX wieku na fali budzenia się litewskiej świadomości narodowej i walki o język ojczysty. Poważne rozprawy naukowe, opisujące słowniki Szyrwida i jego postyllę, pojawiają się jeszcze później – w latach 80–ych XX wieku. Jakkolwiek ważne są wspomniane, niekompletne opracowania o Szyrwidzie, to bez wątpienia najcenniejszym źródłem wiedzy o nim są jego dzieła. Szczególną wartość ma tu postylla, nazwana przez autora *Punkty kazań*, gdzie jawi się on nam jako niezależny myśliciel, o ukształtowanym światopoglądzie i jasnej, przejrzystej postawie tożsamościowej, opartej bowiem na głębokiej wierze katolickiej i miłości do prostego ludu. Zebrane i przedstawione dane z opracowań wcześniejszych, jak też przeprowadzone badania nad językiem i treścią PK ukazują Szyrwida w nowym świetle, odsłaniają dotychczas pominięte zasługi tego wybitnego jezuity dla kultury litewskiej.

1.
Krótki biogram

Szyrwid urodził się prawdopodobnie w 1580 roku, prawie jednocześnie z założeniem Akademii Wileńskiej, pochodził z okolic Onikszt, wywodził się z rodu Szyrwidów. Przed wstąpieniem w 1598 roku do nowicjatu w Rydze studiował w kolegium wileńskim gramatykę i poezję. W drugim roku nauki w Rydze (z powodu wojny ze Szwedami) został przeniesiony do Dorpatu (Tartu). Tutaj studiował retorykę, a w 1600 roku złożył pierwsze śluby. W latach 1600–1601 studiował retorykę w Nieświeżu i wykładał w młodszych klasach. Od 1603 do 1606 roku pobierał nauki z zakresu filozofii w kolegium w Półtusku. Prawdopodobnie w latach 1606–1607 studiował teologię w Akademii Wileńskiej, a w roku akademickim 1609–1610 przyjął święcenia kapłańskie. W okresie od 1611 do 1612 roku odbył tercjat w Nieświeżu. Od r. 1613 aż do samej śmierci (23 sierpnia 1631 roku) mieszkał i pracował w Wilnie. Wykładał na Akademii Wileńskiej teologię pozytywną i pełnił funkcję kaznodziei w kościele św. Janów. W ciągu dziesięciu lat (1610–1611; 1613–1623, z wyjątkiem 1617–1618 r.) głosił kazania po litewsku, a w latach 1617–1618 i 1623–1624 – po polsku w kościele św. Kazimierza. Od 1613 roku oprócz pracy w Katedrze Pisma Świętego (1613–14, 1619–1622, 1625–1626), pełnił obowiązki prefekta niższych klas (1616–1618) i prefekta akademii greckiej (1620–1621), głosił egzorty dla członków Bractwa Miłosierdzia (1615–1617), kierował Kongregacją Ciała Chrystusowego (1621–1622), był też spowiednikiem i kierownikiem duchownym swoich współbraci zakonnych (1625–1628) oraz doradcą rektora (1616–1619). Od 1625 r. zaprzestał wszelkiej działalności. Pozostał mu tylko jeden, bardzo zaszczytny obowiązek admonitora, czyli napominania rektora, w przypadku jego niewłaściwego postępowania. Z wpisu zachowanego w katalogu z 1625 r. wynika, że Szyrwid nie cieszył się dobrym zdrowiem (łac. *debilis*) i dlatego zapewne ograniczył on wcześniej pełnione funkcje. W maju 1631 roku, na prywatnej ceremonii prowincjała jezuitów litewskich Mikołaja Łęczyckiego, został mu nadany stopień magistra nauk wyzwolonych i filozofii. Zmarł na gruźlicę w 1631 roku.

Swoją ogromną wiedzę uwiecznił w pismach. Najważniejsze z nich – to wydany w około 1620 r. *Dictionarium trium linguarum*, który doczekał się kilku wznowień. Jeszcze za życia opublikwał pierwszą część *Punktów kazań* (ukazała się ona w w 1629 r.), druga wyszła dzięki staraniom jego ucznia Jana Jachnowicza, już po śmierci Szyrwida, w 1644 roku. Szyrwidowi przypisuje się też przygotowanie gramatyki języka litewskiego – *Clauis linguae Lithuanicae*, ale informacja ta nie została zweryfikowana, wymaga dalszych poszukiwań.

2. Propagatorzy języka litewskiego o zasługach Konstantego Szyrwida

Na początku XIX wieku o zasługach Szyrwida dla języka litewskiego pisali autorzy, propagujący język litewski i przedstawiający zasługi poszczególnych osób w jego kształtowaniu się i rozwoju. O Szyrwidzie wspominano głównie jako o autorze jednej z niewielu w owych czasach ksiąg świętych spisanych właśnie po litewsku. Ksawery Bohusz zauważył, że: „Język [litewski], który tak wysokie poetyckie obrazy malować może, który krok w krok z Łacińskim równo idąc, nie ustępuje mu ani w mierze, ani w zwięzłości, ani w wyrazistości [...] musiał być koniecznie ludzi uczonych językiem [...]. Teraz prócz kilku Słowników, kilku gramatyk [...] całą dzisiejszą Litewską Bibliotekę składać się zdają Stary Testament przez Chilińskiego wytłumaczony, [...] w Londynie wydrukowany, nowy Testament w Halli drukowany, czyli Postilla Szyrwida i Kazania Kossakowskiego" (Bohusz 1808: 196–197).

Adam Ludwik Jucewicz (Ludvikas Jucevičius) wymieniający „pisarzy w narodowym języku litewskim", wspominał, obok Antoniego Drozdowskiego (Antanas Drazdauskas), Dionizego Paszkiewicza (Dionizas Poška), też Konstantego Szyrwida. Podkreślał on ogromną wartość PK, które widział w Książnicy Rosieńskiej Ojców Dominikanów. Tak o nich pisał: „Życzyć należy, aby którykolwiek z gorliwych litewskich naszych Biskupów nowe wydanie dla wiejskich kapłanów zrobić rozkazał, bo z niemałą korzyścią prostemu ludowi mogą być opowiadane" (Jucewicz 1841: 187–189). Dalej, przypisując Szyrwidowi autorstwo gramatyki litewskiej, podał informację, że: „Ksiądz Wołonczewski (Adjunkt Akademii Duchownej Wileńskiej) w notatach swoich, które łaskawie mi do przejrzenia udzielił, wspomina także o dziele Szyrwida pod tytułem *Clavis linguae Lithuanicae*, drukowanym w Wilnie, lecz którego roku, w jakim formacie i jakiej obszerności, swoim zwyczajem nie dodaje" (Jucewicz 1841: 188–189).

O Szyrwidzie wspominał też Jan Karłowicz w książce *O języku litewskim*, w której rozważał o dowodach Bohusza na rzecz „ojcowstwa języka litewskiego względem wszystkich innych" i dobierał odpowiedniki wyrazów ze słownika Szyrwida (Karłowicz 1875: 45). Badacz ten, wyliczający pierwszorzędne źródła do poznania języka litewskiego, zauważył, że „dla publiczności ... polskiej nie mamy nic, co by ją porządnie z litewsz-

czyzną oznajmiło. Koniecznie więc potrzebne są następne prace, które oby jak najprędzej się ukazały: Słownik litewsko-polski i polsko-litewski, chociażby ułożony według Nesselmana i Kurschata. Szyrwida leksykonik zupełnie jest niewystarczający i zawiera pełno słów improwizowanych. Jako zabytek pracy nad litewszczyzną zasługiwałby jednak na poprawne przedrukowanie, bo stał się rzadkością biblijograficzną" (Karłowicz 1875: 329). W ostanim rozdziale swej rozprawy Karłowicz podał, co niezwykle cenne, spis książek litewskich lub bezpośrednio dotyczących języka litewskiego i zamieścił dwie części PK (Karłowicz 1875: 356).

W swojej bibliografii wymienił Szyrwida również Maurycy Stankiewicz (1889: 36–38). Jego dzieła przedstawił też Adalbert Bezzenberger (1980). Jonas Szlupas (Jonas Šliūpas), oceniający zasługi litewskiego kaznodziei, stawiał go na równi z Mażwidem (Mažvydas), Bretkunem (Bretkūnas) i Daukszą (Daukša) (Szliupas 1890: 16). Świadczy to o tym, że wszystkie prace Szyrwida były znane i wysoko cenione w okresie litewskiego odrodzenia narodowego. Zabiegano o ich zachowanie, ubiegano się o wznowienie drukiem.

3.
Zródła historiograficzne i teologiczne o wybitnych jezuitach Akademii Wileńskiej

Jako wybitnego kaznodzieję przedstawił Szyrwida ksiądz Jan Kurczewski, znany naukowiec historiograf, współautor *Podręcznej encyklopedii kościelnej*, sam będący świetnym i znanym mówcą Katedry Wileńskiej. O autorze PK pisał następująco: „Współcześnie występował na ambonie katedralnej z kazaniami polskiemi i na ambonie Świętojańskiej, każąc po litewsku, znany literat, miłośnik Litwy, profesor akademji, jezuita Konstanty Szyrwid. Był to kaznodzieja ludowy z powołania; po kilka razy dziennie występował na ambonie, mówiąc do słuchaczy z wielką łatwością, jasno, wymownie i z wielkim pożytkiem. Mów swoich nie pisał w całej rozciągłości, ale je układał w formie punktów do kazań" (Kurczewski 1916: 299–300). Kurczewski wspominał o Szyrwidzie jako o mówcy niestrudzonym, głoszącym kazania w dwóch językach, zrozumiałym dla wszystkich warstw społecznych: „Mówił kazania po litewsku w kościele św. Ignacego na wieczornem nabożeństwie, a na rannem w kościele św. Jana mówił kazania do robotników, w katedrze zaś, na sumie, do panów, po polsku" (Kurczewski 1914: 157).

Dość dobrze sporządzone są biogramy Szyrwida w ówczesnych encyklopediach katolickich (EKs, t. 28: 134–135; PEK, t. 39–40: 28) i powszechnych (EP, t. 11: 295), w których podkreślano zwłaszcza jego umiejętności głoszenia kazań: „[...] liczono go do najcenniejszych kaznodziejów, a pozostałe po nim zbiory kazań świadczą o wielkiej łatwości i biegłości w mówieniu [...]" (EK, t. 28: 134), akcentowano też wysoką wartość PK: „Pisma ks. Szyrwida w piśmiennictwie litewskim dzierżą jedno z naczelnych miejsc, jako cenne jego zabytki z końca XVI w. – Ponieważ pierwsze wydanie *Punktów kazań* z roku 1629 stało się już bibljograficzną rzadkością, przeto ks. Leon Montwid w celu spopularyzowania tej pożytecznej książki między duchowieństwem litewskiem, przedrukował ją własnym kosztem w Wilnie 1845 r., z opuszczeniem tylko tekstu polskiego jako mniej potrzebnego dla ogółu... Byłoby do życzenia, aby to dziełko krakowska akademja nauk jak najrychlej przedrukowała" (EKs, t. 28: 134). O gramatyce napisanej przez Szyrwida w *Encyklopedii kościelnej* czytamy: „*Clavis linguae lithuanicae*, Vilna 1630, in 8°. Ta gramatyka języka litewskiego przez żadnego z bibljografów niewidziana, miała się znajdować w bibljotece pofranciszkańskiej w Leżajsku; wspomina o niej pierwszy Alegambe. Nam się jednak zdaje, że ta zaginiona gramatyka została roku 1737 przedrukowana w Wilnie pod zmienionym nieco tytułem: *Universitas linguarum Lithuaniae in principali ducatuseiusdem dialecto grammaticis legibus circumscripta*, a którą Jan Rozwadowski w r. 1896 przedrukowł w Krakowie nakładem Akademji" (EKs, t. 28: 135). W encyklopedii tej można znaleźć również informację o słowniku Szyrwida. Notuje ona, że doczekał się on sześciu wydań: „Wyciąg z tego słownika i przerobienie go tylko na polsko-łaciński sporządzili jezuici warszawscy, wydając pod tytułem *Dictionarium polono-latinum in usum studiosae iuventutis auctore R. P. Constantino Szyrwid S. J., editio nova* (Warszawa 1641, in 12°)[1]" (EKs, t. 28: 135).

Wymieniany był Szyrwid również w źródłach historiograficznych, przedstawiających zasłużonych jezuitów Akademii Wileńskiej. Na przykład Józef Ignacy Kraszewski, pisząc o nich, wspomniał o Szyrwidzie: „[...] w greckim i łacińskim języku biegły, równie jak w rozwiązywaniu zawiłych kwestii teologicznych – Emeryt Akademii Wileńskiej" (Kraszewski 1842: 38). Natomiast Józef Bieliński, wymieniający różnorodne zasługi Szyrwida, określił go jako „męża gruntownej nauki i cnoty, a wielkiej gorliwości" (Bieliński 1899: 350). Stanisław Załęski, podający spis „profesorów i mistrzów akademii do połowy XVII w.", wymienił Szyrwida jako doktora filozofii i nauk wyzwolonych i scharakteryzował go następująco: „wieloletni profesor Pisma św. i kaznodzieja żarliwy w Wilnie" (Załęski 1901: 642, 675).

1 Jeden z egzemplarzy tego wydania posiada w swoich zbiorach Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego.

W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku ksiądz jezuita Ludwik Piechnik przedstawił dokonania Szyrwida na tle osiągnięć innych jezuitów w XVII wieku na Litwie. W księdze poświęconej dawnym dziejom Akademii Wileńskiej (Piechnik 1983) scharakteryzował działalność zakonników na Wydziale Teologicznym i zaznaczył, że jezuici wileńscy od początków istnienia Akademii wyznaczyli specjalną rolę wykładaniu Pisma Świętego. Akademia Wileńska była wówczas jedynym w Prowincji Litewskiej ośrodkiem pełnego wykształcenia teologicznego[2]. Na podstawie katalogów Piechnik ustalił też, że wykładowcy Pisma Świętego zmieniali się bardzo często – zwykle po dwóch latach pracy. Wśród nich wyjątkiem był tylko Konstanty Szyrwid, który wykładał Pismo św. około 10 lat – od 1612 do 1626 r., z małymi przerwami. Swoją gruntowną wiedzę poza wykładami spożytkował w kazaniach, w komentarzach Pisma Świętego, które głosił w kościele przy domu profesów. Komentarze te cieszyły się dużą popularnością. Wpis w *Laureae academicae*, będący listą osób, które uzyskały stopień naukowy na uniwersytecie, zawiera następujące dane, dotyczące Szyrwida: „Wysłużony w Akademii profesor Pisma św. i teologii polemicznej, zapytany odpowiadał natychmiast na wszystkie trudności zadawane znienacka, a tyczące dosłownego sensu tekstów biblijnych" (cyt. za Piechnik 1983: 139). Nie pozostawił jednak żadnej rozprawy z dziedziny, której się szczególnie poświęcił. Poznanie niektórych jego wykładów umożliwia skrypt, spisany przez jego ucznia, Adama Pęskiego[3], z którego wynika, w jaki sposób budował tezy i przedstawiał argumenty. W swoich komentarzach często powoływał się na łacińskich i greckich Ojców kościoła: św. Ambrożego, św. Augustyna, św. Anzelma, Orygenesa, Chryzostoma, Grzegorza z Nazjanzu; najczęściej cytował św. Augustyna. Przytaczał też poglądy Platona i astrologów.

Ludwik Piechnik wiązał powstanie prac Szyrwida z zamiarami wydawniczymi jezuitów, zaznaczając, że w XVII wieku w działalności jezuitów Prowincji Litewskiej zarysował się wyraźny plan. Jego przewodnią myślą było wydanie najpierw dzieł dotyczących samych podstaw nauczania języka litewskiego, a więc gramatyki i słownika litewskiego,

2 Przełożony nowo powstałej Prowincji Litewskiej Paweł Boksza wyznaczył na ośrodki kształcenia młodych jezuitów następujące kolegia: Połock – na studium humanistyczne, Pułtusk, Braniewo, Wilno – jedno wspólne studium filozofii (w Wilnie – fizyka, w Braniewie – metafizyka, w Pułtusku – logika). Akademii Wileńskiej powierzył Boksza kształcenie jezuitów w zakresie teologii, w ramach pełnego, czteroletniego kursu (skrócony kurs – w Nieświeżu). Taka była mapa placówek, w której miała się kształcić młodzież jezuicka Prowincji Litewskiej. Na profesorów tego studium wyznaczano najlepszych znawców, jednym ze słuchaczy tego studium był K. Szyrwid, a nieco wcześniej (1594–1598) skończył tu czteroletni kurs teologii Grzegorz Knapiusz (Piechnik 1983: 52–53).

3 Notatki te, sporządzone około 1620 roku, są przechowywane w Sędziszowie w Polsce (informacja na postawie: Rabikauskas 1982: 101–102).

następnie książek religijnych koniecznych do pracy duszpasterskiej, a później dopiero modlitewników i śpiewników dla użytku wiernych. Plan ten realizowali w owym okresie przede wszystkim dwaj Litwini – Konstanty Szyrwid i jego uczeń, Jan Jachnowicz (Piechnik 1983: 208). I dalej ten sam autor pisał, że „otaczając troską języki narodowe przyczyniali się jezuici do ich rozwoju i brali tym samym udział w budowie podstaw poszczególnych kultur narodowych. Niektórzy z nich, jak K. Szyrwid, zachęcali młodzież do uczenia się języka litewskiego nie tylko ze względu na możliwość pracy duszpasterskiej, ale też dla jego bogactwa i piękna" (Piechnik 1983: 209).

Paulius Rabikauskas (1982: 98–111) przedstawiający sylwetkę Szyrwida i wymieniający jego zasługi dla rozwoju kultury i języka litewskiego, przytoczył dużo interesujących faktów z życiorysu tego mówcy, poza tym – co równie cenne – nakreślił tło historyczne danego okresu w oparciu na informacjach, pochodzących z rzetelnej kwerendy katalogów jezuickich Prowincji Litewskiej, przechowywanych w Rzymie (podobnie jak wcześniej czynił to Piechnik). Opisując lata studiów Szyrwida i kształtowanie się jego osobowości, charakteryzował go nie tylko jako człowieka uzdolnionego i niezwykle pracowitego, ale także jako gorącego litewskiego patriotę. Dobre opanowanie przez niego podstaw teologii, kurs której ukończył w 1610 roku w Wilnie, ilustrował dokumentami. Każdy jezuita musiał przejść przez procedurę obrony tez teologicznych w obliczu czterech wyznaczonych profesorów, żeby uzyskać pozwolenie na wykładanie tego przedmiotu w szkole wyższej. Dyskusje, podczas których sprawdzana była wiedza, trwały bardzo długo, czasami cały dzień. Szyrwid po takim akcie akademickim uzyskał pozytywną ocenę wszystkich egzaminatorów. Zachowany w dokumentach wpis poświadcza: *habet sufficientem doctrinam*. O szczególnych zdolnościach głoszenia kazań świadczy również fakt, że Szyrwid zastąpił na tym stanowisku bardzo doświadczonego litewskiego kaznodzieję Jana Komparskiego (Jonas Komparskis). Autor zwrócił też uwagę na to, że były to trudne czasy dla Wilna, które bardzo ucierpiało od pożaru, toteż niezbędny był duchowny, który byłby w stanie jednocześnie pocieszać i podnosić na duchu.

Charateryzując zasługi Szyrwida dla kultury litewskiej, Rabikauskas podkreślał też, że działał on w okresie budzenia się litewskiej świadomości narodowej i odradzania się języka litewskiego, którego był gorącym miłośnikiem i obrońcą. Zdaniem wspomnianego badacza duch litewskości już wtedy narastał i umacniał się w Akademii Wileńskiej. Walka o język litewski, wywołana potrzebą chrystianizacji, głoszenia prawdy Bożej w języku narodowym, żywo poruszała wielu działających na akademii jezuitów. Jednak jak wynika z dokumentów słynnej dla utrwalenia litewskości w owym okresie Kongre-

gacji Jezuitów Prowincji Litewskiej, która miała miejsce w Wilnie w 1628 roku, z przykrością stwierdzono że młodzi księża Litwini nie cenili własnej mowy, nie pragnęli się jej uczyć i dbać o jej rozwój. Proponowano zatem stosować bardzo rygorystyczne sposoby w stosunku do osób, które nie będą znały języka litewskiego, zabraniając im czynić posługę kapłańską, nie udzielając święceń kapłańskich. Po dłuższych dyskusjach postanowiono jednak stosować środki bardziej łagodne: zainicjować obowiązkową naukę języka litewskiego już w nowicjacie, nauczać sztuki głoszenia kazań po litewsku, prowadzić ćwiczenia w tym języku, udzielać wszelkich ulg osobom dobrze znającym język (Rabikauskas 1982: 108). Zdaniem Rabikausakasa wnioski przyjęte na Kongregacji Jezuitów Prowincji Litewskiej w 1628 roku w Wilnie o nauczaniu języka litewskiego prawdopodobnie spowodowały, że już w następnym 1629 roku ukazały się PK i zostało przygotowane II wydanie słownika Szyrwida[4]. Dzieło kształcenia młodych księży w języku narodowym przypadło działającym na Akademii Wileńskiej kółkom zwanym akademiami. Konstanty Szyrwid był zaangażowany w nauczanie języka litewskiego na tych akademiach[5].

Sztuce tłumaczenia mógł się przyjrzeć Szyrwid podczas pobytu w 1599 roku Dorpacie (dzisiejsze Tartu), gdzie studiował retorykę przez dwa miesiące i obserwował pracę działającego w owym czasie w tamtejszym kolegium seminarium tłumaczy (*seminarium interpretum*), które funkcjonowało od 1585 roku. Przyjmowano do niego osoby dobrze znające język estoński, biorące później udział w działaności misyjnej jezuitów poprzez tłumaczenie tekstów o treści religijnej na język narodowy (Rabikauskas 1982: 105).

Zakłada się, że Szyrwid był najlepszym znawcą języka litewskiego w XVII wieku (Lebedys 1977: 80–85). I być może uzasadnione jest twierdzenie Estreichera (Estreicher

4 Słownik Szyrwida był znany szeroko poza granicami Litwy. Jego polsko-łacińska część była wydana w Warszawie przez jezuitów w 1641 roku i miała służyć do celów dydaktycznych. Tę część później wykorzystał łotewski leksykograf Georg Elger przy napisaniu swojego polsko-łacińsko-łotewskiego słownika w 1683 roku. Korzystał z niego też Jan Oszustowski (zm. w 1774 r.), pisząc słownik francusko-niemiecko-polsko-łacińsko-litewski, którego rękopis jest przechowywany w bibliotece Adama Mickiewicza w Poznaniu, korzystał z niego też Samuel B. Linde.

5 Na Akademii Wileńskiej tworzono kółka naukowe, tak zwane akademike, których celem było rozbudzenie zainteresowania jakimś jednym przedmiotem. Działały akademie grecka, litewska, łotewska, estońska, filozoficzna i teologiczna (Piechnik 1983: 75). O akademiach dowiadujemy się z ważnego tu listu generała zakonu Mutiusa Vitelleschiego z 2 stycznia 1621 r. do przełożonego Prowincji Litewskiej: „Mam nadzieję, że owe akademie języków łotewskiego, estońskiego i litewskiego, ustanowione przez Waszą Wielebność, będą bardzo pożyteczne dla szerzenia chwały Bożej i zbawienia dusz, dlatego niech Wasza Wielebność pobudza je do działalności i otacza opieką" (ASI Grac., rkps. 469, f. 408; Ex Litteris Ad R.P.N. Mutii Vitelleschi, 2 I 1621; Piechnik 1983: 212). Litewscy badacze przytaczają dane, z których wnioskujemy, że takie akademie działały też w innych kolegiach na Litwie, zob. Rabikauskas 1982: 103, Ulčinaitė 2007: 43–57, Ulčinaitė 2004: 449–462.

1934, XXX: 360), który sądzi, że jezuicka *Agenda Parva*[6], zawierająca fomuły i przemowy po litewsku, układana była z pomocą Szyrwida[7].

Zigmas Zinkevičius przedstawił skrótowo fakty z życiorysu Szyrwida i scharakteryzował jego prace. Na szczególną uwagę zasługuje zdanie autora o ogromnym znaczeniu słownika Szyrwida poza granicami Litwy – wraz z rozwojem językoznawstwa porównawczego stanowił on podstawowe źródło wiedzy o języku litewskim. Autor odnotował też, że duży wpływ na działalność Szyrwida miały jego kontakty z jezuitami litewskiego pochodzenia, studiującymi bądź działającymi na uniwersytecie. Z jezuitami poznał się on przez Jakuba Lawińskiego (Jokūbas Lavinskis), głoszącego kazania po litewsku, spośród którego magistrów szczególnie zapisał się Jerzy Rawa (Jurgis Ravas), a w nowicjacie towarzyszyli mu dwaj Żmudzini – Melchior Dowgiełło (Merkelis Gaugėla) i Jan Jamiołkowski (Jona Jamielkauskis). Wśród słuchaczy jego wykładów znajdowali się: Jan Jachnowicz (Jonas Jaknavičius), Andrzej Rudomina (Andrius Rudamina), Michał Ginkiewicz (Mykolas Ginkevičius), Zygmunt Lauxmin (Žygimantas Liauksminas), Adam Sobolewski (Adomas Sabaliauskis) (Zinkevičius 1988: 247–253).

Szyrwid jest znany również w najnowszych opracowaniach polskich historyków, zajmujących się dziejami społeczeństwa i kultury w Wielkim Księstwie Litewskim. Barbara Topolska charakteryzująca rolę jezuitów w rozwoju ówczesnego społeczeństwa i krzewienia wiary katolickiej na terenie Litwy zaznaczyła, że odbywało się to również poprzez pozyskiwanie wyznawców w ich języku ojczystym, w wydawnictwach i kazaniach, począwszy od tłumaczenia na język litewski *Postylli* Jakuba Wujka (Wilno 1599), jak również ukazanie się drukiem dwujęzycznych litewsko-polskich PK Szyrwida. Za fenomen owego okresu uznała działania jezuitów związane z wydawaniem podręczników w języku litewskim, zwłaszcza *Dictionarium polono-latinum-lithuanum* (Wilno 1620, 1631, 1642, 1677, 1713) Szyrwida (Topolska 2002: 245–246, 340).

We współczesnej *Encyklopedii wiedzy o jezuitach*, opracowanej przez Ludwika Grzebienia (EWJ 2004: 673) podkreślono, że wśród zagadnień żywo interesowały Szyrwida kwestie społeczne, którym mówca poświęca dużo miejsca w PK. Autor encyklopedii, trzeba to podkreślić całą mocą, zauważył że „wydając pierwszy oryginalny tekst

6 Agenda jest to księga liturgiczna, w której są umieszczone modlitwy do odmawiania przy administrowaniu sakramentów świętych, formy błogosławienia różnych osób i rzeczy, porządek procesji i t. p. czynności (agendorum), dopełnianych przez kapłanów z urzędu ich duchownego (EKs,1873, I: 68).

7 Estreicher poświęca Szyrwidowi prawie 5 stron (Estreicher 1934, XXX: 357–361), gdzie dokładnie omawia jego dzieła i podaje, że zarówno słownik, jak i *Punkty kazań* były sprowadzone przez Kozmę III do Florencji (z ciekawości jak wygląda język litewski). Egzemplarz ten jest obecnie poszukiwany, ponoć został on przywieziony razem ze słownikiem, który tam odnalazł i opisał Dini (2005: 140–151).

litewski[8] położył [Szyrwid] wielkie zasługi dla rozwoju literackiego i teologicznego języka litewskiego".

Należałoby również dodać, że dzieła Szyrwida są źródłem dla współcześnie powstającego *Słownika języka polskiego XVII i I poł. XVIII w.* (SłXVII–XVIII). Natomiast analizy materiału zawartego w wymienionych wyżej leksykonach, a zwłaszcza w opracowanych przez Lindego, Oszustowskiego, podobnie zresztą jak analiza słowniczka polsko-łacińskiego Szyrwida, ukazałyby zapewne zasięg występowania wyrazów polskich, używanych przez Szyrwida i wyzyskanych w tych właśnie opracowaniach leksykograficznych i – jak sądzimy – podniosłyby wartość jego działalności naukowej.

4. Opracowania polskie i litewskie o kunszcie literackim Konstantego Szyrwida

Wzmianki o walorach artystycznych mów Szyrwida zawiera cytowane już wcześniej opracowanie Ludwika Jucewicza, w którym badacz podkreśla, że „styl jego kazań jest poprawny, język zawsze czysty i od wszelkiej obczyzny wolny" (Jucewicz 1846: 8). Józef Bieliński (1899b: 583), charakteryzujący ogólnie teksty jezuitów, pisze: „Jezuici, jako wyższego polotu ludzie, przytem głęboko wykształceni, wiedzieli o tem dobrze, że sztuka dobrego mówienia nie zależy na wyszukanych, dobranych, błyskotliwych wyrazach, lecz polega na myśli gruntownej, na rozwinięciu jej; zadeklarowaniu, co jest fałszem, co prawdą". Twierdzi on, że wszystkie te cechy odnajdujemy w kazaniach Szyrwida (Bieliński 1896: 350). Aleksader Brückner, przedstawiając początki literatury litewskiej, wśród pionierów piszących po litewsku kilkakrotnie wymienia naszego mówcę i zauważa, że język jego odznacza się nadzwyczaj obfitym doborem słów rodzimych. Umieszcza on Szyrwida obok Daukszy, którego charakteryzuje jako gorliwego duszpasterza, o Szyrwidzie natomiast mówi jako o uczonym i wymownym (Brückner 1914: 357–358). Michał Birżyszka (Mykolas Biržiška) w *Skrócie dziejów piśmiennictwa litewskiego* (Birżyszka 1919: 6) poświęca Szyrwidowi tylko kilka zdań i wylicza jego prace. Nieco szerzej charakteryzuje twórczość

8 Autor prawdopodobnie ma tu na myśli pierwszą oryginalną (nieprzekładową) książkę w języku litewskim.

litewskiego kaznodziei Franciszek Nowakowski, który podkreśla, że „kazania księdza Konstantego Szyrwida do najlepszych zaliczają" (Nowakowski 1857: 165).

Szyrwid doczekał się słów pochwalnych i podniosłych także we współczesnych opracowaniach z zakresu historii literatury litewskiej. Jurgis Lebedys (1977: 80–85) pisze o nim, że był to pierwszy wybitny litewski językoznawca i jeden ze znamienitych pisarzy starożytnych; prawie tłumacz, bo pisał po litewsku, a później swoje teksty tłumaczył na język polski. Szczególnie wysoko ocenia jego naturalne, ludowe, prosto z przyrody i codziennego życia wzięte porównania. Język litewski PK jest o wiele bardziej obrazowy i bogaty niż polski, podstawą dla Szyrwida był bowiem żywy mówiony język litewski, gdyż celem jego kazań było dotarcie do ludu.

W najnowszej historii literatury starolitewskiej (XIII–XVIII w.) profesor Albinas Jovaišas także ocenia jego zasługi: „...litewski filolog, pisarz religijny, filozof, kontynuował i pielęgnował tradycje zapoczątkowane przez Daukszę[9], najważniejszy twórca litewskiego piśmiennictwa epoki Baroku" (Ulčinaitė, Jovaišas 2003: 358). Uczony ten, charakteryzując PK podkreśla, że jest to pierwsza oryginalna postylla katolicka napisana po litewsku, dzięki czemu jest nie tylko zbiorem kazań, ale też swoistym podręcznikiem do nauki języka litewskiego; ze względu na zawarte w niej interpretacje może być zaliczana do źródeł świadczących o rozwoju filozoficznej myśli owego czasu na Litwie, są to bowiem rozmyślania o człowieku, jego miejscu w świecie i przeznaczeniu (Ulčinaitė, Jovaišas 2003: 359–362).

Eglė Patiejūnienė (2005: 344–384) podkreśla, że PK to nie tylko pierwsza całkiem oryginalna postylla litewska, lecz pierwsza całkiem oryginalna książka litewska. Zauważa też, że postylla ta nie zawiera kazań na cały rok, a tylko na okres od Adwentu do Wielkanocy i tylko z tego właśnie powodu, tzn. tej „niekompletności" PK nie mogły zastąpić szeroko używanej wówczas postylli Daukszy. Autorka zauważa też, że dotychczas kazania Szyrwida nie doczekały się dogłębnej analizy, nie został opisany ani ich język, ani styl autora, nie został ukazany kontekst literacki PK. Nie doczekaliśmy się też odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu Szyrwid był oryginalny, w jakim zaś powtarza sztampę swojej epoki. Nawet najnowszy podręcznik literatury starolitewskiej zawiera opis bardzo szczupły, lakoniczny, jego autorzy piszą bowiem tylko o dużej liczbie figur retorycznych i alegorii w mowach Szyrwida, ale nie ilustują ich żadnymi cytatami z tekstu. Jak podkreśla E. Patiejūnienė, od czasów J. Le-

9 Dauksza był tłumaczem pierwszych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego po litewsku wydanych *Katechizmu* (1595) i *Postylli* (1599). Po polsku napisana przedmowa do *Postylli* była dla Szyrwida swoistym programem działalności w zakresie lituanistyki.

bedysa niewiele się zmieniło w zakresie wiedzy o języku PK, ciągle brakuje nowych wartościowych, dogłębnych opracowań, poświęconych kazaniom Szyrwida (Patiejūnienė 2005: 345).

W 2007 r. ukazał się tylko artykuł Eugenii Ulčinaitė *Jėzuitai ir provincijos kultūra (Kai kurie jėzuitų veiklos aspektai puoselėjant lietuvių kalbą ir kultūrą XVI–XVIII a.)* [Jezuici i kultura prowincji (Niektóre aspekty działalności jezuitów w dziele krzewienia języka i kultury litewskiej w XVI–XVIII wieku)], w którym uczona pisze: „Kazania Szyrwida są przykładem pięknego, obrazowego języka litewskiego. Przytacza on wyrażenia, wzięte z żywej mowy ludu, jednocześnie ilustrując też, że w języku litewskim można stworzyć konstrukcje według zasad retoryki antycznej"(Ulčinaitė 2007: 48).

Pierwsze, odrębne rozważania, o walorach artystycznych PK Szyrwida, dotyczących raczej podejmowanych w postylli wątków, są pióra Dariusa Kuolysa (1987: 138–148). Nie analizuje on bezpośrednio wartości stylistycznych kaznodziei litewskiego, lecz wychodząc z założenia, że każdy styl jest związany z określonym światopoglądem społeczeństwa, jest jego wyrazem i odbiciem, przedstawia Szyrwida jako przedstawiciela epoki Baroku, rozwiązującego zawiłe problemy egzystencjonalne. Opisuje też poglądy Szyrwida na człowieka zaznaczając, że bohater Szyrwida ma wiele cech wspólnych z biblijnym Dawidem, osobą waleczną, uświadamiającą sobie, że od jego zachowań zależy nie tylko los jednostki, lecz ogólny ład we wszechświecie. Jest to postać tragiczna, wolna i niezależna, świadoma swojej bezgraniczności, pełna przeciwieństw i kontrastów, spragniona miłości – osobowość charakterystyczna dla epoki Baroku. Przedstawiając sylwetkę Szyrwida myśliciela, szuka odpowiedzi na swą tezę w literaturze i filozofii europejskiej, zakłada bowiem, że literatura litewska owego okresu przeżywa te same procesy, to znaczy przejście od Renesansu do tragicznego Baroku. Darius Kuolys idzie o krok dalej i wykorzystuje PK Szyrwida w swoich rozważaniach na temat roli jednostki, narodu i państwa w literaturze Wielkiego Księstwa Litewskiego (Kuolys 1992).

Walory stylu Szyrwida przedstawiła też Aurelija Mykolaitytė w artykule *Barokiškieji K. Sirvydo „Punktų sakymų" ornamentai* [*Barokowe ornamenty „Punktów kazań" K. Szyrwida*] (2008: 109–118). Uczona, dążąc do ukazania wartości PK, przedstawia Szyrwida jako oryginalnego twórcę epoki Baroku, zrywającego z tradycją i tworzącego w nowej, bliższej gatunkowo tekstom literackim niż wcześniejszym kościelnym kazaniom, manierze. Porównuje PK z *Kazaniami sejmowymi* (1597) Piotra Skargi (1536–1612) i zaznacza, że obaj autorzy należeli do tego samego zakonu oraz głosili kazania w tym samym kościele św. Janów, lecz styl ich kazań znacznie się różnił. Na oryginalność maniery stylistycznej Szyrwida składają się, zdaniem autorki, nowy, modernistyczny

sposób komponowania kazań. Szyrwid zaniechał normatywnych wymagań retorycznych owego okresu i stosował raczej swobodną strukturę. PK Szyrwida autorka określa jako utwór literacki, bliski miniaturze filozoficznej. Wymowa PK charakteryzuje się również odmiennymi środkami stylistycznymi, których podstawowym zadaniem jest przedstawienie głoszonej nauki w sposób alegoryczny i obrazowy. Wynika z tego, że XVII-wieczny autor obiera raczej skomplikowany, „zaszyfrowany" sposób przekazywania podstawowych tez wiary chrześcijańskiej niż dostępne i przejrzyste, dosłowne tłumaczenia, zwraca się do czytelnika rysując malownicze i wyraziste obrazy, nasiąknięte przenośnią i licznymi porównaniami, przytacza analogie, istotne zagadnienia uwydatnia dzięki antytezie. Wszystko to – jak twierdzi uczona – składa się na niepowtarzalny, oryginalny styl litewskiego kaznodziei.

Treść oraz walory stylistyczne PK interesowały też Viktoriję Vaitkevičiūtė, która w opracowaniach dotyczących kazań epoki Baroku, opisuje utwory kaznodziejskie najwybitniejszych autorów XVII wieku. W kręgu jej zainteresowań znalazły się poszczególne zagadnienia poruszane w PK. Należą do nich: obraz człowieka pobożnego i grzesznego, przejawy postawy obywatelskiej w owej dobie, modele życia chrześcijańskiego, temat śmierci (Vaitkevičiūtė 2008, 2013).

5.
Językoznawcze analizy opracowań Konstantego Szyrwida

Językoznawców interesował przede wszystkim trójjęzyczny słownik Szyrwida. Do najstarszych opracowań słownictwa zgromadzonego w tym leksykonie należy zaliczyć obszerny artykuł Niny Borowskiej *Wpływy słowiańskie na litewską terminologię kościelną na podstawie „Dictionarium" Szyrwida* (1957: 320–365), w którym uczona opisuje tylko jeden krąg tematyczny. Jest to litewska terminologia kościelna, na którą składa się około 170 jednostek leksykalnych wyekscerpowanych ze słownika Szyrwida. Badaczka ustaliła, że w dużym stopniu jest ona pochodzenia słowiańskiego. Litewskie słownictwo religijne ulegało w okresie do XIV wieku oddziaływaniom ruskim i dopiero od XIV wieku da się zaobserwować wpływy polskie. Co niezwykle cenne, na podstawie badań nad słownikiem Szyrwida, badaczka wysnuwa wniosek natury historycznej, zakłada bowiem istnienie chrześcijaństwa na Litwie w okresie przedjagiełłowym. Chrześcijaństwo

to było obrządku wschodniego, z terminologią kościelną słowiańsko-ruską[10]. Poza tym, dzięki porównaniu słownictwa badanej grupy tematycznej z leksyką Dauszy, zgromadzoną w indeksie sporządzonym przez Kudzinowskiego, dochodzi do wniosku, że: „Dauksza purystą nie był i godził się z istnieniem zakorzenionych slawizmów w terminologii kościelnej. Kierunek purystyczny widać jednak zupełnie wyraźnie w działalności pisarskiej Szyrwida. Stąd to i jego terminologia kościelna jest niewątpliwie bardziej litewska niż Daukszy" (Borowska 1957: 364).

Ważny dla opisu spuścizny Szyrwida był artykuł Urbutisa, który pierwszy dostrzegł różnice między wydaniami słownika i zakładał, że istniały dwa różne słowniki (Urbutis 1967: 206–217), co w następnych badaniach zostało skorygowane. Dogłębnego opracowania słownik Szyrwida doczekał się dopiero po ukazaniu się jego reprintu w 1979 roku, do wydania którego przyczynił się Kazys Pakalka[11]. Jej autor opisuje właściwości metody leksykograficznej Szyrwida, cechy językowe, skład leksyki oraz znaczenie słownika dla litewskiej leksykografii, języka litewskiego i kultury narodowej.

Spośród nielicznych publikacji polskich, poświęconych słownikowi Szyrwida na uwagę zasługuje artykuł Józefa Reczka zatytułowany *Słownik Konstantego Szyrwida (z okazji fototypicznego wydania)* (1980: 262–267). Jego autor, opisujący sposób wydania słownika litewskiego kaznodziei i przedstawiający ustalenia Kazysa Pakalki dotyczące części litewskiej leksykonu, krytycznie odnosi się do niektórych wywodów litewskiego badacza, zwłaszcza dotyczących chronologii i podstawy materiałowej (wzoru) pierwszego litewskiego słownika. Podkreśla też, że zabytek ten powinien zostać dogłębnie przebadany przez językoznawców polonistów jako „niesłusznie zapomniane ogniwo w łańcuchu staropolskich prac leksykograficznych" (Reczek 1980: 276). W swoich rozważaniach Reczek przytoczył tylko kilka cech dotyczących części polskiej, które mu się nasunęły przy okazji przeglądania tego słownika. Dotyczą one samogłosek pochylonych (odróżnianie *a* od *a* jasnego, oznaczanego jako *á*, nieodróżnianie pochylonych od jasnych przy *e* i *o*, losy samogłosek nosowych, palatalizacje i dyspalatalizacje niektórych spółgłosek charakterystyczne dla kresów północno-wschodnich, szeroko roz-

10 Umieszczony w tym samym tomie artykuł Henryka Łowmiańskiego (1957: 367–372) potwierdza jej przypuszczenia i przytaczając liczne dane historyczne zakłada, że ruskie terminy kościelne przenikały do słownictwa litewskiego od drugiej połowy wieku XII, gdy kunigasowie litewscy i ich drużyny dzięki wyprawom wojennym lub zawieranym sojuszom z książętami ruskimi weszli w bliższą styczność ze społeczeństwem ruskim (Łowmiański 1957: 370).

11 Wydanie, zatytułowane *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas* (Pakalka 1979b), zawiera obszerną rozprawę Kazysa Pakalki *K. Širvydo „Dictionarium trium linguoarum"* (s. 13–92), reprodukcję słownika (s. 95–658) oraz alfabetyczny rejestr wyrazów litewskich z uwzględnieniem wydania I, III, IV.

powszechnione formy północnopolskie, takie jak *podsłuchywacz*, *boiewisko*; *kreszę/ kreślę*; *pelę*, *piele*, *plewię* i in.). Na szczególną uwagę zasługuje, zdaniem autora, słownictwo Szyrwida, niezwykle bogate i zróżnicowane. Uczony zakłada, że „zapewne są tam wyrazy powszechne w XVII-wiecznej polszczyźnie, ale nie brak i archaizmów, regionalizmów, a może i nowotworów" (Reczek 1980: 266).

W niewielkim stopniu uwzględniono słownik Szyrwida w pracach przeglądowych z zakresu historii języka polskiego. Zenon Klemensiewicz w swojej monumentalnej monografii *Historia języka polskiego* (Klemensiewicz 1974), sygnalizuje zaledwie w przypisie tytuł tego słownika – *Dictionarium Trium Linguarum in usum studiosae iuventutis* i podaje daty jego kolejnych wydań: Wilno 1620, 1631, 1642, 1677, 1713, 1718. Jadwiga Puzynina wspomina Szyrwidowy słownik w rozprawie o leksykonie Grzegorza Knapiusza (Puzynina 1961). Notuje go także Piotr Grzegorczyk w bibliografii słowników polskich (Grzegorczyk 1967). Ostatnio ukazał się artykuł Tadeusza Piotrowskiego (2013: 315–328), omawiający znaczenie słownika na tle osiągnięć leksykografii polskiej i europejskiej. Przedstawia on słownik Szyrwida w kontekście innych słowników wielojęzycznych, wydawanych w Europie, i ustala, że należy on do najwcześniejszych słowników dwujęzycznych.

Rozprawy językoznawcze, dotyczące PK, prezentują się mniej licznie i dotyczą głównie ich części litewskiej. Najstarszy chronologicznie opis języka zabytku autorstwa Franza Spechta (*Šyrwids Leben und Schriften*, 1929), stanowi opracowanie wstępne do nowej edycji PK. Cenne są niektóre wnioski, przedstawione w recenzji E. Voltera (1886: 306–317) i E. Fraenkla (1929: 84–85).

W dobie współczesnej badacze lituaniści zajmowali się tylko wybranymi aspektami tego zabytku. Zinkevičius analizował język i genezę II części PK (1971: 153–167), wybiórczo badał słownictwo, fonetykę, omówił zagadnienia dotyczące podłoża dialektalnego języka Szywida, wersję zapisu jego nazwiska. Wyniki swoich badań przedstawił on w odrębnych artykułach oraz opracowaniach poświęconych historii języka litewskiego (Zinkevičius 1972: 79–100; 1977b: 237–244; 1981a: 28–41; 1988).

Kazys Morkūnas sporządził indeks czasowników występujących w litewskiej części PK (1980: 109–222). Uczony ten omówił także niektóre zagadnienia grafii kazań (Morkūnas 1967: 139–146). Słownictwo socjalne opracował Juozas Karaciejus (1980: 101–107). Grafię Szyrwida krótko przedstawił Jonas Palionis (1967, 1995).

PK Szyrwida były także przedmiotem badań pod kątem składni. Opracowania tego typu – to zazwyczaj prace o charakterze porównawczym, mające na celu ukazanie sposobu kształtowania się określonego typu konstrukcji składniowych, szyku wyrazów w zdaniu lub typów wypowiedzeń w litewskim języku literackim w wieku XVII–XVIII (Ambrazas 1979, 2006; Judžentis 2004; Vasiliauskienė 2008; Pajėdienė 2012).

Szczególnie wartościowe są opracowania nad polską częścią dzieł Szyrwida – zarówno słowników, jak i postylli, które są pokłosiem konferencji naukowej, zorganizowanej w Instytucie Języka Litewskiego w 2012 roku. (Zostały one opublikowane w tomie *Konstantinas Sirvydas ir jo epocha. – Leksikologija ir leksikografija* 3. [*Konstanty Szyrwid i jego epoka. – Leksykologia i leksykografia* 3, 2013). Halina Karaś (2013: 75–97) zanalizowała leksykę polską w słowniku trójjęzycznycm Konstantego Szyrwida. Podobne badania słownictwa polskiego nie były dotychczas prowadzone. Badaczka ustaliła ogólne tendencje, którymi kierował się Szyrwid przy doborze wyrazów do swojego słownika oraz zakres zmian, które wprowadzał jezuita do istniejących już artykułów hasłowych. Innowacje te ukazują Szyrwida jako światłego leksykografa, o wypracowanym własnym warsztacie leksykograficznym, podejmującego się zadań normatywnych, dążącego do jak największej przejrzystości w podawaniu definicji i informacji gramatycznych. Zofia Sawaniewska-Mochowa (2013: 103–127), uzupełniając lukę w dotychczasowych dociekaniach nad słownikarską spuścizną pierwszego litewskiego leksykografa, poddała szczegółowej analizie słownik polsko-łaciński. W swej analizie ujęła różnorodne aspekty badanego dzieła – od filologicznej oceny źródła do szczegółowej analizy językoznawczej. Jednocześnie na wybranych przykładach, zgrupowanych w polu leksykalno-semantycznym „człowiek", ukazała językowy obraz świata owej doby.

Virginija Vasiliauskienė akcentowała wpływ łaciński na przekład warstwy biblijnej tekstu PK (Vasiliauskienė 2013b: 190–204). Krystyna Rutkowska (2013: 206–228) skupiła się na polskiej części PK i omówiła zagadnienia dotyczące przekładu kazań z języka litewskiego na polski, wpływ Biblii J. Wujka na język Szyrwida oraz różnice pomiędzy pierwszą częścią kazań, wydaną w 1629 roku i opracowaną w całości przez Szyrwida, a druga, wydaną w 1644 i przygotowaną do druku przez J. Jachnowicza i inne osoby.

Pozostałe opracowania, umieszczone w tym tomie, ujmują porównawczo tekst litewski i polski PK. Jūratė Pajėdienė, analizująca proporcje tekstu litewskiego i polskiego, doszła do wniosku, że niektóre fragmenty postylli były pisane po polsku, a następnie tłumaczone na język litewski (Pajėdienė 2013: 230–254). Loreta Vaičiulytė-Semėnienė przebadała jeden typ konstrukcji – orzeczenie złożone z rzeczownikiem w funkcji orzecznika, typu *być kim* i na jej podstawie stwierdziła znaczną samodzielność konstrukcji litewskich oraz zaobserwowała funkcjonowanie fraz typu *być kto*, zgodnych z obowiązującą w XVII w. normą języka litewskiego (Vaičiulytė-Semėnienė 2013: 294–308).

6.
Niezbadane aspekty kaznodziejskiej twórczości Konstantego Szyrwida

Analiza przedstawionych w niniejszym rozdziale publikacji, dotyczących życia i twórczości Szyrwida oraz jego dzieł, ukazuje nam litewskiego kaznodzieję jako człowieka skromnego, pracowitego, rzetelnego, niezwykle uzdolnionego i wszechstronnie wykształconego. Angażował się on w działalność duszpasterską, społeczną i naukową, pełnił różne ważne funkcje świeckie i kościelne. Można rzec, że był on przedstawicielem swojej epoki, działał w różnych dziedzinach i zasłużył się dla kultury litewskiej wieloaspektowo. Łączył posługę kapłańską z pieczą o lud, zabiegał o głoszenie słowa Bożego po litewsku, dzięki niemu kształtowały się normy języka litewskiego.

Kwerenda opracowań naukowych, poświęconych dziełom Szyrwida pokazała też, że nie ma pełnego opracowania języka PK Szyrwida, które rejestrowałoby cechy tego zabytku, zawierało opis walorów stylistycznych jego postylli zarówno na gruncie litewskim, jak i polskim. Nie była dotychczas badana struktura kazań, zagadnienia dotyczące przekładu, stopień wykorzystania źródeł polskich w trakcie pisania PK oraz powiązania tego zabytku z piśmiennictwem łacińskim. Zagadnieniem ciągle nieeksplorowanym pozostaje leksyka, np. terminologia chrześcijańska lub onomastyka biblijna. Warto byłoby spojrzeć na nią komparatystycznie, dzięki czemu można by ukazać rolę Szyrwida w kształtowaniu się leksyki tego kręgu. Dopiero dogłębna, szczegółowa analiza postylli, która do tej pory była głównie dziełem wspominanym i zaliczanym do najważniejszych osiągnięć języka litewskiego w XVII wieku, ukaże jej prawdziwą, nieocenioną wartość w kształtowaniu się naszego języka, pozwoli też spojrzeć na Szyrwida jako współtwórcę litewskiego języka religijnego.

II. *PUNKTY KAZAŃ* KONSTANTEGO SZYRWIDA NA TLE POLSKICH I LITEWSKICH POSTYLLI OWEJ EPOKI

Konstanty Szyrwid pisał swoje kazania w dobie, kiedy ukazały się przetłumaczona przez Daukszę na litewski *Postylla mniejsza* Jakuba Wujka (1599; DP) oraz protestancka postylla Mikołaja Reja (1600; MP) w przekładzie Jakuba Markowicza (Jokūbas Morkūnas). Wcześniej, na terenie Małej Litwy, zostały napisane postylle protestanckie – drukowana Jana Bretkuna (Jonas Bretkūnas, Johann Bretke; 1591; BP) oraz rękopiśmienna *Postylla z Wolfenbüttel* (1573–1574; WP). Można przypuszczać, że przynajmniej niektóre z nich były znane Szyrwidowi, ale nigdzie jezuita się do nich nie odwołuje, nie prowadzi jakiejkolwiek polemiki z założeniami swoich poprzedników, zwłaszcza autorami postylli protestanckich, jak czynił to chociażby Jakub Wujek.

Warto przyjrzeć się tym dziełom nieco szczegółowiej, świadczą bowiem one nie tylko o sposobie kształtowania się tego gatunku literackiego na Litwie, ale też o określonych wpływach europejskich, w tym polskich w procesie powstawania litewskich oryginalnych tekstów postyllicznych. Opis ich pozwoli nam ukazać miejsce postylli Szyrwida w szeregu innych prac, mających doniosłe znaczenie dla kultury litewskiej.

1. Litewskie postylle protestanckie i przekłady kazań polskich

Pierwszą znaną postyllą w języku litewskim stanowią rękopiśmienne ***Kazania z Wolfenbüttel*** (*Volfenbiutelio postilė*, 1573–1574; Gelumbeckaitė 2008) przeznaczone na cały rok. Ich autor jest nieznany. Do dziś zachował się tylko ich odpis, sporządzony w

1573 r. przez Jonasa Bylaukisa, pastora z Jurborka (Mała Litwa). Kazania zostały odnalezione dopiero w XIX wieku w Bibliotece Księcia Augusta w Wolfenbüttel. Nie są one utworem oryginalnym, lecz stanowią swojego rodzaju antologię kazań z różnych postylli, przetłumaczonych wcześniej z języka łacińskiego. Świadczy o tym wpis, umieszczony na karcie tytułowej postylli, w którym zostały wymienione nazwiska dziewięciu teologów oraz urywki z prac wykorzystanych w tej postylli[12]. Są to fragmenty, przytoczenia, cytaty i parafrazy autorów antycznych, Ojców kościoła, znanych teologów i historyków średniowiecza. Postylla ta jest uważana za pierwsze w kulturze litewskiej florilegium łacińskiej homiletycznej tradycji ewangelickiej Europy i jest świadectwem tego, że litewska kultura już w XVI wieku przejęła mające doniosłe dla jej rozwoju intelektualne dziedzictwo okresu (Gelumbeckaitė 2009: 66). Postylla zawiera też fragmenty oryginalne, zgodnie bowiem ze zwyczajem owych czasów, cytowane źródła nie były przytaczane dosłownie, a kazania były dopasowywane do potrzeb konkretnego użytkownika. Wprowadzano w nich realia lokalne, aktualizowano treść homilii. W postylli między innymi znajdują się opisy życia i bytu Litwinów, obyczajowości i obrzędowości litewskich, postaci mitologicznych. Wszystkie cytowane w zabytku źródła zidentyfikowała Jolanta Gelumbeckaitė, która przygotowała wydanie krytyczne tej postylli, trzeba podkreślić, jedno z pierwszych tego typu wydań na Litwie (Gelumbeckaitė 2008).

Duże zasługi dla rozwoju litewskiego piśmiennictwa XVI wieku miał **Baltramiejus Vilentas**[13], również kaznodzieja protestancki. Znany jest Vilentas jako wydawca dziedzictwa literackiego Możwida[14] oraz kontynuator rozpoczętej przez niego dzia-

12 Na karcie tytułowej postylli zostały podane nazwiska dziewięciu teologów – Nielsa Hemmingsena (łot. Nicolaus Hemmingius, 1513–1600, duński teolog), Antonijusza Corvina (1501–1553), Johannesa Spangenberga (1484–1550), Marcina Luthra (1483–1546), Filipa Melanchthoniusza (1497–1560), Johannesa Brenzy (1499–1570), Leonharda Culmanna (1498–1562), Arsatiusza Seehofera (apie 1505–1545) i Jodocasa Willichijusza (1501–1552) – z dopiskiem „oraz z innych", spośród których – Daniel Greser (1504–1591). Daty wydania tych dzieł – Postilla seu enarratio Euangeliorum Hemmingsena (1562, Wittenberga: Johann Krafft d. Ä.), Enarratio breuis et orthodoxa Euangeliorum Dominicalium & Festorum aliquot Gresera (1567, Frankfurt am Main: Peter Braubach) – świadczą o tym, że były one znane na terenie Małej Litwy prawie od razu po ukazaniu się (Gelumbeckaitė 2009b: 67).

13 Vilentas pochodził z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego, prawdopodobnie uczęszczał do szkoły Abrahama Kulwiecia (Abraomas Kulvietis) w Wilnie (Zinkevičius 1988: 59). Zaproszony przez księcia Albrechta do Królewca studiował na Uniwersytecie Królewieckim. Od 1553 roku był proboszczem kościoła św. Mikołaja w Sztejndamie, pod jego pieczą były jednak wszystkie wspólnoty litewskie w Królewcu. Obowiązki te pełnił przez 40 lat aż do samej śmierci. Widział potrzebę przygotowywania książek o treści religijnej, niezbędnych do pełnienia posługi kapłańskiej.

14 Możwid ułożył i wydał w 1547 roku pierwszą książkę litewską *Katekizmo prasti žodžiai* [*Proste słowa katechizmu*]. Obejmuje ona elementarz, krótki katechizm według polskich katechizmów Jana Seklucjana (1545) i Jana Maleckiego (1546); „pouczenia dla gospodarzy", przełożone z katechizmu J. Willicha (1542); 11 pieśni z nutami, w większości przetłumaczonych z polskiego śpiewnika Jana Selucjana i Jerzego Zabłockiego. W przedmowie autor biada, że rodacy tkwią nadal w błędach ciemności, nie znają podstawowych modlitw, natomiast oddają cześć starym bożkom (Jackiewicz 2005: 152).

łalności w zakresie przygotowania ksiąg religijnych w języku litewskim. Autor ten nie pozostawił utworów całkowicie oryginalnych, wykazał się raczej jako tłumacz. Na przeciągu 10 lat tłumaczył fragmenty z NT, które wydał drukiem w 1579 roku jako *Evangelijos ir Epistolos* [*Ewangelie i epistoły*; EE], ukazał się drukiem też jego *Enchiridion* (E), którego podstawę stanowił niemiecki katechizm Marcina Lutra[15]. Największy rozgłos przyniosło mu tłumaczenie Pisma Świętego, był on autorem pierwszego przekładu Ewangelii na język litewski. Zinkevičius (1988: 59) jest zdania, że Vilentas tłumaczył Ewangelie na podstawie przekładu niemieckiego M. Lutra, korzystał z tekstów w języku łacińskim, greckim i polskim. Fragmenty te były czytane w kościele na terenie Małej Litwy aż do ukazania się całego przekładu Nowego Testamentu. Korzystali z tych tekstów również księża Wielkiego Księstwa Litewskiego i dopiero działalność Daukszy, Markowicza, Szyrwida, Jachnowicza przyczyniła się do powstania nowych przekładów. Na podstawie Ewangelii Vilentasa napisał swoją postyllę Jan Bretkun (zob. niżej).

Vilentas rozumiał potrzebę przygotowania kazań dla wiernych w języku litewskim, toteż w 1581 roku zaczyna tłumaczyć na język litewski postyllę Veita Ditricha z języka niemieckiego[16]. Mimo że pracował nad przekładem przez kilka lat, zdążył przetłumaczyć tylko kazania na okres od adwentu do piątej niedzieli po św. Trójcy. Po śmierci Vilentasa kontynuacją prac nad przekładem postylli zajmowała się jego żona, pisała do ówczesnego księcia Georga Fryderyka z prośbą o wyznaczenie innych osób do pracy nad przekładem i zobowiązała się przekazać rękopis owym osobom. Jednak prace prawdopodobnie nie były kontynuowane, a rękopis nie został dotychczas odnaleziony (Aleknavičienė 2009: 140–142; por. też Lebedys 1972a: 78–86).

Systemowo język przekładów Vilentasa nie był badany, najczęściej wykorzystywane były jego *Ewangelie i Epistoły* do badań porównawczych nad innymi przekładami tekstów biblijnych, ustalane funkcjonowanie tych przekładów oraz ich wykorzystywanie przez autorów późniejszych – protestanckich oraz katolickich (por., Maskuliūnas 2005: 21–29; Aleknavičienė 2008: 29–60; Vasiliauskienė 2008; Dini 2009: 297–320). Ukazały się artykuły dotyczące grafii oraz zasad akcentowania, stosowanych w jego pismach (por., Kabašinskaitė 2005: 45–66; Pakerys 2013: 87–112).

15 Ona Aleknavičienė ustaliła, że Enchiridion ukazał się nieco wcześniej – już w 1572 roku, a nie w 1579, jak uważano dotychczas, i to dużym nakładem – 500 egzemplarzy (Aleknavičienė 2009: 130).

16 Veit Dietrich (Veit Dietrich, Vitus Diterichus, Vitus Theodorus, Vitus Theodoricus, 1506–1549) – niemiecki teolog, zwolennik Lutra, autor ksiąg religijnych (Real=Encyklopädi e für proteftantifche Theologie und Kirche [...] herausgegeben von Dr. Herjo g [...] Dritter Band [...] Stuttgart und Hamburg, Rudolf Beffer. 1855, 389–393).

Następny znany utwór postylliczny pisany po litewsku to **kazania Jana Bretkuna**[17] zatytułowane *Postilla Tatai esti Triumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu* [*Postylla albo krótki i prosty wykład Ewangelii*]. Napisane zostały już w 1589 roku, ale wydano je dopiero dwa lata później – w 1591 roku w Królewcu. Jest to utwór, w którym autor wykorzystał zarówno głoszone swoje własne kazania, jak i prace znanych teologów protestanckich. Krótko omawia ten zbiór w opracowaniu poświęconym postyllografii polskiej w XVI i XVII wieku Kazimierz Kolbuszewski, który na podstawie informacji zawartych w łacińskiej przedmowie stwierdza, że „Bretkun, tworząc postyllę swą, korzystał obficie z opracowań obcych, toteż i treść, i cały układ dzieła przypominają nam żywo utwory kaznodziejstwa niemieckiego. Treść luterańska, układ wzorowany jest na pismach Melanchtona" (Kolbuszewski 1921: 186).

Postylla była wydana dość dużym nakładem (1000 egzemplarzy), co świadczy o zapotrzebowaniu na tego rodzaju dzieła w języku litewskim. Dotychczas zachowało się około 30 egzemplarzy kazań Bretkuna, z czego dziesięć jest w posiadaniu różnych bibliotek na Litwie, pozostałe zaś są przechowywane w bibliotekach europejskich (Aleknavičienė 2004: 63–86, 2005). Trzy egzemplarze postylli posiadają biblioteki w Krakowie. Jeden z nich sprowadził tam Karol Estreicher, dwa kolejne pochodzą ze zbiorów prywatnych książąt Czartoryskich w Puławach oraz Czapskich w Stańkowie (Aleknavičienė 2007: 57–98). Poszczególne egzemplarze postylli są też przechowywane w bibliotekach na Ukrainie, w Rosji, w Czechach i w Niemczech (Vladimirovas 1979: 357), ostatnio odnaleziono też egzemplarz w Jerewanie (Aleknavičienė, Rekštytė 2013: 113–140).

Postylla ta jest uważana za pierwszy w literaturze litewskiej utwór oryginalny (Zinkevičius 1988: 66–67). Została ona napisana prostym stylem i była przeznaczona dla zwykłych ludzi, zajętych ciężką pracą i cierpiących nędzę. Tekst jej jest nasycony ludowymi wyrażeniami, przysłowiami, powiedzeniami bliskimi mowie potocznej. Zdaniem cenionego badacza litewskiej literatury Jurgisa Lebedysa, Bretkun wzbogacił litewski język literacki poprzez wprowadzenie do niego wyrazów i zwrotów z żywego języka

17 Jan Bretkun, podobnie jak Vilentas, studiował w Królewcu, toteż znał Vilentasa osobiście. W owym czasie w Królewcu pracował również Jan Seklucjan, na dziełach którego wzorowali się obaj autorzy. Kontynuując studia w Wittenberdze uczęszczał Bretkun na zajęcia profesora F. Melanchtona. Od razu po śmierci Vilentasa w 1587 roku Bretkun został wyznaczony na jego miejsce i pełnił posługę kapłańską aż do 1602 roku. Głosił kazania w języku polskim i litewskim. Od roku 1579 zaczął tłumaczyć na język litewski Pismo św., które ukończył w 1590 roku. Większą część tłumaczył z niemieckiego przekładu Lutra, zaś Ewangelię według Łukasza (od niej rozpoczął przekład) tłumaczył z łaciny. Prawdopodobnie korzystał też z przekładów polskich. Wydać swojego dzieła nie był w stanie z powodów finansowych, w dodatku przekład był sprawdzany przez specjalną komisję na przeciągu 10 lat. Biblia Bretkuna, która miała ogromne znaczenie dla piśmiennictwa litewskiego, nie była powszechnie używana, przekład pozostał w wersji rękopiśmiennej do dziś. Obecnie są podejmowane próby sporządzenia transliteracji zabytku (tekstu o strukturze kilkuwarstwowej, zawierającej uwagi korektorskie komisji) i ogłoszenia go drukiem.

ludowego (Lebedys 1977: 105), zastosował nowe środki wyrazu artystycznego takie jak: powtórzenia anaforyczne i akumulowanie synonimów. Uczony podkreśla jednak, że czasami takie nawarstwienie synonimii w postylli nie ma widocznego celu, jest ono przypadkowe i nierzadko pleonastyczne. Częste też są pytania retoryczne i zwroty bezpośrednie do odbiorcy. Postyllę charakteryzuje więc z jednej strony ludowość i naturalność, a z drugiej – widoczne są w niej są próby wypracowania podstawowych zasad retorycznych, przejawiające się chociażby w użyciu figur wpływających na perswazję, mającej na celu przekonanie odbiorcy do głoszonego zdania. Wszystkie te cechy pozwalają mówić o oryginalnym stylu jego kazań (Lebedys 1977: 106).

Faksymile kazań Bretkuna, opublikowane przez Onę Aleknavičienė, poprzedza obszerny wstęp o osobowości jej autora, zawierający informacje o historii postylli, zachowanych egzemplarzach i odbiorcach kazań (Aleknavičienė 2005). Cytaty biblijne w tekście postylli Bretkuna badała Eglė Bukantytė (2003: 179–194). Perykopy biblijne zostały przebadane przez Aleknavičienė[18] (1999, 2000: 11–50, 2008: 29–60). Do tej pory nie mamy jednak opisu kompleksowo przeanalizowanej struktury tekstu, nie zostały zidentyfikowane również jej źródła. Postylla ta jest swoistym wzorcem kazań litewskich, toteż jest wykorzystywana przez językoznawców jako podstawa do porównania w różnym zakresie – od badań nad grafią do analiz leksyki religijnej i wypracowywanego wzorca języka litewskiego autorów pochodzących z Wielkiego Księstwa Litewskiego i Małej Litwy.

Znana na Litwie była także protestancka **postylla Mikołaja Reja**, napisana w 1557 roku, wydana także w Wilnie w drukarni Kazimierza Markowicza w 1594 roku pod tytułem *Postilla Polska To jest Wykład prosty Ewangelii niedzielnych i świąt uroczystych* (R1594). Było to już piąte jej wydanie i właśnie ono zostało przetłumaczone na język litewski i wydane w 1600 roku jako *Postilla lietvwiszka* (MP). Przekład był odpowiedzią na postyllę Mikołaja Daukszy z 1599 r., będącą z kolei tłumaczeniem rzymskokatolickiej *Postylli mniejszej* Jakuba Wujka. Wydanie to od razu zyskało ogromną popularność. Markowicz nie był jej tłumaczem, tylko wydawcą. Tłumacz dzieła nie jest znany, ale przypuszcza się, że przekładu dokonał Melchior Pietkiewicz (Merkelis Petkevičius)[19]. W postylli, poza częściami tłumaczonymi, znajdują się też fragmenty oryginalne, na-

18 Z badań wynika, że perykopy biblijne do swojej Postylli Bretkun zapożyczył z wydania *Ewangelie i Epistoły* Vilenta (EE), były one bowiem tekstem oficjalnie używanym w kościele w XVI wieku. Z 69 perykop duże podobieństwo z tekstami Vilenta wykazuje 67, dwie zaś bardzo się różnią. Aleknavičienė robi wniosek, że 67 perykop Bretkun przeredagował na podstawie przekładu Vilenta zbliżając tekst do oryginału greckiego, natomiast dwie przetłumaczył samodzielnie, być może pochodzą one z jego przekładu Biblii.

19 Merkel Pietkiewicz w 1598 roku wydał katechizm kalwiński w języku polskim i litewskim; tekst katechizmu jest wydrukowany w dwóch szpaltach, podobnie jak kazania Szyrwida.

pisane w języku litewskim: przedmowa do czytelnika i modlitwy. Samo wydanie zawiera dużo błędów, co może dowodzić, że było przygotowywane w pośpiechu, bez większej dbałości o język. W tekście zachowały się liczne polonizmy, a nawet całe zdania kalkowane na wzór polskich. Z tego względu przekład ten jest uważany za nieudany i niewykluczone, że przez to postylla nie zdobyła takiego rozgłosu, jak oryginalne kazania Reja w Polsce. Tekst litewski nie doczekał się też szczegółowych opracowań. Na marginesie można dodać, że protestanci nie zajmowali się często, jak czynili to wyznawcy Kościoła rzymskokatolickiego, przekładami dzieł religijnych na język litewski. Badacze literatury starolitewskiej są nawet zdania, że wydawnictwa protestanckie nie przyczyniły się do rozwoju języka litewskiego, raczej zapoczątkowały tzw. żargon religijny (Lebedys 1977: 79).

Kolejne protestanckie kazania po litewsku ukazały się dopiero po upływie pięćdziesięciu lat, kiedy to w Kiejdanach została podjęta próba wznowienia druku książek w języku litewskim. Nie były to znowu teksty oryginalne, tylko kolejny przekład, tym razem postylli **Grzegorza z Żarnowca**, która była odpowiedzią na postyllę Wujka[20]. Kazania te, wydane w skróconej wersji, zatytułowane *Suma, arba Trumpas išguldymas evangelijų šventų per visus metus* [*Suma, albo krótki wykład św. Ewangelii na cały rok*], została wydrukowana jako część składowa pracy zbiorowej: *Knyga nobažnystės krikščioniškos* [*Księga pobożności chrześcijańskiej*; KNK] i ukazała się nakładem oficyny w Kiejdanach w 1653 roku. Tłumaczenia kazań Grzegorza z Żarnowca dokonali Samuel Minwid (Samuelis Minvydas) i Jan Borzymowski (Jonas Božimovskis). Wydane w Kiejdanach książki religijne miały wyższy poziom, tłumaczenia były bardziej dopracowane. W związku z tym przekład na litewski postylli Grzegorza z Żarnowca charakteryzował się większą dokładnością, niż wydane w drukarni Markiewicza kazania Reja. Ta skrócona wersja postylli polskiej miała być odpowiedzią na oryginalne kazania Szyrwida (Jovaišas, Ulčinaitė 2003: 368).

Nową edycję tekstu przygotowała do druku Dainora Pociūtė w 2004 roku, która zaznacza, że badań nad zabytkiem jest niewiele, bowiem dotychczas był on trudno dostępny – jedyny znany egzemplarz pierwszego wydania jest przechowywany w bibliotece w Uppsali, w Szwecji. Obecnie opracowywana jest morfologia poszczególnych

20 Grzegorz z Żarnowca w swojej postylli dużo miejsca poświęcił polemice z katolicyzmem. Szczególnie ostre były ataki na jezuitów, głównie Jakuba Wujka. Widoczne są w postylli wpływy kazań Reja, jednak uchodziła ona w postyllografii polskiej za dzieło wybitne, godne naśladowania. Wywarła znaczny wpływ na późniejszych postyllografów, przełożono ją również na język czeski i niemiecki (wydanie ukazało się w Królewcu, toteż zakładano, że korzystano z niego przy przekładzie na litewski). Zaliczano Grzegorza do wybitniejszych pisarzy teologicznych polskiego kalwinizmu z końca XVI wieku.

części zabytku (Jakulytė 2012: 20–45), nieco wcześniej został sporządzony indeks wyrazów używanych we wszystkich czterech księgach zabytku, wykorzystano w tym celu drugie wydanie zabytku, przechowywane na Litwie (Jakulis 1995).

Spośród postylli katolickich, przeznaczonych do użytku księży i lektury prywatnej, największy rozgłos w Polsce miały kazania spisane przez Jakuba Wujka. Ich głównym celem było zwalczanie zasad wyznaniowych zawartych w postylli Rejowej. Szczególnie popularna była *Postylla mniejsza* (WPCmn), która doczekała się wielu wydań i przekładów na języki obce. Pierwsze jej tłumaczenia były na języki czeski (Litomyśl 1592; Praga 1629; Kolbuszewski 1921: 116) i niemiecki (wspomina o nim A. Brückner (1945); Estreicher natomiast nie zna). Prawie jednocześnie ukazał się **przekład litewski autorstwa Mikołaja Daukszy** opublikowny 1599 roku w drukarni Akademii Wileńskiej pod tytułem *Poſtilla Catholicka Tái eſt: Iʒguldimas Ewangeliu kiekwienos Nedelos ir ſwętes per wiſſús metús* [*Postylla katolicka, to jest wykład Ewangelii na każdą niedzielę i święta przez cały rok*; DP]. Dauksza prawdopodobnie był świadom, jak ważną pełniła ona funkcję w zwalczaniu herezji. Niewykluczone wcale, że spotykał się on z Wujkiem osobiście, kiedy w latach 1578–1579 zajmował różne stanowiska w Kolegium Wileńskim. Przekładowa postylla Daukszy pełniła bowiem te same funkcje, co postylla Wujkowa, to znaczy – służyła do głoszenia prawd Bożych i obalania tez protestantyzmu. Ze względu na język i głoszone idee narodowe miała ona jednocześnie znaczenie doniosłe dla kultury litewskiej. Dbałość o język litewski była dla Daukszy zadaniem nadrzędnym. Przetłumaczony przez niego *Katechizm* Ledesmy oraz *Postyllę* uważano za najważniejsze na Litwie wydania w języku litewskim z końca XVI wieku. Konkurować z nimi mogły tylko wydane już w XVII wieku oryginalne kazania Szyrwida.

Swoją działalność kaznodziejską i pisarską rozpoczął Dauksza dzięki wsparciu księcia Melchiora Giedrojcia (Merkelis Giedraitis), ówczesnego biskupa żmudzkiego. Kiedy obejmował on ważne funkcje duszpasterskie na Żmudzi, zastał biskupstwo podzielone między dwa wyznania – katolickie i protestanckie, ale w swojej działalności nie ograniczał się tylko do szerzenia wiary katolickiej. Działalność Giedrojcia na Żmudzi nazywana jest drugim jej chrztem, dbał on bowiem o kulturę litewską, język narodowy, wychował całą rzeszę księży Litwinów głoszących kazania po litewsku. W Daukszy cenił Giedrojć przede wszystkim jego rozległe zainteresowania, znajomość języka litewskiego i stosunek do prostego ludu litewskiego. Współpraca obu księży trwała około trzydziestu lat, a dzięki mecenatowi Giedrojcia zostały wydane najważniejsze dzieła Daukszy (Jovaišas, Ulčinaitė 2003: 199).

Przekład *Postylli mniejszej* Daukszy zalicza się do utworów o wybitnych walorach stylistycznych. Na jego zalety składają się liczne uzupełnienia autorskie, wtrącane w tłumaczony tekst, rozwijające i uzupełniające treść postylli Wujka. Zarówno wstawki te, jak i sam przekład są napełnione ekspresją i obrazowością, które czerpie Dauksza, podobnie jak Bretkun, z języka ludowego. Badacz twórczości Daukszy, J. Lebedys (1977: 73–74; 1963) twierdzi, że w postylli Wujka dominuje podstawa intelektualna, litewski kaznodzieja wzbogaca ją o elementy uczuciowe, natomiast uściślenia i wyjaśnienia wpływają na większą wyrazistość tekstu. Dzięki licznym synonimom, stosowaniu wyrazów bliskoznacznych, które w odróżnieniu od Bretkuna, są dobrane świadomie, wypowiedź jest bardziej konkretna. Struktura zdania natomiast jest nieco mniej oryginalna, mniej jest bowiem konstrukcji właściwych językowi litewskiemu.

Postylla Daukszy była wzorcem języka litewskiego i miała duży wpływ na inne dzieła powstające w tym okresie. Była przykładem do naśladowania nie tylko ze względu na jej język, ale także zgromadzoną w niej terminologię religijną. Mimo używanych jeszcze licznie zapożyczeń (co jest w tekście przekładowym dość naturalne), Dauksza stosował terminy litewskie, nazywające pojęcia religijne. W treści o charakterze filozoficznym, wplatał leksykę abstrakcyjną. Zmierzył się też Dauksza z przekładem lekcji z Nowego Testamentu. Przekład perykop ewangelicznych Daukszy zamieszczano w innych wydaniach. Można zatem śmiało powiedzieć, że był on tłumaczem tekstów biblijnych, które służyły przez dłuższy czas na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (Lebedys 1977: 80).

2.
Pierwsza oryginalna postylla katolicka Konstantego Szyrwida

Kolejnym ważnym etapem w kształtowaniu się postyllografii na Litwie była wydana drukiem oryginalna postylla Szyrwida. Jej pierwsza część ukazała się w 1629 roku, a druga dużo później, gdyż dopiero w 1644 roku. Szyrwid nie opisuje szczegółowo warsztatu pisarskiego i stosowanej przez niego metodologii, nie przytacza listy cytowanych źródeł ani znanych autorytetów, na dziełach których się wzoruje. Podstawowe założenia podaje tylko w przedmowie do czytelnika, gdzie wypowiada się o przeznaczeniu kazań. Chce, by jego księga sprostała kilku ważnym zadaniom – szerzeniu wiary katolickiej i nauczaniu języka litewskiego. Kontynuuje rozpoczętą już wcześniej działalność Daukszy na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

2.1.
O WARSZTACIE I JĘZYKACH POSTYLLI

Szyrwid pisze swoje kazania w oryginalnej formie, prawdopodobnie samodzielnie wypracowanej. Wiadomo, że streszczenia (dyspozycje) w postyllach owej doby były częścią obligatoryjną, którą umieszczano zazwyczaj na końcu każdego z kazań. Te lakoniczne zapisy, oddające jednak treść całego kazania, miały postać ponumerowanych punktów. Szyrwid pisząc kazania w postaci punktów, nadaje im nieco inną formę – pisze streszczenia bardziej szczegółowe, a przedstawianą myśl podstawową zazwyczaj objaśnia, uzasadnia i ilustruje cytatami biblijnymi, odwołuje się do autorytetów kościoła, filozofów, dzieł literatury klasycznej. Zaznacza też, że streszczenia te mogą być samodzielnie rozbudowywane i uzupełnione przez księży, mogą służyć do różnych celów:

> *Może kto naprzod vżywáć tych punktow, iáko punktow medytácyey ábo rozmyślánia ku ſwemu włáſnemu pożytkowi, y ku pobudzeniu w ſobie áfektow nábożnych. Ieſt tu bowiem máterya obfita do rozmyślánia pożytecznego. Może ich ieſzcze vżywáć nie tylko do kazań, ále też do exhortacyy, y rozmow nabożnych z drugimi. Dowodow zaś do przerzeczonych punktow wieceiem przywodźił, ábyś według vpodobánia ábo wſzytkich vżył, ábo ieden ſobie obrál, ktorybyś rozſzerzył, y doſtátecznie wyłożył* (PK I [23]).

Prawdopodobnie tę formę zapisu wybrał ze względu na słabe zdrowie. Nie ukrywał, że pisał w pośpiechu, a ciężka choroba nie pozwalała na rozbudowane treści, w związku z tym przedstawiał swoje rozważania bardzo skrótowo. Jednocześnie uważał, że zwięzła forma ma tę zaletę, że ułatwia ona odbiór, skupia uwagę na rzeczach najważniejszych, nie zmuszając czytelnika do zgłębiania się w zawiłych konstrukcjach tekstowych. W ten sposób chciał dotrzeć do różnych warstw społecznych, co niejednokrotnie podkreślał w swoich kazaniach:

> *Wiȩc nie tylko śiły moie znácznie náwątlone rozſzerzáć mi śiȩ z kśiȩgą nie dopuśćiły, ále y ſámá przyiȩmność krotkośći w wieku teráźnieyſzym* (PK I [19]).
> *[...] ſą tu niektore rzeczy, ktore śiȩ dla proſtych słucháczow nie zgodzą, ále dla vczeńſzych, przeto według poiȩćia słucháczow brák ma być czyniony w podawániu ich, áby proſtſzym łácnieyſze, á poiȩtnieyſzym gruntownieyſze były podawáne* (PK I [24]).

Swoje kazania adresował Szyrwid zarówno do tych, którzy znali już litewski, jak i tych, którzy go nie znali i nadal głosili kazania po polsku:

> *A iż kśiąg tak Łáćińskim iȩzykiem, iáko y innymi napiſanych ieſt iuż niemal bez liczby, Litewskiego záś iȩzyká, ku pozyskániu duſz bárzo potrzebnego, w kśiȩgách*

przyskępiey, punkty moie przedśięwźięte po Litewsku, Polßczyzną wykłádáiąc, miedzy ludźie podáię, áby pomoc miał y ow, co nie ieſt doskonále biegły w Litewßczyżnie, gdy przez czytánie tych kśiążek wielką iey część ſobie przypomni: y ow, co zgołá nic nie rozumie po Litewsku, á ma gorliwość przećiw dußom bliźnich ſwoich, gdy z wytłumáczenia przez Polßczyznę obok położoną Litewski ięzyk ſam zrozumie (PK I [19]).

Mniej ważny dla Szyrwida był język polski, pełnił on tylko funkcję pomocniczą. Swój przekład jezuita określił jako dosłowny, ale jednocześnie deklarował, że dążył do jasności i zrozumiałości wersji polskiej:

> *A ieśliby śię komu zdáłá Polßczyzná nie owßeki przebráná ábo gładka, niechay wie, że tu nie było żadnego zamysłu Polßczyznę właśnie ludźiom ná piśmie podáwáć, áby śię iey vczyli, ále tylko ſpoſobne Litewskiego ięzyká wytłumáczenie vczynić, y słowo w słowo, ile rzecz dopußczáłá, wyłożyć, áby mogł być zrozumiány* (PK I [20]).

Usprawiedliwiał też usterki w tekście litewskim, spowodowane brakiem bardzo ważnych dla języka litewskiego znaków akcentu. Nie posiadał Szyrwid tak hojnego mecenasa, jakiego miał Dauksza, nie miał więc możliwości stworzenia specjalnej czcionki na potrzeby postylli. Mając świadomość, że dzieło to, niewolone od błędów, będzie służyć również do nauki języka litewskiego, usprawiedliwiał jego niedociągnięcia i zachęcał do uczenia się języka od ludu, podczas słuchania żywej mowy:

> *Potrzebáćby ná Litewski ięzyk kreſek nieiákich, aktore śię zowią po Łáćinie* Accentus, *áby, z przyrodzenia po Litewsku nieumieiący, potráfił z nich dobrze mowić, y czytáć, áleby też potrzebá do nich nowego y oſobliwego druku, y koßtu, ktoregom ia teraz nie mogł mieć. Kto tedy chce doskonále z accentem po Litewsku mowić, nieh śię, słuchaiąc innych, w tym ięzyku biegłych, do niego przyzwyczái* (PK I [23]).

Uzasadniał też umieszczanie na marginesie krótkich komentarzy w języku łacińskim, dotyczących treści kazań oraz indeksów, które miały służyć nieznającym obu języków (litewskiego i polskiego). Jak uważał, dzięki nim czytelnik może zorientować się w treści kazań:

> *Przy kráwędźi kśiążek ķroćiuchno śię nátraca po Łáćinie, coby śię we wßytkim punkćie záwieráło, ábyś bez żádney vtráty czáſu wiedźiał, ieśli ma być czytány ten ábo ow punkt, y coby z niego wźiąć na ſwą potrzebę. Przydáłem też reieſtr Łáćiński rzeczy przednieyßych, áby tu náleźli iákikolwiek obrok y ći, ktorzy żadnego z tych dwu ięzykow nie vmieią* (PK I [23]).

Z tak krótko i ogólnikowo przedstawionych zasad niewiele dowiadujemy się o stosowanej metodzie pisania kazań, jednak wynikają z nich bardzo ważne założenia innego rodzaju. Uważna lektura zawartych w przedmowie zdań zmusza do zastanowienia się, czy tylko ze względu na słabe zdrowie wybrał Szyrwid krótką formę pisania postylli? Przypomnijmy, że za podstawowe zadanie uznawał on głoszenie słowa Bożego w sposób dostępny i zrozumiały. Potrzeba nawracania na wiarę katolicką była sprawą najwyższej wagi, niezwłoczną, gdy protestanci zdobywali kolejne rzesze wyznawców, a wśród prostego ludu ciągle szerzyło się jeszcze pogaństwo. Starał się więc pisać krótko, dostępnie i jasno również ze względu na odbiorcę, który nie będzie w stanie (lub nie będzie chciał) przebrnąć przez skomplikowany tryb rozważań. Poza tym, jak wynika ze świadectw ówczesnej doby (zwłaszcza pod koniec wieku XVI i na początku XVII), najbardziej popularne i pożyteczne były postylle krótkie, które znał też Szyrwid. Możliwe, że widział on, jakim rozgłosem i uznaniem cieszyła się *Postylla mniejsza* Jakuba Wujka w przekładzie Daukszy, stąd ta zwięzła forma w analizowanym zabytku.

Postylla Szyrwida, jak zakładał sam autor, miała służyć przede wszystkim księżom w ich pracy duszpasterskiej. Miała być komentarzem do kazań, wspomagać duchownych w rozumieniu Pisma Świętego oraz zachęcać ich do samodzielnych rozważań i interpretacji. Występuje zatem tu nie tylko jako autor, którego kazania mają być powtarzane i naśladowane, ale także jako nauczyciel kaznodzieja, który doskonale rozumie, że dobre kazania polegają na dostosowaniu ich do potrzeb i możliwości poznawczych słuchających, mają one poruszać aktualne problemy społeczne, udzielać odpowiedzi na zawiłe problemy życiowe, do rozwiązania których bardzo potrzebna jest wiara. O takim przeznaczeniu postylli świadczy fakt, że do rąk księży oddawane było dzieło, które mogło nieprzerwanie służyć wielu pokoleniom. Skrótowość wykładu nie stanowiła żadnej trudności, wielokrotnie umieszczone w tekście skróty *etc.*[21] nie nastręczały kłopotu, a uzupełnianie ich tekstem z Pisma Świętego nie sprawiało większego problemu żadnemu teologowi. Skrócona myśl mogła być rozbudowana w sposób oryginalny i aktualny dla danej doby i środowiska.

Na podstawie przedmowy można również wnioskować o wyraźniej sytuacji językowej Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVII wieku i zakresie użycia języków w sferze religijnej. Ważną sprawą, której się podjął Szyrwid, było pisanie po litewsku i

21 W PK I takich skrótów jest 83, a w PK II tylko 28. Cały tekst polski PK I zawiera 50 088, w tym przedmowa – 698 wyrazów, a PK II – 41 230 wyrazów. Mimo że różni się znacznie ilość stron w obu częściach postylli, jednak część druga jest niewiele krótsza – na każdej stronie PK II zamieszczona została większa ilość tekstu.

uczenie tegoż języka księży, dbających o bliższy kontakt z wiernymi. Jednocześnie postarał się Szyrwid o to, żeby jego dzieło znalazło szerszego czytelnika i było znane poza Polską czy Prowincją Litewską[22] – pisał nie tylko po polsku, ale treść swoich kazań chciał przekazać szerzej, spisując indeksy łacińskie. Przekonać się o wartości postylli, o sposobie argumentacji i toku rozważań, poglądach Szyrwida mogli ci wszyscy, którzy ten język znali, a wśród osób wykształconych właśnie łacina była językiem najbardziej rozpowszechnionym.

2.2.
TEKST W JĘZYKU LITEWSKIM I POLSKIM

Zgodnie z założeniem autora tekst litewski był tekstem nadrzędnym. To właśnie po litewsku Szyrwid pisał najpierw swoje homilie, wykorzystując swoje doświadczenie kaznodziejskie i notatki sporządzane na potrzeby głoszonych z ambony mów. Jak już wspominano wyżej, kazania autor PK głosił w różnych kościołach w dwóch językach – litewskim i polskim (Kurczewski 1914: 157). Były one kierowane do ludzi reprezentujących zróżnicowane warstwy społeczne, zatem mogły zawierać różne treści. Niestety, nie zachowały się żadne rękopisy Szyrwida, przypuszczenia o zróżnicowaniu jego mów snuje Rabikauskas (1982: 99–102). Trudno dziś powiedzieć z całą pewnością, jak wyglądał jego warsztat pisarski, czy korzystał Szyrwid z notatek, sporządzonych do ustnie głoszonych przemówień. Prawdopodobnie całe partie tekstu pisał na nowo i od razu po litewsku, o czym wzmiankuje on sam w przedmowie do czytelnika. Wynika to również z przeprowadzonych wcześniej komparacji obu tekstów – tekst polski wykazuje dużo podobieństw z tekstem litewskim (Rutkovska 2012: 309–319) i chociaż charakteryzuje się on bardziej dojrzałym słownictwem religijnym, to w przeważającej części tekstu Szyrwid trzyma się założeń tłumaczenia dosłownego (odbiega od niego rzadko i nieznacznie[23]).

Ułożone w dwóch kolumnach teksty litewski i polski mają w zasadzie jednakową objętość. W obu częściach postylli dysproporcje są nieliczne i dotyczą one następujących przypadków: istnienia dłuższych fragmentów tekstu w języku polskim; skrótów i odsyłaczy biblijnych, umieszczonych liczniej w części polskiej; odrębności w warstwie cytatowej; robieżności w warstwie autorskiej tekstu.

22 Taki los spotkał jego słownik, który bez części litewskiej został wydany w Warszawie i służył jezuitom do potrzeb edukacji (SDPL 1641).

23 Spostrzeżenia te dotyczą w większej mierze PK I, których obie części – polska i litewska są autorstwa Szyrwida.

2.2.1.
ORYGINALNY TEKST POLSKI

Stanowią go dwa dłuższe fragmenty, z których jeden jest umieszczony w PK I, drugi w PK II oraz karty tytułowe i żywa pagina w obu częściach postylli. W PK I znajduje się polska *Przedmowa do Czytelnika*. Można w tym miejscu dodać, że zwyczaj zamieszczania w drukach litewskich obcojęzycznych przedmów miał już swoją tradycję. Regina Koženiauskienė[24] zbadała dedykacje, zamieszczone w pierwszych litewskich książkach (w większości przekładowych) i dowiodła, że odziedziczyły one z tradycji europejskiej cały aparat edytorski. W starodrukach litewskich dominowały dedykacje i przedmowy w trzech językach – na terenie Małej Litwy były to język łaciński, niemiecki i litewski, na terenie zaś Wielkiego Księstwa Litewskiego – łaciński, polski i litewski. Normą było również zamieszczanie kilku utworów obcojęzycznych o charakterze wstępnym. Przykładowo w postylli Markowicza znajduje się przedmowa napisana w języku litewskim oraz wierszowana dedykacja w języku polskim, Bretkun zamieścił przedmowę w języku łacińskim, a Dauksza – w języku polskim. Stała się ona manifestem działalności na rzecz języka litewskiego. Częste są przypadki, kiedy w utworach większych, wydawanych w językach etnicznych, umieszczano dłuższe fragmenty mówiące o obronie języka narodowego[25]. Nie stanowi wyjątku w tym kontekście napisana po polsku przedmowa Szyrwida. Poza nią w PK I oraz PK II znajdują się także dedykacje łacińskie.

W drugiej części PK tylko po polsku (bez wersji litewskiej) został napisany tekst umieszczony na stronach 192–196. Są to punkty przeznaczone „na utwierdzenie wiary katolickiej", dotyczące obecności ciała i krwi Chrystusowej w najświętszym sakramencie. Szyrwid przytoczył pięć dowodów na potwierdzenie tej tezy. Miały one na celu obronę przeistoczenia Pańskiego, stanowiącego przedmiot sporów między wyznawcami religii rzymskokatolickiej i protestanckiej. Mimo że dyskusje o Sakramencie Eucharystii w połowie XVII wieku nie były już tak intensywne, to waga tego kazania musiała być duża i właśnie dlatego (prawdopodobnie decyzją redaktorów i wydawców) zamieszczono je w drugiej części PK II, w której ukończeniu sam Szyrwid nie uczestniczył. Być może, że – jak uważa Estreicher (1934: 360) – tekst ten został napisany później i dodany do postylli. Niewykluczone też, że pochodzi on z kazań

24 R. Koženiauskienė (1990) zgromadziła w jednym wydaniu przedmowy i dedykacje ze wszystkich wydrukowanych w XVI–XVIII wieku zabytków litewskich, dokonała ich przekładu na język litewski, omówiła tendencje w ich pisaniu i genezie.

25 Podobne przypadki charakteryzuja też zabytki polskie, omawia takie zwyczaje W. Taszycki w książce *Obrońcy języka polskiego* (Wrocław, 1953).

Szyrwida, głoszonych w języku polskim i przeznaczonych dla warstw wykształconych. Trudno jednoznacznie powiedzieć, dlaczego Szyrwid nie napisał tych kazań po litewsku i nie umieścił ich w postylli.

2.2.2.
SPOSÓB UMIESZCZANIA SKRÓTÓW W TEKŚCIE *PUNKTÓW KAZAŃ*

Skróty, odsyłające do miejsc cytowanych w postylli, są regularnie umieszczane na marginesie kazań. Wyjątek od tej zasady stanowi część polskojęzyczna PK I (od strony 3 do strony 18), w której są one zapisywane także w samym tekście. Przez to wydłużają go o nowe informacje – dokumentujące cytaty, odwołujące się czasami do kilku źródeł jednocześnie. Oto przykład:

2. *Iog iʒſirinkimas vnt ſudo liginaſi raßty ka⸗rioney / kuriami raſi pa⸗minetus wiſokius ginkłus kariones / ßarwus / ßalmu / ragatiny / ſkidu / ʒinkłu aba karunu / triubu / ka⸗ławiiu / wilićias aba ßaudikłes / [et]c. kilpini / raytinikus* (PS I 13)	2.*Iʒ wyprawa na ſąd prʒyrownana ieſt w pi⸗ſmie do wypràwy woien⸗ney / w ktorym naydʒieß wʒmiankę wßelàkiego oręʒa / y broni woienney panc{e}rʒá/ prʒyłbice/ ßyßaka / włocʒnie / tar⸗cʒe / chorągwie / trąby / miecʒa / ſtrʒał / łuku / iaʒ⸗dy [et]c. Sap: 5[.] Iſa. 59. Pſ: 149. Matth. 24: Apoc: 19. &c.* (PK I 13)

Od strony 19 skróty są umieszczane, podobnie jak w części litewskiej, już na marginesach. Sporadycznie tylko notujemy odstępstwa od tej zasady, polegające na tym, że odsyłacze źródłowe znajdują się w obu tekstach – polskim i litewskim (por. PK I 36; PK II 24). Niekiedy występują dłuższe odsyłacze łacińskie tylko w części polskiej: *Roman:* 8. 18. *Non ſunt condignæ, &c.* (PK II 36), a czasami jest wręcz odwrotnie – pojawiają się tylko w części litewskiej (por. PK I 39, 40, 79).

W tekście postylli znajdują się także wyjaśnienia opisowe, wskazujące źródła, do których nawiązują treści kazań. Podobne odsyłacze występują równolegle w obu częściach postylli i są one zapisane w języku polskim i litewskim. Identycznie, jak wyżej, i w tym typie odsyłaczy występują nieliczne odstępstwa, polegające na tym, że zostały one umieszczone tylko w części polskiej: *W pſàlmie dʒieśiątym według ʒydowſkiego* (PK I 48).

Brak konsekwencji w zapisie dokumentacji źródłowych, występujący tylko na początku PK I, pozwala przypuszczać, że rozbieżności te wynikają z niedopracowanego warsztatu edytorskiego lub są to po prostu niedociągnięcia w procesie redagowaniu tekstu.

2.2.3.
DYSPROPORCJE W WARSTWIE CYTATOWEJ

Dysproporcje o charakterze objętościowym obserwujemy w cytatach zarówno w części litewsko-, jak i polskojęzycznej. Nie ma ich dużo, a w całej postyllii można ich znaleźć około 30. Przytoczone poniżej przykłady ilustrują dłuższe cytaty polskie (1a,b; 2a,b; 3a,b). Obfitsza warstwa cytatowa charakteryzuje też teksty litewskie (4a,b). Są przypadki, kiedy brakuje cytatów biblijnych na poparcie jakiejś tezy w tekście litewskim (5a,b) lub polskim (6a,b). Trudno tu mówić o jakiejś regularności w tych dysproporcjach, można jednak stwierdzić, że w przypadku występowania dłuższych cytatów polskich, mamy całkowitą zgodność z tekstem z Biblii Wujka.

W warstwie cytatowej PK występują także wtrącenia autorskie Szyrwida. Nierzadko są one zwięzłe i mają postać wkomponowanych w tekst wyrażeń: *mówi, prawi* lub litewskich *tieg, tay ira*, niekoniecznie równolegle stosowanych w obu tekstach. Czasami tego rodzaju wyrażenia wplatane w cytaty zawierają dodatkowe informacje, mające na celu wyjaśnianie określonych realiów lub uściślenie treści metatekstowych. Przykłady 7a,b; 8a,b; 9a,b oraz 10a,b ilustrują wtrącenia odautorskie notowane w części polskiej i litewskiej. Tego typu uzupełnienia występują w tekście postylli nieco częściej niż inne omówione już wyżej zjawiska, wpływające na proporcjonalność obu tekstów.

1a: ‹*Kiekwienas kuris kłauſo tu ʒodʒiu mano /*› ‹*bus priligintas wiruy iſzmintingam / kuris paſtate namus ſawo vnt uołas*› / *[et]c.* ‹*a ne pagriuwo. Nes buwo vnt vołas ſubudawoti*› (PS I 50).

1b: ‹*Wſzelki ktory ſłucha tych ſłow moich*› ‹*będʒie prʒypodobány męʒowi mądremu ktory ʒbudował dom ſwoy na opoce <u>y ſpádł deſcʒ y prʒyſzły rʒeki / y wiáły wiátry y vderʒyły ná on dom</u> á nie vpadł / bo był ná opoce vgruntowany*› (Mt 7,24–25; PK I 50).

1c. BW1599: *Wszelki tedy który słucha tych słów moich, i czyni je: będzie przypodobány mężowi mądrému, który zbudował dóm swój ná opoce. i spadł déscz, i przyszły rzéki, i wiały wiátry, i uderzyły ná on dóm, á nie upadł. bo był ná opoce ugruntowány.*

2a. *Mań reikia dirbt*› ‹*kołay dieną ira* (PK I 332)

2b. *Mnie potrʒeba ſpráwowáć ſpráwy <u>onego który mię poſłał</u> / poki dʒień ieſt* (J 9,4; PK I 332).

2c. BW1599: *Mnie potrzebá spráwowáć spráwy onégo który mię posłał, pokąd dzién jest.*

3a. *Prauſiu / «tieg» / per wiſas náktis łowu máno* (PS II 189).
3b. *Będę omywał ná ką̇zdą noc łoʒko moie / łʒámi moiemi będę polewał pośćiel moię* (Ps 6,7; PK II 189)[26].
3c. W99: *będę omywał na każdą noc łóżko moje, łzami mojemi będę polewał pościel swoję.*

4a. *Tegultur wilti wárdi Wieſpaties / ir tegul paſiremia vnt Diewo ſáwo* (PS II 99).
4b. *Miey nádʒieię w imieniu Páńſkim* (Iz 50,10; PK II 99).

5a. *Ku riu atłeyſite nuſideimus / bus atłeyſti* (Jn 20,23). *Eyk «tieg» paſirodik kuniguy* (Mt 8,4; Mk 1,44; Lk 5,14).
5b. *Ktorych odpuśćićie grʒechy / będą odpuſcʒone* (J 20,23: PK I 249).

6a. *Kayp priderus buwo ataimas ſunaus Diewo ſwietan iż ſzalies żmoniu* (PS I 63).
6b. *Iako przyſtoyne było przyśćie Syna Bożego na świat z ſtrony ludźi. ‹Tyś ieſt ktory maſz przyść›* (Mt 11,3; PK I 63).

7a. *Ʒibate kayp ſwieſibes vnt ſwieto* (PS I 20).
7b. *Miedʒy ktoremi «(pogány)» świećićie iáko światła ná świećie* (Flp 2,15; PK I 20).

8a. *Ʒinome iog ſtułpas «arba wayʒdas aʒu Diewu garbinamas*[27]*» nieku ira vnt ſwieto.*
8b. *Wiemy íʒ bałwan nić nie ieſt ná świećie* (1 Kor 8,4; PK I 78).

9a. *Aʒumuſ ʒuwi didʒiu / «tay ira welinu*[28]*» / kuri marioſe ira* (PS II 69).
9b. *Ʒabiie wielorybá / ktory ieſt w morʒu* (Iz 27,1; PK II 69).

10a. *Iey gàli Murinas› iuodas kayp vnglis*[29] *‹àtmaynit odu ſáwo / ir luſis margibes ſáwo / ir ius galeſite gieray darit / paprati ir iʒſimokipikto* (PS II 158).
10b. *Ieſli moʒe odmienić Murʒyn ſkurę ſwoię / álbo Pard pſtroćiny ſwoie / y wybędʒiećie moc dobrʒe cʒynić náucʒywſy ſię ʒłego* (PK II 158).

Przykłady te potwierdzają istnienie odstępstw od przekładu dosłownego, który był charakterystyczny dla tłumaczeń wcześniejszych, zwłaszcza translacji Pisma Świętego, gdzie każda luźniejsza interpretacja była uzasadniana i komentowana. Dłuższe cytaty w tekście polskim PK, w przypadku ich całkowitej zbieżności z tekstem Nowego Testamentu Wujka, świadczą też naszym zdaniem, że były one po prostu przepisywane z istniejącego już przekładu, a nie tłumaczone przez Szyrwida na nowo. Być może z powodu większej wyrazistości został włożony cały werset biblijny, a nie jego fragment.

26 Ten sam cytat w wersji pełnej w języku litewskim wystąpi w innym miejscu, zob. PS II 66–67.
27 Dosłownie: *obraz, czczony zamiast Boga.*
28 Dosłownie: *to znaczy diabła.*
29 Dosłownie: *czarny jako diabeł.*

2.2.4.
DYSPROPORCJE W WARSTWIE TEKSTU AUTORSKIEGO

2.2.4.1.
DYSPROPORCJE ZAWIERAJĄCE DODATKOWE INFORMACJE

W pierwszej części PK zazwyczaj bardziej rozbudowane, gdyż zawierające nowe informacje lub dodatkowe wyjaśnienia, są partie tekstu litewskiego. W polskiej części mamy z reguły wersję krótszą (1ab; 2ab). Natomiast w drugiej części PK częściej występuje dłuższy tekst polski, ponieważ jego przekład jest bardziej swobodny (3ab). Ograniczymy się tu tylko do kilku przykładów potwierdzających naszą tezę:

1a. *Prieg twirtibey ir drutibey tikieimo reykia ßwyntay giwent. Tu ażułayko kas / kad pradeis ßwyntu giwenimu / ir ażuſimiłeis gieru darbu / ne pameta iu / notſimayno pigay ne del iokiu weiu pagundimu tułu / ſunkibiu / prieſpaudu / ſtowi ſtipray prieg gieribey / kurios wienu kartu nuſitwere nuośirdźiey pagal mokſło Apaßtało* (PS I 44).

1b. *Przy ſtáteczności wiáry / trzebá pobożnego życia. Ten zachowuie gdy kto záczawßy świątobliwy żywot / nie odſtępuie go / nie dáiąc śię ladá wiátrom pokus y vćiſkow rozmaitych vnośić / według náuki Apoſtolſkiey* (PK I 44).

2a. *bet karałauſp dungaus tol pigeſne ira prieyga aßutiney / neg ßwełnuoſe rubuoſe. Grayćiaus prileydźia ſawiſp łapiniuotus / apdriſkuſius ir nuogus / negi śiłkays / aukſu / sidabru / brungieys akmenims apreditus ir ſkayſtus. Weykiaus priima ałkſtunćius / trokßtunćins/ paſnikays iżſekuſius / kuriu kaułus iżdźiuwuſius tiktay ada apſega / negi puotinikus nutukuſius / piłwapenius / prabungu walgikłos ir tuło gierimo małkays ſotus ir prigirditus* (PS I 45).

2b. *Lecz do Krolá niebieſkiego / dáleko łacnieyßy ieſt przyſtęp / wewłośienicy a niżeli w miękkich ßatách. Rychley przyimuie łáknące / pragnące / poſtami wyſußone / ktorych kośći wyſchłe samá ſkurá tylko opiná / niżeli bánkietuiące / zbytki wiedzy y w trunkach czyniące* (PK I 45).

3a. *Aba per tas redikłas / gal iſimanit tułos dowános prigimtos / ißmonia dide / mokſłas / grażi iżkałba / [et]c. ſtipribe ir grażibe kuno / kurias pawerćia vnt tułu nuſideimu ir Diewo pażieydimo* (PS II 72).

3b. *Abo też przez ten vbior / mogą ſię rozumieć rożne dáry przyrodzone: rozum wielki / vmieiętność / wymowa /[et]c. dużość / y piękność ćiáłá / ktore wßytkie obráca ná rozmáite grzechy / y obrázy Boże / á zátym Dyábeł przychodzi do niego mile y łácno* (PK II 72).

2.2.4.2.
DYSPROPORCJE WYNIKAJĄCE Z PRZEKŁADU

Rozbieżności te wynikają z zastosowanej techniki przekładu. Ich powodem są zarówno różnice typowo formalne, związane z właściwościami gramatycznymi systemów językowych, jak i odmienny stopień rozwoju języków w danym okresie. Chodzi tu o te przypadki, kiedy określone pojęcia zostały w języku polskim wyjaśnione krócej, dzięki ukształtowanej już wtedy terminologii religijnej. Język litewski w czasie, kiedy Szyrwid pisał postyllę, dopiero wypracowywał leksykę religijną, a w wyniku wielu braków pojęcia z tego zakresu oddawano opisowo:

atleydimo iʒmełdʒia / aba kayp butu nupełna ne iʒ teyſibes / bet iʒ pridereimo – na łaſke ʒaſługuią nie ʒ ſprawiedliwośći / ale ʒ prʒyſtoynośći (PK I 239)
kuris ſauguoiaſi wiſokiu ʒodʒiu nepridiarunćiu – ktory ſię ſtrʒeʒe wßelkiey nieprʒyſtoynośći (PK II 55)
muſtit ſaw Wießpati ſáwo IEʒu Chryſtu vnt kriʒiaus ißpełotu / ir ißtieſtu – myślić ſobie o Pánie IEZVSIE ná krʒyʒu roʒpiętym (PK II 58)
o anas tawiſp ne dris priſiartint – on do ćiebie nie będʒie mogł prʒybliʒáć ſię (PK II 71).

Czasami powodem takich dysproporcji było wspominane już wcześniej w tym opracowaniu, dążenie autora do większej dbałości o tekst litewski, przejawiające się między innymi w doborze wielu określeń uplastyczniających obraz i wpływających na jasność przekazu. Zazwyczaj jest to stosowanie w większej liczbie dubletów synonimicznych. Niektóre z nich mogą świadczyć o walorach stylistycznych postylli i bogatym wysłowieniu jej autora, inne zaś – o poszukiwaniach bardziej trafnych określeń. Na tym etapie badań zjawiska te można tylko zasygnalizować, wymagają one bowiem wieloaspektowych dociekań naukowych, które ukażą: idiolekt Szyrwida, stopień dojrzałości językowej dzieła oraz walory stylistyczne części pisanych po litewsku i po polsku. Niżej przytaczamy tylko wybrane egzemplifikacje:

numirt gieyde ir troßko – vmrʒeć pragnął (PK I 37)
mokſłu nauiu ir neſeney pramanitu – nauki nowey (PK I 43)
prieg twirtibey ir drutibey tikieimo – przy ſtatecʒności wiary (PK I 44)
del ſunkibes arba ſwaro – dla wielkiego ćiężaru (PK I 49)
ʒodʒiu ... druto ir nepawiſkinamo – ſłowa ... ſtatecʒnego (PK I 50)
swaras aba naßta ſunki ira nuſideimu – ćieʒar ieſt grʒechow (PK I 50)
aprinkt iʒ puykos aba śirdies aukßtibes – obráć ʒ pychy (PK I 74)
łetu ir płaku daylidy Ioſephu – podlego ćiesle Ioſepha (PK I 74)

ßłakieley aba łaśieliey łaßa – *kropelki kapią* (PK I 79)
iȝ gieros walos aba luoſay ias aȝułayko – *dobrowolnie one ȝáchowuie* (PK I 80)
tie łieȝuwnikay daug kauliia ir ȝauniia – *ci ięȝycȝni wiele świegocą* (PK I 82).

2.3.
TEKST W JĘZYKU ŁACIŃSKIM

W języku łacińskim zostały napisane: wierszowana stema ku czci biskupa Eustachego Wołowicza i dedykacja dzieła temuż dostojnikowi. Autor stemy nie jest znany. Koženiauskienė uważa, że mógł nim być wybitny poeta Maciej Sarbiewiusz[30]. Dedykację natomiast napisał sam Szyrwid, w której zwraca się do biskupa z prośbą o akceptację pierwszej części jego dzieła. Poza tym w języku łacińskim są też zapisane indeksy oddające treść kazań oraz przypisy marginalne, w skład których wchodzą odsyłacze do cytowanych miejsc w Biblii oraz innych źródeł. Łacina wyróżnia zatem PK na tle zabytków polskich z XVI i XVII w., w których zarówno indeksy, jak i przypisy marginalne były pisane po polsku. Polonizacja abrewiacji biblijnych następuje w polskim piśmiennictwie religijnym od czasów wydania *Biblii Brzeskiej* (Brz1563), w *Biblii* Jakuba Wujka oraz w jego postyllach zapisy marginesowe też są pisane po polsku[31]. Nieco inaczej wygląda to w przypadku tekstów tłumaczonych na język litewski. Zarówno postylla Wujka, jak i postylla Reja charakteryzują się brakiem stabilizacji w zakresie pisowni marginaliów. Abrewiacje – obok zapisów obcych – przeważają w języku litewskim. Litewski cechuje też wszelkie uwagi odnoszące się do treści kazań, umieszczane na ich marginesie.

Na tym tle wyraźnie widać, że Szyrwid (choć jego kazania powstały później) częściej posługuje się łaciną. W zakresie pisowni skrótów widać niekonsekwencję i trudno dopatrzyć się w ich zapisie jakiejś jedynej reguły. W większości są one łacińskie, ale obok nich znajdujemy przypadki użycia zapisów spolonizowanych lub nawet zlitualizowanych, por. przykłady występujące w tytułach, poprzedzających Ewangelie w języku litewskim: *Matheuß.* (PK I 296), *Lukoß:* (PK II 195). Można dodać, że nazwy ksiąg biblijnych, zapisane po polsku, występują w tekstach kazań, nie na marginesach:

Możeß tę śiedm ſpoſobow ocȝyśćienia od trądu dußnego prȝyrownáć śiédmiorakiemu macȝániu Náámáná trędowátego w rȝece Iordanie iáko ieſt w księgach krolewſkich (PK I 240);

30 Maciej Kazimierz Sarbiewiusz (1595–1640), światowej sławy poeta neołaciński i teoretyk literatury epoki Baroku, kaznodzieja nadworny Władysława IV, jezuita. Większą część życia spędził w Wilnie, wykładał na Akademii Wileńskiej retorykę, filozofię i teologię. Pisał po łacinie, fascynował się poezją Horacego.

31 Więcej o tym zob. Winiarska-Górska 2013.

apráśita Gieſmeſe Salomono // ieſt opiſana w pieśniách Sálomonowych (PK II 24); *Ráßo Ionas ßwētas áprayßkimi ſ{á}wo Apreyßkimi Iono// Piße Ian S. w obiáwieniu ſwoim* (PK II 73).

Wyrazy w omawianym zabytku są skracane w różny sposób, (zdarza się, że abrewiacje są zapisywane małą literą), oto ilustujące przykłady: *Ioſue; joſue.; 1. Reg.; 1. reg.; 2. paral.; 2. par.; Eccleſ.; Eccl; Abacuc.; Abac:; Hab:; Ab:*[32].

Po łacinie zapisuje się również nazwy imion biblijnych i nazw geograficznych oraz pojęć religijnych:

> *Iozaphat* (PK I 4), *Cyrográph* (PK I 26), *Pharizeuß* (PK I 47), *Philoſophowie* (PK I 99), *Philip* (PK I 123), *Káiphaßá* (PK I 123), *Káphárnaumá* (PK I 235), *Iozeph* (PK II 10), *Stephánowi* (PK II 107), *Betphági* (PK II 144), *Thomaßa* (PK I 21), *Thowárzyſtwo* (PK I 28), *Mattheußá* (PK I 33), *Nazárethu* (PK I 74), *Katholićki* (PK I 286), *Iudith* (PK II 117), *ßábbáthu* (PK II 133), *Nábothá* (PK I 134), *Lewiáthàná* (PK I 142), *Athenách* (PK II 232), *Thabor* (PK II 244).

Stosowane są też dość często, zwłaszcza w drugiej części PK graficzne sposoby skaracania wyrazów na wzór łaciński:

> *Szukałē* (PK I 129), *iedē* 'jeden' (PK II 31), *Sákrámēt* (PK II 93); *ieg̊* (PK II 215), *Iezuſoweg̊* (PK II 216); *ludziō* (Cel) (PK II 199), *prowadzō* 'prowadzon' (PK II 6); *tákie*° (PK I 221), *niko*° (PK II 9)[33].

Jak widać, tekst łaciński zajmuje dość dużo miejsca w PK i pełni on ważne funkcje, co postaramy się szczegółowiej przedstawić w dalszych rozdziałach niniejszego opracowania. W tym miejscu warto jednak dodać, że obecność łaciny w kazaniach Szyrwida może wynikać z faktu, iż podstawowym źródłem przekładu cytatów biblijnych była właśnie łacińska Wulgata.

3.
Początki postyllografii na Litwie

Na podstawie przeglądu wszystkich kazań napisanych (wydanych lub pozostałych w rękopisach) na terenie Małej Litwy oraz na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i w I połowie XVII wieku można wnioskować o sposobie kształtowania się trady-

32 Pełny zestaw skrótów został umieszczony w tabeli (zob.)
33 Więcej o tego typu pisowni w języku polskim i litewskim zob. s. 142.

cji homiletycznej na Litwie. Na pierszym etapie jej rozwoju naśladowane były wzorce kazań łacińskich, szeroko znanych w Europie. Kazania protestanckie znajdowały się głównie pod wływem kaznodziejstwa niemieckiego, katolickie zaś wzorowały się na najlepszych kazaniach polskich powstałych w owej dobie.

W rozwoju języka litewskiego możemy więc obserwować proces charakterystyczny wielu innym językom europejskim, których piśmiennicwo kształtowało się nieco wcześniej. Przykładem tu może posłużyć język polski. Pierwsze utwory postylliczne napisane po polsku były również przekładowe, wzorowane na łacinie lub dziełach kaznodziejstwa czeskiego i niemieckiego (Maciuszko 2002: 303). Jednak proces tego kontaktu z językami wyższej kultury miał ogromne znaczenie dla polszczyzny, przyczynił się do wzrostu jej sprawności językowej i intelektualizacji, prowadził do wypracowania ogólnych norm i standartyzacji. Odbywał się on głównie poprzez tłumaczenie tekstów *Biblii* z języków oryginalnych oraz utworów parabiblijnych, napisanych w językach auropejskich[34].

Oryginalna postylla Szyrwida wydana w I połowie XVII wieku znamionuje nowy etap w rozwoju postyllografii na Litwie. Pierwszą analizę jej struktury zawiera monografia V. Vasiliauskienė będąca częścią składową niniejszej edycji PK i wynikająca z badań nad tekstem zabytku w procesie jego przygotowania do druku. W niniejszym rozdziale przeprowadzona analiza tekstologiczna dodatkowo potwierdza sformułowane już wcześniej przypuszczenia, że w PK mamy do czynienia z oryginalnymi rozwiązaniami autorskimi Szyrwida (por. Rutkovska 2012), nienaśladowaniem wzorów już istniejących kazań w języku litewskim oraz znanych mu kazań obcych. Kazania Szyrwida charakterystyzują się samodzielnie wypracowaną kompozycją i niezależną treścią.

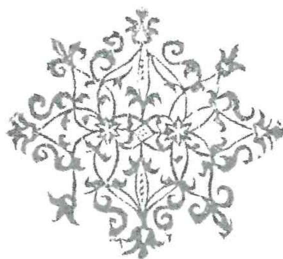
Próby ustalenia metody stosowanej przez Szyrwida przy komponowaniu kazań zostały oparte na analizie treści *Przedmowy do Czytelnika* oraz różnych warstw językowych w postylli. W *Przedmowie* dokładnie formułuje autor swoje cele i ustala funkcje każdego z języków, co uzasadnia sytuacją językową owej doby. Kazania miały być pomocą przy układaniu samodzielnych mów przez księży Litwinów, zawierały więc tylko tezy poparte cytatami z Pisma Świętego, też argumenty na obronę wiary katolickiej pochodzące z innych źródeł teologicznych. Najbardziej skupia się autor na przekazaniu treści w języku litewskim, tłumaczenie na polski jest prawie dosłowne, a warstwa łacińska bardziej intensywna niż w innych utworach postyllicznych owego okresu.

34 Por. opracowania Tadeusza Lewaszkiewicza na ten temat (Lewaszkiewicz 1992: 236–237, 1994: 216–217) oraz liczne opracowania w tomie zbiorowym pod red. Marii Kamińskiej *Biblia a kultura Europy* (1992).

Ze względu na sposób wydania kazania Szyrwida są typowym dziełem owej doby, mają charakterystyczny dla książek wydanych w XVI wieku i na początku wieku XVII aparat edytorski. Zauważalne są niekonsekwencje przy redagowaniu tekstu polegające na nieco niejednolitym sposobie umieszczania odsyłaczy biblijnych, tłumaczeniu tekstu na język polski, zapisie nazw własnych i in. Bardziej widoczne te rozbieżności są w drugiej części PK, w ukończeniu i wydaniu której udział brały inne osoby.

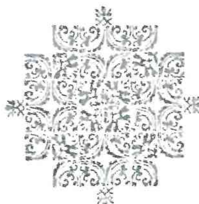
Na podstawie istniejących opracowań niewiele można powiedzieć o kształtowaniu się stylu biblijnego w owym czasie na Litwie. Żaden z wyżej przedstawionych utworów homiletycznych nie był systemowo badany pod tym kątem, badań nad stylem kazań litewskich dotychczas brak. Wyjątek stanowią tu opracowania J. Lebedysa, który w zarysie historii literatury litewskiej usiłuje przedstawić podstawowe walory stylistyczne każdej z postylli. Są to jednak rozważania bardzo ogólnikowe, nie oparte na dogłębnej analizie językowej[35]. Można na ich podstawie wnioskować, że wszyscy kaznodzieje owej doby, tłumacząc kazania obce lub pisząc fragmenty kazań własnych, podejmowali próby wykorzystania środków języka ojczystego do przekazania zawiłych treści religijnych. Często stosowano wyrażenia potoczne, pochodzące z odmiany ludowej języka litewskiego. Zauważalne są jednak usiłowania tworzenia leksyki abstrakcyjnej, układania struktur o charakterze terminologicznym, stosowania zasad retoryki religijnej.

Walory stylistyczne postylli Szyrwida zostaną pokrótce naszkicowane w dalszych rozdziałach niniejszej monografii.

35 Lebedys bardziej szczegółwo zbadał tekst postylli Daukszy. Działalności i twórczości kaznodziei litewskiego poświęcił on opracowanie monograficzne (Lebedys 1963).

III. O PRZEKŁADZIE TEKSTU LITEWSKIEGO *PUNKTÓW KAZAŃ* KONSTANTEGO SZYRWIDA NA JĘZYK POLSKI

Język polski występuje w PK w trzech warstwach składowych postylli. Są to: a) perykopy ewangeliczne, poprzedzające kazania; b) cytaty biblijne umieszczone w tekście kazań; c) tekst kazań autorstwa Szyrwida przetłumaczony na język polski z języka litewskiego. W niniejszym rozdziale przedstawimy źródła tekstu polskiego umieszczonego w perykopach oraz przeanalizujemy cytaty biblijne występujące w samym tekście postylli. Materiał do badań pochodzi z dwóch wybranych punktów kazań Szyrwida. Do analizy zostały wytypowane punkty reprezentatywne dla postylli – zawierające cytaty oraz autorskie rozważania kaznodziei. Takie badania miały charakter sondażowy, a ich celem było ukazanie aspektów dalszych dociekań naukowych.

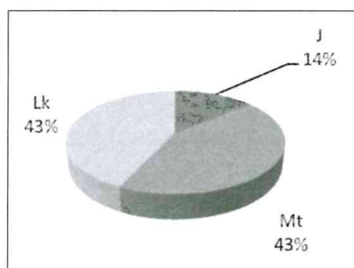
1. Perykopy biblijne

1.1. SKŁAD PERYKOP BIBLIJNYCH W *PUNKTACH KAZAŃ*

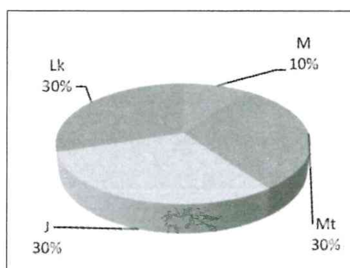
Szyrwid umieścił w swojej postylli 24 perykopy, są to lekcje ze wszystkich czterech Ewangelii: w I części PK, zawierającej kazania na okres od adwentu do wielkiego postu, znajduje się: 6 lekcji z Ewangelii według św Łukasza (Łk 21; 3; 2; 2; 8; 18), 6 lekcji z Ewangelii według św. Mateusza (Mt 11; 8; 8; 13; 13; 20) i 2 lekcje z Ewangelii według św. Jana (J 1; 2); w II części PK, przeznaczonej na okres wielkiego postu i Wielkanocy układ jest nieco inny: po 3 lekcje z Ewangelii według św. Mateusza (Mt 4; 17; 21), Łukasza (Łk 11; 24; 24) i Jana (J 6; 8; 13) oraz jedna z Ewangelii według św. Marka

(Mk 16). Tylko jedno kazanie, przeznaczone na Wielki Piątek, występuje bez perykopy ewangelicznej.

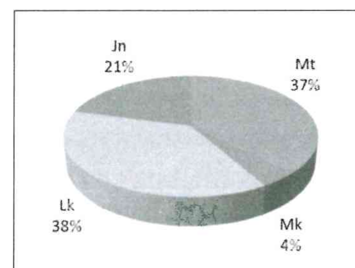
Perykopy nie są długie, stanowią one zaledwie 6 procent całego tekstu postylli. Zazwyczaj tekst samego kazania był nawiązaniem do tekstu perykopy biblijnej, wyjaśniał jej treść, powtarzał jej fragmenty. Możemy więc zakładać, że dobrane perykopy będą miały zwązek ze strukturą cytatów biblinych w PK. Jak wynika z obliczeń, prawie proporcjonalnie zostały wykorzystane w kazaniach perykopy z Ewangelii według św. Mateusza i św. Łukasza. Zestawienia liczbowe dotyczące składu perykop w PK przedstawiają poniższe grafiki:

GRAFIK 1. Perykopy w PK I

GRAFIK 2. Perykopy w PK II

GRAFIK 3. Perykopy w PK I oraz PK II

1.2.
ŹRÓDŁA PERYKOP BIBLIJNYCH W *PUNKTACH KAZAŃ*

O źródłach perykop ewangelicznych w polskim tekście PK Szywida pisano już wcześniej. Zakładano, że polski tekst pochodzi z *Ewangelii i epistoł* (WEE) wydanych w 1593 roku w Krakowie[36] lub też wydanego w tymże roku przekładu Nowego Testamentu Wujka (W1593)[37]. Jakub Wujek, jak wiadomo, sam tłumaczył perykopy na potrzeby *Postylli mniejszej* (Bieńkowska 1998: 28). Jak podaje *Nowy Korbut* (1965: 413–421), były to chronologicznie pierwsze tłumaczenia Ewangelii przez tego jezuitę. Niektórzy jego biografowie podają, że przekładem Ewangelii zajmował się on już podczas swojego pobytu w Wilnie i być może tam w roku 1579 ukazało się pierwsze wydanie *Ewangelii i epistoł*[38]. Naszym zdaniem jest to jednak mało prawdopodobne, informacja ta bowiem byłaby odnotowana w archiwach Akademii Wileńskiej, gdzie Wujek w tym czasie pełnił funkcje wicerektora (Kuźmina 2004: 184).

36 Takie dane są zawarte w księdze bibliografii litewskiej (LTSR bibliografija 1969: 395).
37 Takie aluzje czyni Zenonas Ivinskis (Ivinskis 1956: 257–259).
38 F. Siarczyński podaje go nawet w szkicu bibliograficznym o Szyrwidzie (Siarczyński 1843: XII). Podobne informacje podaje też Joanna Sobczykowa (2001: 10).

Rok wydania *Ewangelii i epistoł* w krakowskiej oficynie jest tożsamy z rokiem ukazania się pełnego tekstu Nowego Testamentu w przekładzie Wujka, jest więc całkiem możliwe, że perykopy ewangeliczne opublikowane oddzielnie, pochodzą właśnie z tego wydania. *Ewangelie i epistoły* przeznaczone były do rozważań prywatnych, o czym świadczy ich zawartość. Po krótkich urywkach z Nowego Testamentu znajduje się modlitwa, mająca postać prośby skierowanej do patrona dnia w kalendarzu liturgicznym, odnosząca się do danego czytania. Zachowany jest też układ kalendarza liturgicznego, rozpoczynający się od adwentu. Napisanie tekstów modlitewnych i umieszczenie obok lekcji z Ewangelii nie stanowiło dla Wujka żadnego problemu, uznał on zapewne, że należy przekazać odbiorcy opracowanie skrócone i zawierające czytania świąteczne wraz z modlitwą (Kuźmina 2004: 184).

Ewangelie i epistoły cieszyły się dużą popularnością, o czym świadczą ich kolejne edycje w kieszonkowych formatach (in 12°, 16°) publikowane w Krakowie[39]. W Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, w Dziale Starodruków zachowało się ich jedno wydanie z 1620 roku (sygnatura – III 14426)[40]. Porównania perykop pochodzących z tego egzemplarza *Ewangelii i epistoł* z perykopami w PK Szyrwida wykazuje prawie całkowite podobieństwo, zestawienie zaś tych tekstów z perykopami umieszczonymi w *Postylli mniejszej* wykazuje znaczne różnice – są to dwa odmienne przekłady.

Natomiast komparacja perykop notowanych w PK Szyrwida z tekstem Nowego Testamentu z 1593 oraz 1599 roku pokazała, że mają one więcej podobieństw z edycją z 1593 r. i tylko czasami występują fragmenty analogiczne z wydaniem późniejszym. Świadczy to prawdopodobnie o poprawkach czynionych w tekście *Ewangelii i epistoł* przy powtórnych edycjach Nowego Testamentu Wujka. Aby ustalić dokładnie, z której edycji *Ewangelii i epistoł* pochodzi tekst perykop Szyrwida, należałoby przebadać wszystkie ich wydania, co jest w praktyce bardzo trudne do zrealizowania.

Jan Jachnowicz, uczeń Szyrwida i wydawca jego słowników, jeszcze przed wydaniem PK opracował dla potrzeb liturgicznych wybrane Ewangelie i wydał je w dwóch językach – polskim i litewskim. Zestawienie tekstu polskiego, pochodzącego z *Ewangelii i epistoł* z perykopami umieszczonymi w PK Szyrwida, wykazuje całkowite podobieństwo, a nieznaczne różnice występują tylko w zakresie grafii. Można więc na tej podstawie wnioskować, że w PK znajduje się tekst pochodzący z Nowego Testamentu Wujka, funkcjonujący w dostępnej dla wszystkich wierzących postaci – w formie wydania podręcznego *Ewangelii i epistoł*, nieznacznie przeredagowany przez Jachnowicza lub innego wydawcę.

39 *Ewangelie y Epistoły*, 1593; wydania następne ze zmienionymi tytułami: Kraków 1611; 1616, 1617, 1626, 1636, por. też inne edycje – około 20 do 1880 roku (Estreicher 1939: 383–386; Nowy Korbut 1965: 421).

40 Wydania z 1620 roku, które zachowało się w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, nie odnotowano w Nowym Korbucie, brak informacji o tym wydaniu i w bibliografii Estreichera.

2.
Analiza dwóch *Punktów* i aktualne zagadnienia badawcze

Sam tekst kazań jest nawiązaniem do perykop, ich interpretacją i uzasadnieniem. W swojej argumentacji postyllografowie zazwyczaj odwoływali się do różnych miejsc Starego i Nowego Testamentu, często łączyli oni wersety biblijne pochodzące z różnych ksiąg, by w ten sposób wzmocnić i umotywować twierdzenia. W postyllach XVI wieku zazwyczaj cytowano dowolnie, o czym dowodzi swobodny stosunek do tekstu biblijnego oraz wspomniane kontaminacje różnych fragmentów biblijnych[41]. W związku z poczynionymi tu uwagami, przy wyodrębnianiu odniesień do Pisma Świętego rozróżnia się zarówno dosłowne cytaty, jak też aluzje i parafrazy. Aluzje są zazwyczaj nawiązaniem do jakichś motywów biblijnych lub faktów historycznych, parafrazy stanowią dość dokładne interpretacje miejsc cytowanych i są zorientowane na przekazanie treści jej nie zmieniając, cytaty natomiast wykazują duże podobieństwo z tekstem oryginalnym Pisma Świętego. Przy podawaniu liczby cytowań w tekście postyllicznym należy się liczyć z względną niedokładnością, związaną z tym, że trudno jest przeprowadzić granicę między tekstem autorskim i biblijnym[42].

Postyllografowie owej doby często zamieszczali w swoich dziełach fragmenty kazań obcych, na przykład w *Postylli mniejszej* Wujka jest ich aż dziesięć[43]. W PK nie obserwujemy fragmentów pochodzących ze zbiorów innych autorów, jednak w samym tekście kazań, dokładniej w punktach streszczeń, Szyrwid odwołuje się do źródeł bardzo różnorodnych. Zostały one wyodrębnione w przygotowanej edycji postylli[44].

41 Taki sposób odwoływania się do Pisma Świętego w postylli Reja opisał Konrad Górski (1959: 48). Por. też Maciuszko (1987: 112).

42 Jednak takie analizy są możliwe do przeprowadzenia. Obliczając cytaty biblijne w postylli Reja, Górski tworzy cztery przedziały liczbowe: źródła cytowane poniżej 300 razy; poniżej 100 razy; poniżej 50 razy, 1–20 razy (Górski 1959: 54–55). Dariusz Michalecki podaje wykresy, na których analizuje bardziej dokładne zestawienia liczbowe cytatów biblijnych (Michalecki 2000: 47).

43 W Postylli katolickiej mniejszej (PCMn) zostały umieszczone od razu po kazaniach Wujka fragmenty kazań św. Augustyna Biskupa (2 razy), św. Jana Chryzostoma Arcybiskupa Konstantypolskiego (3 razy), św. Jana Złotoustego, św. Bernarda, św. Cyrylla Arcybiskupa Hierozdińskiego, św. Jana Damascena, św. Leona Wielkiego Papieża.

44 W tekście PK odwołuje się Szyrwid do dzieł 25 autorów, najczęściej cytuje św. Augustyna i św. Tomasza (cytowane miejsca zostały podane w indeksie tekstów źródłowych, zob. s. 197–201). Znane mu są też dzieła znanych teologów i świętych, wybitnych protestantów i autorów rzymskich, wśród nich są: Barlaam i Jozafat, Bazyli Wielki, Berengariusz z Tours, Bernard z Clairvaux, Cyceron, Lucjusz Anneusz Florus, Grzegorz I Wielki, Hugon od św. Wiktora, Hieronim, Jan Złotousty, Jan Kalwin, Jan Jałmużnik, Cyryl z Aleksandrii, Klemens VI, św. Wawrzyńca, Marcin Luter, Marcin z Tours, Mikołaj z Miry, Owidiusz, Pseudo-Dionizy Areopagita, Sewer Sulpicjusz, Teofilakt

2.1. CYTATY BIBLIJNE W TEKŚCIE I CZĘŚCI *PUNKTÓW KAZAŃ*

Podczas eksploracji tekstu PK pod kątem cytowań biblijnych, dokonano szczegółowej analizy jednego fragmentu z postylli – Punktu IX z części pierwszej. Najpierw wyodrębniono z niego wszystkie odniesienia do Pisma Świętego, a następnie oszacowano procentowy układ tekstu autorskiego do tekstu cytatowego. Z obliczeń tych wynikają następujące dane: Punkt IX zawiera 5 stron tekstu (PK I 114–118), w którym znajduje się 11 odniesień do Pisma Świętego, w tym 9 cytatów i 2 parafrazy[45]. Na stronach mieszczą się ogółem 622 wyrazy, z czego 157 stanowi dosłowne cytaty, zaś 465 są to oryginalne wyrazy Szyrwida. Procentowy układ tekstu wypada następująco: 75 proc. stanowi tekst autorski, 25 proc. – cytaty.

Wstępnie można więc sformułować wniosek, że mimo częstego cytowania, mamy do czynienia z utworem dość oryginalnym, którego większą część stanowią autorskie interpretacje Pisma Świętego dokonane przez litewskiego kaznodzieję[46]. Należy tu zaznaczyć, że wytypowany do eksperymentalnych obliczeń tekst należy do fragmentów, gdzie przypisów marginalnych jest dość dużo. Trzeba dodać, że w pierwszej części PK występują licznie partie tekstu, gdzie takich przypisów jest znacznie mniej.

Następnie, w trakcie ustalania stopnia oryginalności tekstu, trzeba było znaleźć odpowiedź na pytanie, czy fragmenty cytatowe w PK zostały przejęte bezpośrednio z jedynego najbardziej prawdopodobnego wówczas źródła polskiego – przekładu Biblii Jakuba Wujka[47], czy – jak dowodzą podobieństwa z łacińską Wulgatą – Szyrwid korzystał najpierw z wersji łacińskiej, a następnie tłumaczył wersety biblijne z litewskiego na polski. Byłoby to dodatkowym argumentem potwierdzającym samodzielność kazań Szyrwida.

z Ochrydy, Tertulian i in. Przy przekładzie tekstów biblijnych, podobnie jak i tworzeniu tekstów postyllicznych kanon owych czasów wymagał wyboru i znajomości tekstów uzupełniających, do celów filologicznych (zwłaszcza w przekładach Pisma Świętego) oraz egzegetycznych i teologicznych. Lista źródeł jest nie tylko bogata ilościowo, ale bardzo zróżnicowana ze względu na ich rodzaj. Tak do I części *Postylli katolicznej* załączył Wujek dwa rejestry: pierwszy zawiera „wykaz świętych doktorów starych greckich i łacińskich, których te kazania są zebrane" i znajduje się na nim 55 nazwisk oraz kilka dekretów; drugi wykaz zawiera „autorów nowych ale katolickich, łacińskich, włoskich i niemieckich" i liczy około 60 różnego rodzaju źródeł, w tym także katechizmy, brewiarze, kompendia. Dają nam one wyobrażenia o erudycji tłumacza (Bieńkowska 1998: 33–35). Z porównania źródeł, wykorzystanych w PK i *Postylli* Wujka, wynika, że w glosach marginalnych występują podobne źródła teologiczne.

45 Brak w nim aluzji do dzieł Ojców kościoła lub innych utworów religijnych czy historycznych.

46 Nasze analizy dotyczą raczej strony formalnej tekstu. Ustnie sformułowane spostrzeżenia Dariusa Kuolysa podczas dyskusji towarzyszącej przygotowywaniu do druku tekstu PK potwierdzają oryginalność i niezależność również wątków literackich, interpretacyjnych. Por. też jego publikacje (Kuolys 1987, 1992).

47 W trakcie kwerendy fragmentów biblijnych zostały uwzględnione dwa wydania NT Wujka (W1593 i BW1599) oraz ST z 1599 roku. Przy przytaczaniu cytatów biblijnych korzystano z opracowania Biblii Wujka przez ks. Frankowskiego (WF 2013).

Dokładne porównanie tekstów łacińskiego, litewskiego i polskiego z PK i tekstu Biblii Wujka uwidoczniło dużo podobieństw w tekście polskim z tekstem łacińskim i litewskim. Niniejsze spostrzeżenia ilustruje tabela, w której różniące się miejsca zostały wyodrębnione poprzez podkreślenie:

TABELA 1. Cytaty biblijne w *Punkcie IX* z PK I

MIEJSCE W PK/ MIEJSCE W BIBLII	WULGATA	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA	TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	BIBLIA WUJKA 1599; NT WUJKA 1593
PK I 114; Ap 3,17	quia dicis quod dives sum et locupletatus et nullius egeo et nescis quia tu es miser et miserabilis et pauper et caecus et nudus	Sakay ir nie Sakay kad turtingas eſsi ne priwałay / a neȝinay iog tu eſsi warguolis ir pawargis / elgieta / grinas / akłas ir nuogas.	Powiadáß ȝeś bogaty / y nicȝego nie potrȝebuieß / à nie wieß ȝeś ty lichota y nędȝnik / ȝebrak / vbogi / ślepy y nági.	Iż wówisz, żem jest bogaty, i zbogaciłem, a niczego nie potrzebuję. A nie wiesz, iżeś ty nędzny, i mizerny, i ubogi, i ślepy, i nagi.
PK I 115; Iz 5,20	vae qui dicitis malum bonum et bonum malum ponentes tenebras lucem et lucem tenebras ponentes amarum in dulce et dulce in amarum	Beda tiemus / kurie wadina pikta gieru / à giera piktu / d{e}dami tumſiby aȝu świeſiby / a świeſiby aȝu tumſiby: dedami kartu aȝu ſałdu / a ſałdu aȝu kartu.	Biadà tym / ktorzy ȝowią ȝłe dobrem / á dobre ȝłem / kłádąc świátłość ȝá ćiemność / á ćiemność ȝá świátłość / kładąc gorȝkie ȝá ſłodkie / à ſłodkie ȝà gorȝkie.	Biada którzy nazywacie złe dobrym, a dobre złym: pokładając ciemność za światłość, a światłość za ciemność: pokładając gorzkie za słodkie, a słodkie za gorzkie.
PK I 115; Hi 1,13–19	aluzja; fragment z Księgi Hioba	Teyp Iobuy ßwyntam iȝ perłeydimo Diewo / duśiu neprietelius wiſa wienu dienu parinko.	Tak Iobowi S. ȝ dopuſcȝenia Boȝego / dußny nieprȝyiaciel wßytko iednego dnia pobrał.	aluzja; fragment z Księgi Hioba
PK I 116; Łk 16, 20–22	aluzja; fragment z Ewangelii wg. św. Łukasza	Teyp Laȝorus piłnas woćiu ir kitu ligu iki pabaygay ſawo pagiwenimo buwo.	Tak Láȝarȝ pełen był wrȝodow y inßych chorob àȝ do konca ȝywota ſwego.	aluzja; fragment z Ewangelii wg. św. Łukasza
PK I 116; Mt 25, 13	vigilate itaque quia nescitis diem neque horam	Iutekite / iog neȝinote dienos / ney wałundos.	Cȝuyćie / bo nie wiećie dniá / àni godȝiny.	Czujcie**ż** tedy: bo nie wiecie dnia ani godziny.

MIEJSCE W PK/ MIEJSCE W BIBLII	WULGATA	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA	TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	BIBLIA WUJKA 1599; NT WUJKA 1593
PK I 116–117; Koh 9,1	nescit homo utrum amore an odio dignus sit	Neʒino iey miliſtos argu nopikuntos Diewo ira wertas.a	Niewie ieśli miłośći cʒyli nienawiśći Boʒey ieſt godʒien.	[...] nie wie człowiek jeśli jest miłości, czyli nienawiści godzien
PK I 117; Ps 19, 13	errores quis intelleget ab occultis munda me	Nuſideimus kas ißmano? nuog paſłeptuiu mano apćiſtik mani/	Grʒechy kto roʒumie? Od ſkrytych moich ocʒyść mie	Występki ktoż rozumie? od skrytych moich oczyść mię:
PK I 117; 1 Kor 4,4	nihil enim mihi conscius sum sed non in hoc iustificatus sum qui autem iudicat me Dominus est	Nieko neſiiaućiu / bet ne tami nuteyſintu eſmi / nes kur{i}s mani ſudiia / Wießpats ira.	Nic ná śię nie cʒuię / lecʒ nie prʒeto vſprawiedliwiony ieſtem / bo ktory mę ſądzi / pan ieſt.	Abowiem się w niczym nie czuję: wszakoż nic w tym jestem usprawiedliwion: ale Pan jest który mię sądzi.
PK I 117; Fil 2,12	cum metu et tremore vestram salute peramini	Su baymy ir ſu drebeimu iʒganimu iʒganimu ſuwo darikite.	ʒ boiaʒnią y ʒe drʒeniem ʒbáwienie ſwoie ſprawuyćie.	Z bojaźnią i ze drżeniem zbawienie swoje sprawujcie.
PK I 118; Ez 18,24	si autem averterit se iustus a iustitia sua et fecerit iniquitatem[...]	Iey atſigriʒ teyſus nuog teyſibes ſawo / ir padaris neteyſiby e[tc]. numirs/	Ieśli śię odwroći ſpráwiedliwy od ſprá wiedliwośći ſwoiey / a popełni nieſprawiedłiwość e[tc]:	A jeśli się odwróci sprawiedliwy od sprawiedliwości swej, a czynić będzie nieprawość [...]
PK I 118; Mt 10,22	qui autem perseveraverit in finem hic salvus erit	Kas pateks aba iʒkis taſay iʒganitu bus.	Kto wytrwa ten ʒbawioń będʒie.	Ale kto wytrwa aż do końca, ten będzie zbawion.

Na podstawie wyżej przedstawionych zestawień fragmentów biblijnych można sformułować następujące spostrzeżenia:

1. w PK obserwujemy dość niezależny przekład Pisma Świętego, polegający na wprowadzeniu wyrazów ekspresywnych, stylistycznie nacechowanych (PK I 114; Ap 3,17). Wyrazy te występują w tekście litewskim i polskim, brak ich natomiast w Wulgacie i Biblii Wujka. Tłumaczenie wyrazów *wargnolis ir pawargis/elgieta : lichota y nędʒnik* stanowi rodzaj ekwiwalencji całkowitej;

2. przekład jednego z cytatów biblijnych ilustruje rozbieżności w strukturze semantycznej wyrazów pochodzących z PK Szyrwida i Biblii Jakuba Wujka (PK I 117; Ps 19, 13). Leksemy *nuſideim[ai] i grʒechy* są sobie bliższe niż polskie *występki*;
3. w porównaniu z tekstami Wulgaty i Wujka, w polskiej i litewskiej części kazań Szyrwida notujemy rozbieżnności o charakterze formalnym, polegające na zastosowaniu odmiennych form gramatycznych (PK I 115; Iz 5,20). Użycie form 3. os. lm. w PK *kurie wadina i ktorʒy ʒowią* wobec drugiej osoby *qui dicitis, którzy nazywacie*;
4. w niektórych cytatach pojawiają się rozbieżności dotyczące szyku wyrazów w zdaniu (PK I 117; 1 Kor 4,4). Odzwierciedla je użycie subiektu w pozycji finalnej, poświadczone w tekstach łacińskim, polskim i litewskim: *qui autem iudicat me Dominus est : nes kur{i}s mani ſudiia / Wieſpats ira : bo ktory mę ſądʒi / pan ieſt* wobec użycia w pozycji początkowej w Biblii Wujka: *ale Pan jest który mię sądzi*;
5. we wszystkich częściach PK obserwujemy identyczne pominięcie niektórych wyrazów, występiujących w tekście Wulgaty i w przekładzie Wujka (PK I 116; Mt 25, 13; PK I 116–117; Koh 9,1; PK I 118; Mt 10,22; PK I 118; Ez 18,24);
6. w badanym fragmencie notujemy tylko jeden przypadek całkowitej zbieżności tekstu polskiego Szyrwida i Biblii Wujka (PK I 117; Fl 2,12). W tekście litewskim zaś został użyty wyraz należący do stylistycznie niższego rejestru, nacechowany potocznością (darykite, dosłownie: „róbcie");
7. wielokrotnie obserwujemy dosłowne tłumaczenie fragmentów, stanowiących parafrazy tekstów biblijnych (PK I 115; Hi 1,13–19; PK I 116; Łk 16, 20–22).

2.2.
CYTATY BIBLIJNE W TEKŚCIE II CZĘŚCI *PUNKTÓW KAZAŃ*

Do analizy szczegółowej został wytypowany punkt III, który stanowi 7 stron tekstu (PK II 120–126). W tym punkcie występuje aż 17 odwołań do Pisma Świętego: 15 dosłownych cytatów biblijnych i 2 parafrazy; ogółem w tekście punktu jest 937 wyrazów, w tym 203 wyrazy są cytatami biblijnymi, a 734 to tekst autorski Szyrwida. Cytaty biblijne w tym fragmencie PK stanowią ogółem około 22 proc. całości. Można więc twierdzić, że struktura tego punktu jest podobna do zanalizowanego powyżej puntu z pierwszej części kazań, jednakże z jego analizy (przypomnijmy, PK II ukazały się w 1644 roku, a ich tłumaczem na język polski był uczeń Szyrwida – Jan Jachnowicz) wynikają całkiem inne wnioski. Warstwa cytatowa tego tekstu wykazuje większe podobieństwo do tłumaczenia Wujkowego.

Cytaty zostały ułożone w tablicy 2.

TABLICA 2. Cytaty biblijne w *Punkcie III* z PK I

MIEJSCE W PK; MIEJSCE W BIBLII	WULGATA	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA	TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	BIBLIA WUJKA 1599; NT WUJKA 1593
PK II 121 Mt 4,4	non in pane solo vivet homo sed in omni verbo quod procedit de ore Dei	Ne paćiu duonu kuno ʒmogus ira giwu / bet ir wiſokiu {ʒ}odʒiu / kuris ißeyt iʒ naſru Diewo	Nie ſámym chlebem cʒłowiek ʒyie / ále y wßelkim ſłowem /ktore pochodʒi ʒ vſt / Boʒych	Nie samym chlebem żywie człowiek, ale wszelkim słowem, które pochodzi z ust Bożych.
PK II 121; Syr 15,3	cibabit illum panem/pane vitae et intellectus et aqua sapientiae salutaris potabit illum	Pripeneio gi duonu {ʒ}iwáto ir ißmonios / ir wundenim ißminties iʒganunćios prigirde gi	Nákármi go chlebem ʒywotá y roʒumienia /á wodą mądrośći ʒbáwienney nápoi go	Nákármi go chlebem ʒywotá y roʒumienia /á wodą mądrośći ʒbáwienney nápoi go
PK II 122; Ps 106,20	misit verbum suum et sanavit eos	Atſiunte ába nu{ł} eyde ʒodi ſáwo ir iʒgide iuos	ʒeſłał ſłowo ſwoie y vʒdrowił ie	ʒeſłał ſłowo ſwoie y vʒdrowił ie
PK II 122; aluzja Ef 6,13–17	jeden fragment z Listu św. Pawła do Efezjan	Nes turi ßárwus tułus / kureys ápſidet gal nuog wirßaus gałwos iki koiu padamus / kuriuos i{ß}ſ{k}ayto Apaßtałas / ir lie=pia ieys ápſiwilkt	bo ma orężʒe roʒne / ktoremi moʒe ſię okryć od wierʒchu głowy /áʒ do ſtop noʒnych / ktore wylicʒa Apo ſtoł / y káʒe ſię w nie prʒybieráć	jeden fragment z Listu św. Pawła do Efezjan
PK II 123; Ps 102,5	enovabitur ut aquilae iuventus tua	Atſinau ins ‹tieg› kayp Arelo iauniſte táwo	Odnowi ſię /‹práwi› / iáko orłá młodość twoiá	Odnowi się jako orłowa młodość twoja
PK II 123; Kol 3,9–10	(9) nolite mentiri invicem expoliantes vos veterem hominem cum atcibus eius (10) et induentes novum	Nuwiłkdami ius ſenu ʒmogu ſu darbays io / ir apwiłkdami nauiu nie mie łokite wieni kitiemus	ʒwlokßy ʒ śiebie ſtárego cʒłowieká ʒ vcʒynkámi iego / á oblekßy nowego / nie kłámayćie iedni drugim	(9) Nie kłamajcie jedni drugim, zwlókszy z siebie starego człowieka z uczynkami jego, (10) a oblókszy nowego
PK II 123; J 8,51	amen amen dico vobis si quis sermonem meum servaverit mortem non videbit in aeternum	Poteyſey poteyſey bi{ł}au iumus / iey kas ʒodi máno áʒułaykis / ſmerties ne regies vnt vmʒiu	ʒáprawdę ʒáprawdę powiádam wam / ieſli kto ſłowo moie ʒáchowa / śmierći nie oglądа ná wieki	Zaprawdę, zaprawdę mówię wam: jeśli kto zachowa mowę moję, śmierci nie ogląda na wieki.

MIEJSCE W PK; MIEJSCE W BIBLII	WULGATA	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA	TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	BIBLIA WUJKA 1599; NT WUJKA 1593
PK II 123; Ps 2,7; Hbr 1,5;	me filius meus es tu ego hodie genui te Ps 2,7; Filius meus es tu ego hodie genui te et rursum ego Hbr 1,5	Sunus máno eſsi tu / aß śiu dienu / ‹tay ira / vm{ʒ}iy› / gimdʒiu tawi	Tyś ieſt Synem mo im / iam ćię dʒis ʒrodʒił	Tyś jest synem moim, jam ciebie dziś zrodził. Ps 2,7; Synem moim jesteś ty, jam ciebie dziś urodził. Hbr 1,5
PK II 124; Ps 2,7; Hbr 1,5	me filius meus es tu ego hodie genui te Ps 2,7; Filius meus es tu ego hodie genui te et rursum ego Hbr 1,5	Sunus máno eſsi tu / áß śiu dienu pagimdʒiau tawi	Tyś ieſt ſyn moy / iam ćiebie dʒiś vrodʒił	Tyś jest synem moim, jam ciebie dziś zrodził. Ps 2,7; Synem moim jesteś ty, jam ciebie dziś urodził. Hbr 1,5
PK II 124; Pnp 3,11	egredimini et videte filiae Sion regem Salomonem in diademate quo coronavit eum mater sua in die disponsionis illius et in die laetitiae cordis eius	Ißeykite dukteres Siono / ir weyʒdekite vnt karalaus Salomono karunoy / kuriu karunowaio gi motina io ‹(tay ira / Panna Márià)› dienoy ſu{ʒ}iedáwimo / ir dienoy linkſmibes śirdies io	wynidʒćie á oglądayćie corki Syonſkie krolá Sálomoná w koronie / ktorą go vkoro nowáłá mátká iego: ‹(to ieſt /Naświęt: Márya)› w dʒień ʒrękowin iego	wynidʒćie á oglądayćie corki Syonſkie krolá Sálomoná w koronie / ktorą go vkoronowáłá mátká iego w dʒień ʒrękowin iego
PK II 124; Łk 2,11	quia natus est vobis hodie salvator qui est Christus Dominus in civitate David	Nu iu mus vżgime i{ʒ}ganitoias / ku ris ira Chryſtuſas IEʒuſas mieſty Dowido›/	Dʒiś ſię wam národʒił ʒbáwiciel / ktory ieſt Chryſtus IEʒus w mieśćie Dáwidowym	Iż się wam dziś narodził Zbawiciel, który jest Chrystus Pan, w mieście Dawidowym
PK II 124; J 9,4	me oportet operari opera eius qui misit me donec dies est	Mań reykia dirb[48] darbu io / kuris atſiunte mani pakołay diena ira	Mnieć potrʒebá ſpráwowáć ſpráwy onego /ktory mię poſłał / pokąd dʒień ieſt	Mnie potrzeba sprawować sprawy onego, ktory mię posłał, pokąd dzień jest (BW1599); mnieć (W1593)

48 Err. Powinno być „dirbt(i)".

MIEJSCE W PK; MIEJSCE W BIBLII	WULGATA	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA	TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	BIBLIA WUJKA 1599; NT WUJKA 1593
PK II 125; Pnp 3,11	egredimini et videte filiae Sion regem Salomonem in diademate quo coronavit eum mater sua in die disponsionis illius et in die laetitiae cordis eius	Ißeykite dukteres Siono› / [et]c. ‹dienoy ſu{ȝ}iedawimo	Wynidȝćie á oglądayćie corki Syonſkie› /[et]c. ‹w dȝień ȝrękowin iego / [et]c.	wynidźcie á oglądaycie corki Syonſkie krolá Sálomoná w koronie / ktorą go vkoronowáłá mátká iego w dȝień zrękowin iego
PK II 125; Hbr 1,5	ego hodie genui te	Aß śiu dienu pagimd{ȝ}iau tawi	Iam ćiebie dȝiś vrodȝił	Iam ciebie dziś vrodził
PK II 125; 1 Tes 5,2	dies Domini sicut fur in nocte ita veniet	Diena Wießpaties teyp ateys kaypo wagis nakti	Dȝień Páńſki / ták prȝiydȝie / iáko ȝłodȝiey w nocy	Dzień pański, jako złodziej w nocy, tak przydzie
PK II 125–126; Mt 26,29	dico autem vobis non bibam amodo de hoc genimine vitis usque in diem illum cum illud bibam vobiscum novum in regno Patris mei	Sákau ium[9] ‹tieg› / ne ragauſiu nuog to meto iȝ wayſiaus medȝio wino / iki dienay anay / kad gi gierſiu ſu iumis nauiu karaliſtey Tewo mano.	Powiádam wam / iȝ nie będę pił od tych miaſt ȝ tego owocu winney mácicy /áȝ do dniá onego / gdy go bedę pił ȝ wámi nowy w kroleſtwie oycá mego	A powiedam wam / nie będę pił odtychmiast z tego owocu winney mácice /áȝ do dniá onego / gdy ji bedę pił z wámi nowy w Kroleſtwie Oycá mego
PK II 126; J 8,56	aluzja; fragment z Ewangelii wg. św. Jana	Tas dienas regiedamas Wießpaties dȝiaugies łabay S. Abrahamas.	Te dni widȝąc Páńſkie weſelił ſię wielce Abrábám S.	aluzja; fragment z Ewangelii wg. św. Jana

Z porównania wersetów biblijnych wynikają następujące wnioski:

1. w tekście analizowanego fragmentu występuje dość dużo cytatów biblijnych, charakteryzujących się całkowitą zbieżnością z odpowiednimi wersetami w Biblii Wujka: PK II 121, Syr 15,3; PK II 121, Ps 106,20; PK II 123, Ps 2,7; PK II 125, Pnp 3,11; PK II 125 J 9,4; PK II 125, Hbr 1,5; PK II Mt 26,29 (ogółem 7 cytatów);
2. czasami różnice pomiędzy polskimi i litewskimi cytatami są minimalne, dotyczą one tylko układu poszczególnych wyrazów lub całych fraz w cytowanym tekście. Rozbieżności tego typu mogły powstać na skutek wkomponowania cytatu w tekst

autorski lub dość swobodnego cytowania, występującego często w tekstach postyllicznych owej doby. Przykłady owych odmienności wystąpią w trzech przypadkach: PK II 121, Mt 4,4; PK II 123, Kol 3,9–10; PK II 125, 1 Tes 5,2;

3. tylko raz w całym analizowanym punkcie obserwujemy taki sposób cytowania Pisma Świętego, że tekst polski bardzo odbiega od tekstu litewskiego (jest on natomiast całkowicie zbieżny z odpowiednimi wersetami w Biblii Wujka). Cytat w języku litewskim jest dłuższy, ma inny układ predykatów niż w tekście polskim (też w łacińskim) i skłania do wniosku o niekonsekwentnym powiązaniu tekstu polskiego z litewskim (PS II 124, Pnp 3,11). Niewykluczone, że nie jest on przekładem na polski, a tekstem przepisanym z Starego Testamentu Wujka;
4. w badanym punkcie występują też i takie egzemplifikacje, które pozwalają przypuszczać, że odpowiednie fragmenty z Pisma Świętego były tłumaczone na język polski z języka litewskiego: są to użyte w jednym cytacie z psalmu (Ps 102,5, PK II 123) rzeczowniki *Arelo i orłá* wobec przymiotnika *orłowa* w tekście Biblii Wujka; większe zbieżności w tekście polskim i litewskim fraz (te teksty składają się na postyllę): *ʒodi máno áʒułaykis* ir *ſłowo moie ʒáchowa* niż w odpowiednim fragmencie z Biblii Wujka: *zachowa mowę moję* (PK II 123, J 8,51); wyrażenia: *Chryſtuſas IEʒuſas* ir *Chryſtus IEʒus* są sobie bliższe niż odpowiednie fragmenty w *Wulgacie* i *Biblii* Wujka: *Christus Dominus* ir *Chrystus Pan* (PK II 124, Łk 2,11);
5. w tekście postylli zostały umieszczone powtarzające się cytaty z tych samych miejsc Pisma Świętego, różniące się jednak między sobą sposobem tłumaczenia na język litewski: Ps 2,7, Hbr 1,5 (PK II 123, PK II 124, PK II 125); w tym przytoczeniu zostały użyte różne odniesienia czasowe: *aß śiu dienu gimdʒiu tawi* vs *áß śiu dienu pagimdʒiau tawi* (wobec jednakowych form polskich: *Iam ćiebie dʒiś vrodʒił*);
6. występuje duże podobieństwo pomiędzy tekstem polskim i litewskim postylli przy tłumaczeniu parafraz Pisma Świętego (PK II 126, parafraza J 8,56; PK II parafraza Ef 6,13–17);
7. pomimo wskazanych tu nieścisłości w procesie przekładu z litewskiego, w części polskiej wystąpił jeden przypadek, kiedy w zdaniu został wprowadzony dodatkowy wyraz wpływający na przejrzystość i zrozumienie przekazywanej treści oraz uwypuklający spójność tekstu (pomimo że takiego spójnika brak w przekładzie Wujka): *Powiádam wam / iʒ nie będę pił* (PK II 125–126, Mt 26,29). Nieporadnie dodane wyrazy, wyjaśniające i uściślające treść cytatów biblijnych, można obserwować i w tekście litewskim: *Ne paćiu duonu kuno ʒmogus ira giwu* vs *Nie ſámym chlebem cʒłowiek ʒyie* vs *non in pane solo vivet homo* (PK II 125–126, Mt 26,29).

Mamy tu do czynienia ze zjawiskiem amplifikacji, charakterystycznym dla tłumaczeń swobodnych;

8. zestawienie cytatów biblijnych, umieszczonych w postylli oraz w Wulgacie i przekładzie Wujka, a także analiza samego przekładu z litewskiego na polski, dokonanego przez Jachnowicza, upoważnia do twierdzenia o mniej dokładnym i konsekwentnym tłumaczeniu (bądź redagowaniu przez osobę trzecią) drugiej części PK.

3. Aspekty dalszych badań

Jak wynika z przeprowadzonej analizy, w tekście PK zostały umieszczone perykopy biblijne pochodzące z Nowego Testamentu Wujka z 1593 roku, ale za pośrednictwem wydanego przez Jachnowicza w języku polskim i litewskim wydania podręcznego *Ewangelie polskie i litewskie*. Badacze litewscy zakładają, że tekst litewski w tym wydaniu pochodzi z *Postylli* Daukszy, jednak relacje pomiędzy tekstem polskim i litewskim w *Ewangeliach* Jachnowicza nigdy nie były badane. W takim układzie nadal pozostaje otwartym pytanie dotyczące źródła przekładu perykop biblijnych dokonanego przez Daukszę. Może to być *Postylla mniejsza* Wujka, Nowy Testament Wujka[49], albo łacińska Wulgata, jeżeli założymy, że tłumaczył Dauksza bezpośrednio z oryginału i nie posługiwał się tekstem polskim. Sprawdzić te przypuszczenia można tylko poprzez dociekliwą analizę porównawczą wszystkich wersji językowych tych fragmentów biblijnych.

Analiza cytatów biblijnych pochodzących z dwóch wybranych punktów postylli (PK I i PK II), nie pretenduje do analizy wyczerpującej, na podstawie której można sformułować wnioski o charakterze ogólnym. Szczegółowe badania intekstów biblijnych z pierwszej części PK pozwalają tylko na twierdzenie, że w znacznej części tekst polski wykazuje wiele podobieństw z tekstem litewskim, natomiast rozbieżności z tekstem Wujka można obserować w regularnie potwarzających się kategoriach. Pojawiają się one na różnych poziomach języka, ale najczęściej dotyczą leksyki oraz szyku wyrazów w zdaniu, nieco rzadziej natomiast różnice te wiążą się z cechami gramatycznymi. Ciekawe mogą być nieprowadzone dotychczas dociekania nad sposobem przekładu tekstu biblijnego z łaciny na litewski i z litewskiego na polski w przypadku, gdy tekst Szyrwida znacznie różni się od odpowiedniego fragmentu Nowego Testamentu Wujka. Występujące podo-

49 Perykopy biblijne umieszczone w *Postylli mniejszej* Wujka znacznie się różnia od odpowiednich fragmentów w Nowym Testamencie z 1593 oraz 1599 roku.

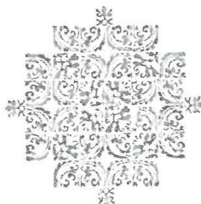
bieństwa z tym tekstem zachęcają do poszukiwania odpowiedzi na pytania, jaki jest zakres tych podobieństw w PK I, na ile tekst polski Szyrwida jest samodzielny oraz w jakim stopniu w warstwie cytatowej jest on zależny od przekładu Wujkowego.

W PK II widoczna jest duża zależność tekstu polskiego od Nowego Testamentu Wujka, o czym dowodzą licznie poświadczone cytaty wykazujące całkowite podobieństwo z tłumaczeniem polskim. Jednocześnie ujawniły się też duże nieścisłości w przekładzie z litewskiego na polski. Duży stopień zgodności cytatów biblijnych w PK II z Biblią Wujka oraz trudności i pewne niekonsekwencje w sposobie tłumaczenia tekstu autorskiego z litewskiego na polski świadczą o stosowaniu innego sposobu pisania postylli. PK II ukazały się znacznie później niż PK I, poza tym – jak pisano w tej pracy – tłumaczenie tej części zabytku na język polski nie jest autorstwa Szyrwida. Zrobiły to inne osoby, które miały odmienne podejście do przekazania sensu zawartego w tekście litewskim. Zapewne dokładne porównanie obu partii tekstu PK II ujawniłoby nieco inne problemy badawcze.

Niezbędne byłoby więc sprawdzenie postawionych hipotez na szerszym materiale, tj. przeprowadzenie analizy większej liczby cytatów i porównanie ich zarówno z Biblią Wujka, jak też i łacińską Wulgatą. PK powstały w wyniku podjętej przez Szyrwida i jego współbraci jezuitów Litwinów próby głoszenia słowa Bożego po litewsku przy współudziale dwóch języków, bardzo dobrze przez nich opanowanych, mających dawną tradycję piśmienniczą – łaciną i polszczyzną. W dalszych badaniach warto więc szukać odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu przekład intekstów biblijnych na litewski był autorski, a w jakim posługiwał się Szyrwid innym, już w owym czasie istniejącym przekładem. Wydaje się bardzo ważną do ustalenia kwestia, w jakim stopniu język polski był pomocny w tłumaczeniu z łaciny i jaki jest jego udział w procesie kształtowania się litewskiego języka religijnego. Ważnym wydaje się również opracowanie zagadnienia dotyczącego interferencji litewskich na przekładowe partie tekstu polskiego, które były widoczne przy analizie dwóch wybranych punktów.

IV.
STRUKTURA WARSTWY CYTATOWEJ W *PUNKTACH KAZAŃ* KONSTANTEGO SZYRWIDA

W całym tekście PK występują partie tekstu, w których Szyrwid odwołuje się do Pisma Świętego; stanowią one około 25 proc. postylli. Przystępując do analizy warstwy biblijnej w zabytku, należy przyjrzeć się zarówno sposobowi cytowania Pisma Świętego, jak i typom cytatów. Jak już wspominaliśmy wyżej (w rozdziale III.2), odwoływanie się do ksiąg biblijnych w dziełach o charakterze homiletycznym było wymogiem. Twórcy kazań owej doby w różny sposób wykorzystywali teksty Nowego i Starego Testamentu. Konrad Górski zbadał pod tym względem kazania Mikołaja Reja. Uczonego interesowały perykopy biblijne i cytaty występujące w tekście postylli. Po szczegółowej analizie stwierdził on, że perykopy ewangeliczne są typową parafrazą, pełną dowolności i odstępstw od oryginału, a stosunek Reja do tekstu biblijnego w warstwie cytatowej jest jeszcze bardziej swobodny i nieprecyzyjny niż w przekładzie samych perykop. Badacz zarzuca nawet Rejowi „zniekształcenie podstawowej myśli skutkiem niezrozumienia jej albo wyrwania jakichś słów z kontekstu" (Górski 1959: 47–48).

Inny wybitny mówca, Piotr Skarga, również często odwołuje się do Pisma Świętego. Widać to chociażby na przykładzie *Kazań sejmowych* mimo tego, że nie miały one charakteru typowo homiletycznego. Urywki biblijne tłumaczy samodzielnie, nie odwołując się do żadnego z istniejących wówczas przekładów. Inne teksty źródłowe cytuje często z drugiej ręki, przeważnie za Bellarminem i Baroniuszem. Korzysta prawdopodobnie z tekstu łacińskiego, o czym – naszym zdaniem – świadczą skróty na marginesie zapisane właśnie w tym języku (Skarga 1995: LXXXIV).

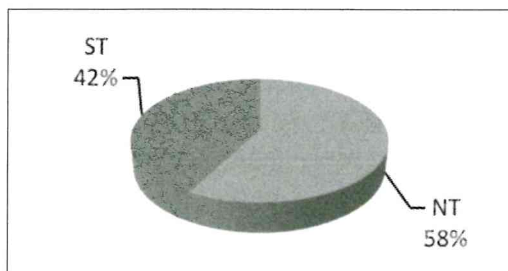
Jakub Wujek sam określił w przedmowie do *Postylli katolicznej* sposób korzystania z autorów patrystycznych i współczesnych jako *cytowanie* i *używanie*. Badaczka postyllo-

grafii polskiej Magdalena Kuran ustaliła, że *używanie* – w przeciwieństwie do *cytowania* – polegało na wykorzystaniu „pewnego rozwiązania, wątku, myśli przewodniej, dowodów czy choćby pomysłu na układ konkretnego kazania" (Kuran 2007: 86). Możemy więc zakładać, że stosował on różne sposoby przytaczania Pisma Świętego. Warstwa cytatowa w postyllach Wujka dotychczas nie została szczegółowo zbadana. Omówiono tylko zasób źródeł, wykorzystanych przez Wujka w jego kazaniach (Bieńkowska 1998: 27–52).

Szyrwid odniesienia do Biblii traktuje bardzo poważnie, cytuje ją dokładnie, a odsyłacze do poszczególnych ksiąg umieszcza na marginesie. Występujące w tekście nawiązania do Pisma Świętego mają charakter aluzji, parafraz i dosłownych przytoczeń[50]. Cytatów dosłownych jest w tekście PK najwięcej, być może ma to związek z dydaktycznymi zamiarami autora i jego dążeniem do napisania postylli, której punkty będą służyć wzorem przy układaniu samodzielnych kazań przez księży Litwinów.

1. Zestawienia statystyczne

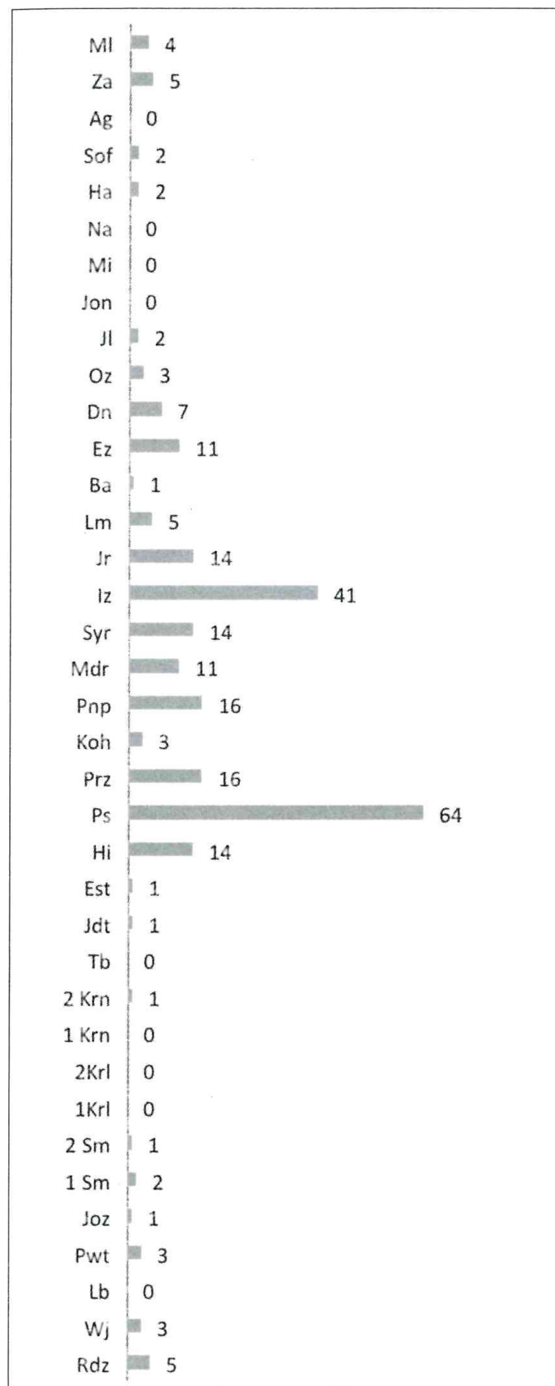
Ogółem w tekście PK występuje 1012 cytatów w języku polskim. W znacznym stopniu przeważają cytowania z Nowego Testamentu, które stanowią 585 przykładów wobec 427 cytatów ze Sarego Testamentu. Skład procentowy odniesień do Starego Testamentu i Nowego Testamentu w całej postylli przedstawia niżej umieszczony grafik 4:

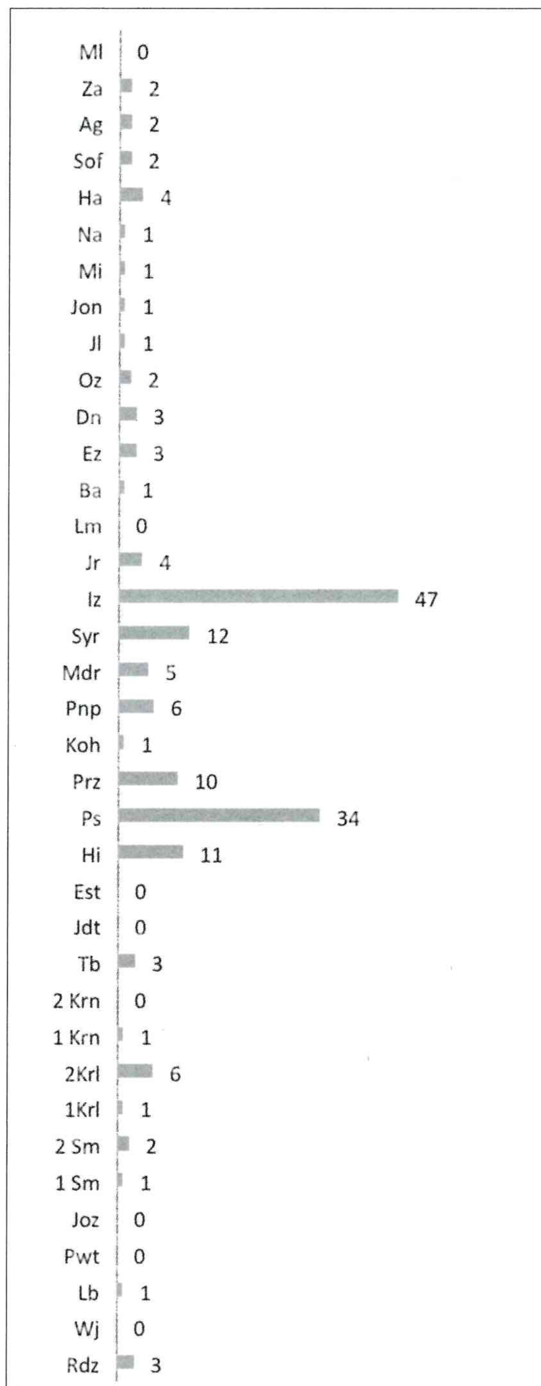
GRAFIK 4. Cytaty biblijne ze ST i NT w tekście PK

Dokładne proporcje warstwy cytatowej z uwzględnieniem wszystkich ksiąg biblijnych przytoczyliśmy odrębnie dla każdej z części PK. Jak wynika z obliczeń, zastosował Szyrwid prawie identyczny sposób cytowania Pisma Świętego w obu swoich księgach. Ilustrują to poniżej umieszczone grafiki:

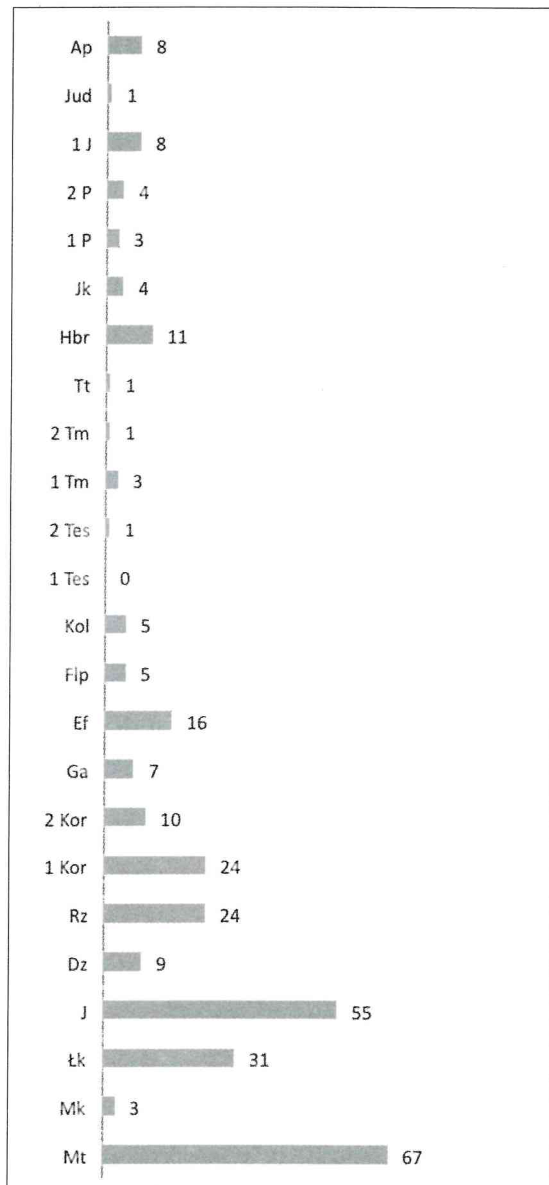
50 Określenia tych terminów przytoczyliśmy już przy analizie dwóch wybranych punktów w rozdziale II (zob. s. 56).

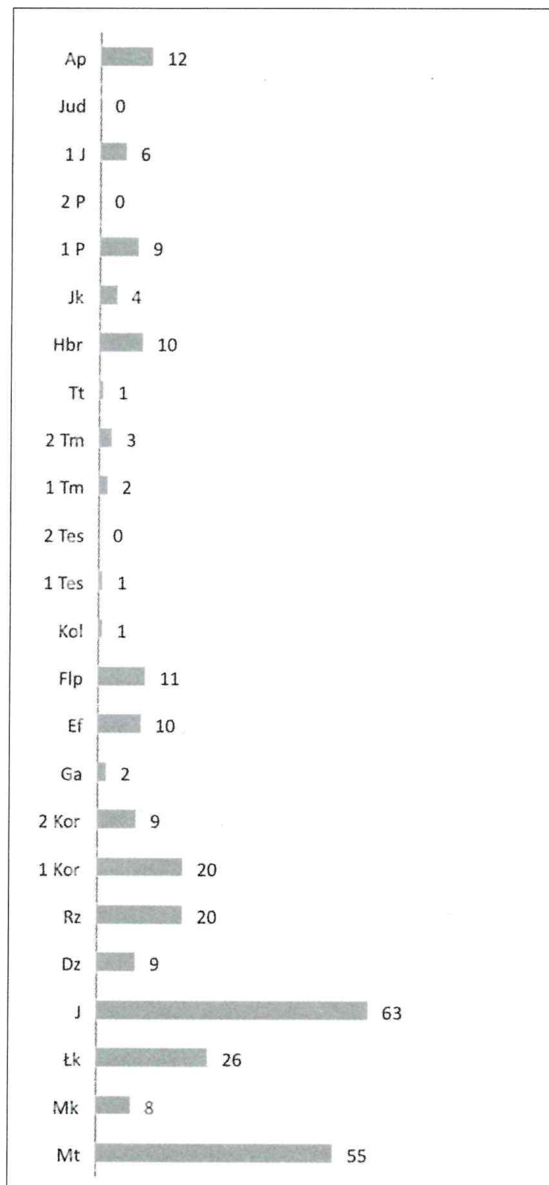
GRAFIK 5. Cytaty biblijne ze ST w tekście PK I

GRAFIK 6. Cytaty biblijne ze ST w tekście PK II

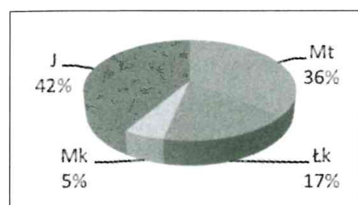

GRAFIK 7. Cytaty biblijne z NT w tekście PK I

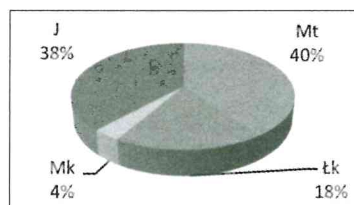

GRAFIK 8. Cytaty biblijne z NT w tekście PK II

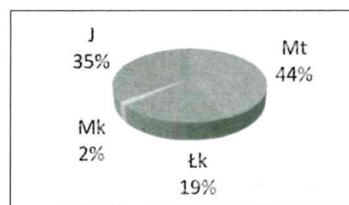
Szyrwid najczęściej odwołuje się do prorockiej Księgi Izajasza oraz Księgi Psalmów. Spośród ksiąg nowotestamentowych głównie przywoływane są Ewangelie, z których przytoczenia stanowią jedną trzecią wszystkich cytowań biblijnych (310 cytatów). Ich układ w PK ilustrują grafiki:

GRAFIK 9. Procentowy układ odniesień do Ewangelii w PK I

GRAFIK 10. Procentowy układ odniesień do Ewangelii w PK II

GRAFIK 11. Procentowy układ odniesień do Ewangelii w PK I oraz PK II

Taki skład najczęściej cytowanych ksiąg biblijnych ukazuje ogólne ukierunkowanie mów Szyrwida. Wyłania się tu jasno postawa chrystologiczna litewskiego kaznodziei. Wynika to z treści, zawartych w tych księgach biblijnych. Tak Księgi Izajasza zapowiadają przyjście Chrystusa i nakłaniają do przestrzegania nakazów Boga. Księga Psalmów zawiera wiele proroctw dotyczących życia i mesjańskiego posłannictwa Chrystusa. Ewangelie przekazują Dobrą Nowinę, którą Jezus przyniósł światu – uzdrawiając i ucząc, przede wszystkim o uwolnieniu od grzechu przez Jego śmierć i zmartwychwstanie. W Ewangelii św. Mateusza bardziej niż w innych Ewangeliach nacisk kładziony jest na proroctwa ze Starego Testamentu, które wypełnił Jezus, będący Mesjaszem od dawna wyczekiwanym przez Żydów. Ewangelia według św. Jana ukazuje Jezusa z innej perspektywy. Deklarowaną intencją autora jest zwrócenie uwagi czytelnika na wiarę w Chrystusa. Często w swojej argumentacji wykorzystuje Szyrwid też listy Apostołów, należące do kanonu Ksiąg Dydaktycznych (Mądrościowych) i nakazujących życie w wierze i miłości do Chrystusa. Na szczególną uwagę zasługuje List do Rzymian, ukazujący drogę zbawienia przez wiarę w Chrystusie oraz List do Hebrajczyków, charakteryzujący się nowym spojrzeniem na Osobę Chrystusa poprzez kapłańską interpretację Jego misji (WF 2013: XXXI–XXXVIII).

2.
Typy cytatów biblijnych w PK

Cytowane dosłownie fragmenty biblijne można podzielić na kilka grup ze względu na objętość tekstu cytowanego i strukturę cytatów[51].

51 Metoda identyfikacji cytatów i sposoby wprowadzaniaich w tekst autorski PK została opisana w monografii Virginii Vasiliauskienė, umieszczonej w I części niniejszego tomu.

A) Cytaty podane w PK jako samodzielne zdania. Są one pisane dużą literą i mają postać jednego zdania prostego lub złożonego, zawierają samodzielną myśl i są spójne semantycznie, zrozumiałe bez wyjaśnienia i kontekstu. Najczęściej stanowią jednak tylko fragment wersetu biblijnego, o czym czasami wskazuje umieszczony obok skrót *[et]c*. Tego typu cytaty mogą mieć zmienioną modalność – pytajną wobec ekspresywnej, wykrzyknikowej, jak w oryginale:

‹*Winnica moia prʒede mną ieſt*› (Pnp 8,12; PK I 320)
‹*Niechay nie wie lewicá twoiá / co cʒyni práwicá twoiá*› (Mt 6,3; PK II 39)
‹*Pánie panie nàß / iàk dʒiwne ieſt imię twoię po wßytkiey ʒiemi?*› (Ps 8,2; PK I 176)
‹*Obięły mię boleśći*› *[et]c*. (Ps 18,5; BW Ps 17,5; PK I 153)
‹*Ktorych odpuśćićie grʒechy / będą odpußcʒone*› *[et]c*. (J 20,23; PK I 160).

B) Cytaty mające postać uciętego fragmentu zdania. Tego typu cytaty jednowyrazowe zazwyczaj stanowią fragmenty cytatów dłuższych, użytych w tekście wcześniej i nawiązujących do treści w nich użytych:

‹*Proʒnuiący?*› (Mt 20,6; PK I 330)
‹*pierworodnym miedʒy wielą bráćiey*› (Rz 8,29; PK II 131)
‹*dʒiwny w świętych ſwoich*› (Ps 68,36; PK I 177).

C) Cytaty składające się z kilku zdań. Stanowią one jeden lub kilka wersetów biblijnych i charakteryzują się samodzielną perswazją, bywają komentowane mniej szczegółowo:

‹*Skąd walki y ʒwadʒymiedʒy wami? iʒali nie ſtąd? ʒ poʒądliwośći waßych / ktore woiuią w cʒłonkách waßych*› (Jk 4,1; PK I 109).

‹*Schodʒćie drogi Ieroʒolimſkie / à pàtrʒćié / y vwaʒayćie / y ßukayćie po vlicách iego / ieśli naydʒiećie męʒà cʒyniącego ſąd / y ßukáiacego prawdy / á ʒmiłuię śię nád nim*› (Jr 5,1; PK I 128).

‹*Wynißcʒył ſámego śiebie / prʒyiąwßy poſtáć ſługi /*› ‹*ſtáwßy ſię poſłußnym áʒ do śmierći / á śmierći krʒyʒowey. Dla tego teʒ Bog go wynioſł y dárował mu imię / które ieſt nád wßelkie imię / áby ná imię Ieʒuſowe wßelkie koláno klękało niebieſkie ʒiēſkie y podʒiemne*› (Flp 2,7–10; PK II 206).

‹*Wſtáł w nocy: ośiodłał oſłá ſwego*› / «*nic o tym ʒenie ſwoiey (ktora mu mogłá prʒeßkodʒić) nie powiádáiąc*». ‹*Y wʒiąwßy ʒ ſobą dwu młodʒiencow /y Iſáaká ſyná ſwego / á ná rąbáwßy drew do cáłopalenia / ßedł ná mieyſce ná ktore Bog mu roſkaʒał. A dniá trʒećiego podnioʒßy ocʒy vyʒrʒał mieyſce ʒdáleká / y rʒekł do ſług*

ſwoich: poczekáyćie tu ʒ oſłem / á ia ʒ dʒiećięćiem áʒ do onąd poſpießywßy ſię / ſkoro vczynimy pokłon / do was ſię wrócim› (Rdz 22,3–5; PK II 187).

D) CYTATY PRZERYWANE WTRĄCENIAMI, WYJAŚNIENIAMI. Tego rodzaju komentarze do tekstu biblijnego stanowią wyjaśnienia poszczególnych wyrazów, objaśniają ich symbolikę lub dotyczą całej tezy zawartej w cytacie, pogłębiają ją i interpretują:

‹My «práwi Apoſtoł / o ſobie y o innych piſąc» / Aʒ do tey godʒiny› ‹y prágniemy y nadʒy ieſteśmy› (1 Kor 4,11; PK I 45).

‹Swiát ʒnim / «to ieſt ʒ Bogiem» / przećiw ßalonym walczyć będʒie› (Mdr 5,20; PK I 110).

‹Poliċʒył «práwi» Bóg Króléſtwo twoie / «to ieſt lata króleſtwá twego» / ktorych ʒe był koniec prʒyßedł› (Dn 5,26; BW Dn 5,26–27; PK I 134).

‹Ieśli iey będʒieß ßukał / «to ieſt mądrośći» / iako pieniedʒy / y iáko ſkàrbow dokopaß śię iey / w ten cʒàs ʒroʒumieß boiaʒń Panſką› (Prz 2,4–5; PK I 187).

‹Bramy piekielne› / «to ieſt śiły wßelakie nie tylko ludʒkie / ale y cʒartowſkie» / ‹nie ʒwyćięʒą go› (Mt 16,18; PK I 275).

E) CYTATY REDUKOWANE, Z KTÓRYCH USUWANE SĄ CAŁE FRAGMENTY TEKSTU. Poprzez takie „obcinanie” cytatu osiąga autor określoną lakoniczność wypowiedzi – cytat wówczas ma postać tezy, bardzo autorytatywnego twierdzenia. Ze względu na swoje pochodzenie z Pisma Świętego reglamanetuje zachowania, określa światopogląd i postawę moralną:

‹Pokaʒ mi «prawi» twarʒ twoíę› ‹bo twarʒ twoià piękna› (Pnp 2,14; PK I 175–176).

Gołebico moja, w rozpadlinach skalnych, w maclochu parkanu, ukaż mi oblicze twoje, niechaj głos twój zabrzmi w uszach moich: abowiem głos twój wdzięczny, a oblicze twoje piękne (BW: Pnp 2,14).

‹Oyćiec› ‹dał wßelki ſąd Synowi› (J 5,22; PK I 21).

Bo Ociec nikogo nie sądzi: lecz wszytek sąd dał Synowi (BW: J 5,22).

‹Nie powſtał› ‹więtßy nad Iana› (Mt 11,11; PK I 35).

‹...nie powstał miedzy národzonymi z niewiast większy nád Janá Chrzcicielá (BW).

‹Ʒ ſercá wychodʒą› ‹meʒoboyſtwa / cudʒołſtwa› / ‹kradʒieſtwa› (Mt 15,19; PK I 294).

...z sercá wychodzą złé myśli, mężobójstwá, cudzołostwa, porubstwa, krádziestwá, fałszywé świádectwá, bluźnierstwa (BW).

F) DWA CYTATY NA POTWIERDZENIE JAKIEJŚ TEZY, WKOMPONOWANE JEDEN W DRUGI. Mogą one pochodzić z różnych, dość odległych od siebie wierszy tej samej księgi biblijnej, częściej jednak jeden z nich pochodzi z Nowego Testamentu, a drugi ze Starego Testamentu. Przez takie cytowanie autor jakby koreluje obie części Pisma Świętego. Taki sposób argumenatcji był dość rozpowszechniony w pismach postyllicznych owej doby[52]:

‹*Nie ieſtem ia Chryſtus*› (J 1,20) / y ‹*nie ieſtem godźien vpadßy do nog iego rozwiązać rzemyſczek trzewikow iego*› (Mk 1,7; PK I 35).

‹*Wola ſerca mego y modlitwa do Boga dźieie śię za nie ku zbaweniu*› (Rz 10,1). ‹*Pamięćią pomnieć będę y vſchnie we mnie dußa moiá*› (Lm 3,20; PK I 87).

‹*W kśięgách twoich wßytkie rzeczy będą nápisane*› (Ps 139,16; BW Ps 138,16) ‹*Kśięgi pámiętne napisáne ſą przed nim*› (Ml 3,16; PK I 17).

‹*Iam świátlość świátá*› (J 8,12). ‹*Swiecá iego ieſt báránek*› (Ap 21,23; PK I 19).

‹*Ty tenżeś ieſt / y lata twoie nieuſtáną*› (Ps 102,28; BW Ps 101,28). ‹*Ty panie trwaß na wieki*› (Ps 102,13; BW Ps 101,13; PK I 78).

‹*Błogoſłáwieni «prawi» ktorzy łákną y pragną ſpráwiedliwośći / ábowiem oni będą náſyceni*› (Mt 5,6).

‹*Nakarmił go chlebem żywotá y rozumienia / y wodą go mądrośći nápoił*› (Syr 15,3; PK I 187).

3.
Powtarzające się cytaty biblijne

Powtarzających się cytatów jest dość dużo, można więc twierdzić, że miał Szyrwid preferowane miejsca biblijne i ulubione motywy. Najwięcej podobnych cytatów pochodzi z Księgi Psalmów, Ewangelii według św. Mateusza i Ewangelii według św. Jana. Często powtarzają się cytaty z Księgi Izajasza i obu Listów do Koryntian oraz Listu do Rzymian. Są to najczęściej cytowane księgi biblijne w ogóle, a odwoływanie się do tych samych miejsc wzmacnia ogólny charakter głoszonych przez Szyrwida twierdzeń.

A) TE SAME MOTYWY POWTARZAJĄCE SIĘ OBU CZĘŚCIACH PK. Dotyczą one persony Boga, opiewają jego wielkość i majestat, poświęcenie dla ludu, prawość głoszonych przez niego tez i nakazy życia w miłości do Boga:

52 W odniesieniu do kazań Reja opisał to Dariusz Michalecki (2000: 34).

Ps 5,5: *Nie ieſtes ty Bog chcący nieprawośći* (PK I 288).
Ps 5,5: *Nie Bog chcący niepráwośći ty ieſteś* (PK II 112).

Ps 16,2; BW Ps 15,2: *Bogiemeś ty moim dobr moich nie potrzebuieß* (PK I 9).
Ps 16,2; BW Ps 15,2: *Bog moy ty ieſteś / dobr moich nie potrzebuieß* (PK I 243).
Ps 16,2; BW Ps 15,2: *Tyś ieſt Bogiem moim / abowiem dobr moych niepotrzebuieß* (PK I 322).

Iz 7,14: *O to Pànná poczñié y porodźi ſynà* (PK I 169).
Iz 7,14: *Oto Pánná pocznie y porodźi ſyná / y będźie názwáne imię iego Emmanuel* (PK II 251).

Mt 4,4: *nie ſámym chlebem żyie człowiek / àle wßelkim ſłowem / ktore pochodźi z vſt Bożych* (PK II 81).
Mt 4,4: *Nie ſámym chlebem człowiek żyie / àle y wßelkim ſłowem / ktore pochodźi z vſt / Bożych* (PK II 121).

J 1,14: *Słowo «pràwi» ſtało śię ćiàłem* (PK I 62).
J 1,14: *Słowo› / «(to ieſt / Syn Boży)» ‹sſtáło ſię ćiálē* (PK II 245).

J 5,35: *On był święcą goráiącą y świecącą* (PK I 20).
J 5,35: *świecá świecąca y goráiąca* (PK II 141).

1 Kor 6,20: *Ieſteśćie kupieni zápłatą wielką* (PK II 211).
1 Kor 6,20: *Kupieni ieſteśćie kupnem drogiem* (PK I 227).
1 Kor 6,20: *Kupieni ieſteśćie zápłatą wielką* (PK II 203).
1 Kor 6,20: *Albowiemeśćie kupieni zápłátą wielką / chwalćie y nośćie Bogá w ćiele wáßym* (PK II 206).

Rz 2,4: *Czy bogàctwy dobrotliwośći iego y ćierpliwośći / y nieſkwápliwośći pogardzaß? Nie wieß / iż łaſkáwość Boża do pokuty ćię przywodźi?* (PK I 157).
Rz 2,4–6: *Czyli bogáctwy dobrotliwośći iego / «mowi Páweł S.» y ćierpliwośći / y nieſkwapliwośći gàrdźiß / nie wiedząc / iż dobrotliwość Boża ćiebie ku pokućie przywodźi? lecz podług zátwárdźiałośći twoiey / y ſercá nie pokutuiącego ſkárbiß ſobie gniew w dźień gniewu / y obiáwienia ſpráwiedliwośći ſądu Bożego / ktory oddá káżdemu podług vczynkow ie°* (PK II 169).

Dz 14,22; BW Dz 14,21: *przez wiele vćiſkow trzebá nam w niść do kroleſtwá Bożego* (PK II 30).
Dz 14,22; BW 14,21: *Przeto wßytkim ći trzebá przez wiele vćiſkow wniść do kroleſtwá / niebieſkiego* (PK II 38).

Dz 14,22; BW Dz 14,21: *Przez wiele vćiſkow trzebá nam w niść do kroleſtwá Bożego* (PK II 85).

Pnp 1,13; BW Pnp 1,12: *Snopek myrrhy ieſt mi miły moy / miedzy pierśiámi moiemi mießkać będźie* (PK I 360).
Pnp 1,13; BW Pnp 1,12: *Snopek Mirrhy vmiłowány moy miedzy pierśiami memi będźie odpoczywał* (PK II 239).

B) POWTARZAJĄCE SIĘ CYTATY W RÓŻNYCH MIEJSCACH TEJ SAMEJ CZĘŚCI PK. Mogą one występować w tekście blisko siebie, stanowiąc rodzaj paralelizmów, podkreślając znaczenie jakiegoś jednego twierdzenia lub występować w znacznym oddaleniu – jako lejtmotywy umieszczane w różnych kontekstach, wzmacniające ogólnie głoszone zasady moralne lub religijne. Świadczą one o sposobie działania perswazji Szyrwida. W różnych miejscach umieszczane odwołania do Biblii zazwyczaj mają jednakową lub podobną długość, niosą ten sam ciężar semantyczny:

Rdz 3,19: *W poćie obliczá twego będźieß pożywáł chleba twego* (PK I 106).
Rdz 3,19: *W poćie czołá twego będźieß pożywał chleba* (PK II 83).

Wj 33,19: *Iá wßytko dobre tobie pokażę* (PK I 79).
Wj 33,19: Iá wßytko dobre tobie pokażę (PK I 90).

Pnp 4,7: *Wßytka ieſtes piękna /› ‹ á niemaß w tobie zmazy* (PK I 102).
Pnp 4,7: *Wßytkás piękna /› ‹y zmazy nie máß w tobie* (PK I 176).
Pnp 4,7: *Wßytkàś piękna /› ‹y nie maß w tobie zmazy* (PK I 229).

C) POWTARZAJĄCE SIĘ FRAGMENTY TEGO SAMEGO CYTATU. Blisko siebie w tekście umieszczane cytaty zazwyczaj nie są powtarzane w całości, powtarzane są tylko ich fragmenty, jakby przez to autor chciał podkreślić części najważniejsze w przytoczeniach biblijnych, w taki sposób wzmacniając, akcentując zawarte w nich treści:

Mt 20,6: *Co tu ſtoićie cały dźień prożnuiący?* (PK I 329)
Mt 20,6: *Co› «prawi» ‹ſtoićie?›* (PK I 329)
Mt 20,6: *Tu ſtoićie?* (PK I 330)
Mt 20,6: *Stoićie?* (PK I 330)
Mt 20,6: *Prożnuiący?* (PK I 330)
Mt 20,6: *Stoićie «prawi» cáły dźień?* (PK I 331)

Iz 50,10: *Kto chodźi w ćiemnośćiach / «práwi» / á nie ma świátłá› / «to ieſt / kto ieſt vtrapiony wßelkiemi vćiſkámi / i nie ma w nich poćiechy» / ‹niech «powiáda» ma nádźieię w Imieniu Pańſkim / i niech ſię ſpuśći ná Bogá ſwego* (PK II 96–97).

Iz 50,10: *niech «powiáda» ma nádʒieię w Imieniu Pańſkim /i niech ſię ſpuśći ná Bogá ſwego* (PK II 97).
Iz 50,10: *Miey nádʒieię w imieniu Páńſkim* (PK II 99).

1 Kor 11,24: *To ieſt ćiáło moie / które ʒá was będʒie wydáne* (PK II 194).
1 Kor 11,24: *To ieſt ćiáło moie* (PK II 196).

Hi 14,1: *Cʒłowiek vrodʒony ʒniewiáſty /› ‹nápełnion bywa wielą nądʒ* (PK I 107).
Hi 14,1: *Nápełnion bywá nądʒ* (PK I 110–111).

Prz 5,22: *Niepráwośći iego poimáią nieʒboʒniká / á powroʒámi grʒechow ſwych ʒwiąʒan bywa* (PK II 157).
Prz 5,22: *Niepráwośći iego poimáią nieʒboʒniká* (PK II 159).

D) CAŁOŚCIOWO UMIESZCZONE WERSETY. Umieszczane w tekście PK cytaty z nieucinanymi fragmentami zdania są bardziej wyraziste, wkomponowane w tekst uzasadniają podstawową myśl, czynią ją bardziej obrazową:

Mt 13,45: *Prʒyrownáne ieſt kroleſtwo niebieſkie kupcowi / ßukáiącemu drogich perel* (PK I 189–190).
Mt 13,45–46: *Podobne ieſt / «mawiał»: Kroleſtwo niebieſkie cʒłowiekowi kupcowi / ktory ßuká dobrych pereł / y nalaʒßy iedną drogą perłę / ßedßy poprʒedał wßytko co miał y kupił ią* (PK II 26).

Ps 45,10; BW Ps 44,10: *Staneła po práwicy twoiey krolowa* (PK I 230).
Ps 45,10: BW Ps 44,10: *Sſtánęłá krolowá prʒy práwicy twoiey w ubierʒe ʒłotym* (PK II 49).

Ps 39,6; BW Ps 38,6: *Bytność moia iáko nic prʒed tobą / ʒápráwdę wßytka marność wßelki cʒłowiek ʒyiący* (PK I 113).
Ps 39,6; BW Ps 38,6: *Ʒáprawdę wßytka márność: wßelki cʒłowiek ʒyiący* (PK II 184).

E) CYTATY OBEJMUJĄCE KILKA WERSETÓW. Czasami w PK II występują cytaty dość długie, które nie nawiązują w całości do głoszonej tezy i nieco rozpraszają czytelnika. Oto niektóre przykłady:

Ha 3,4; BW Ha 3,5: Tam / *«to ieſt na krʒyʒu» ʒakryta była moc iego* (PK I 310).
Ha 3,4; BW Ha 3,5: *Rogi w ręku iego› / «*y ʒáraʒ prʒydáie*» / Tam ieſt ʒákryta moc iego* (PK II 205).
Ha 3,4; BW Ha 3,5: *Tam / «*práwi*» / byłá ʒákryta moc ieğ* (PK II 215).
Ha 3,4–6; BW 3,5–7: *Rogi «(to ieſt / końce ná krʒyʒ ʒłoʒone° drʒewá)» w rękách iego: tám ʒákryta byłá moc iego / prʒed obliċʒem iego poydʒie śmierć› ʒwálcʒona y*

poimána / ‹y pod nogámi iego bedʒ́ie ſię walał Dyabeł podeptány. Stánął› ná krʒyʒ̇u prʒybity / ‹y roʒmierʒył ʒ́iemię / poyʒrʒał y roʒpuśćił národy› iáko woſk / ‹y ſkrußone ſą gory wieku (PK II 230).

Mt 25,34: *podǯcię błogoſłàwieni Oyca mego / O śięgnicie kroleſtwo* (PK I 6).
Mt 25,34: *Podʒ́ćie / «práwi» / błogoſłáwieni oycá mego / otrʒymayćie kroleſtwo wā ʒgotowáne od ʒáłoʒ̇enia świátá* (PK II 60).
Mt 25,34–40: *Podʒćie błogoſłáwieni Oycá mego / otrʒymayćie kroleſtwo wam ʒgotowáne od ʒáłoʒ̇enia świátá. Láknąłem á nákármiliśćie mię /› ‹nágim był / y prʒyodʒ́ielisćie mię.› ‹A gdy oni ßcʒęśliwi ludʒ́ie rʒeką / Pánie› ‹kiedyʒ̇eſmy ćię kármili?› ‹ kiedy odʒiáliſmy?› ‹Odpowie:› ‹Cośćie námnieyßemu vcʒynili / tośćie mnie vcʒynili* (PK II 182).

4.
Ogólne ukierunkowanie kazań Konstantego Szyrwida

Badania nad strukturą warstwy cytatowej w PK Szyrwida wykazały, że odwołuje się autor do różnych miejsc biblijnych, wszystkie księgi Pisma Świętego są mu dobrze znane. Częściej w swojej argumentacji wykorzystuje jednak tylko kilka z nich. Najczęściej cytowanymi spośród ksiąg Starego Testamentu są Księga Izajasza i Księga Psalmów, z Nowego Testamentu najchętniej na poparcie swoich argumentów wybiera Ewangelie św. Marka i św. Jana oraz Listy Apostolskie. Odwołania się do ksiąg nowotestamentowych nieco przewyższają cytowania ze Starego Testamentu. Przez taki sposób doboru cytatów ujawnia się postawa chrystologiczna jego kazań.

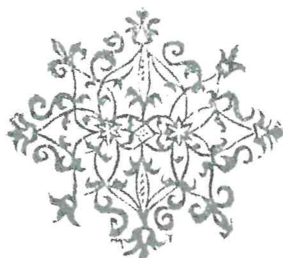
W składzie odwołań do Pisma Świętego dominują cytaty dosłowne, które mają różną postać i pełnią różnorodne funkcje. Mogą one powtarzać wątek biblijny w całości lub akcentować tylko wybrane jego fragmenty. Cytaty zazwyczaj są wkomponowane w tekst autorski, mogą mieć nieco zmienioną strukturę morfologiczną lub składniową, zawierać elipsę poszczególnych fragmentów z wersetu biblijnego oraz wtrącenia autorskie w tekst cytatu. Takiego rodzaju cytaty badacze polszczyzny biblijnej określają mianem cytatu akomodowanego[53]. Występują w teście postylli też takie cytaty, które

53 Pisze o tym Joanna Sobczykowa (2012: 186–188). Naszym zdaniem, warto takie określenie zastosować w odniesieniu do cytatów wkomponowanych w tekst autorski i uległych określonym zmianom w procesie adaptacji w jego strukturze. Natomiast cytaty niepodległe zmianom gramatycznym (mimo wkomponowania w tekst) i zgadzające się z oryginałem określamy mianem cytatów dosłownych. W skład tej grupy wchodzą cytaty z elipsą i wtrąceniami autorskimi.

zachowały swoją niezależność stanowiąc fragment większej wypowiedzi; w PK takich cytowań jest bardzo dużo.

Ważną funkcję w tekście PK pełnią powtarzające się cytaty. Najczęściej powtarzane są wersety biblijne z ksiąg preferowanych przez autora – są to już wyżej wymienione Księga Izajasza, Psałterz, Ewangelie, Listy Apostolskie. Przez takie dodatkowe akcentowanie wzmacniane są określone wątki biblijne i staje się jeszcze bardziej wyrazista postawa autora. Teologia Szyrwida – to teologia chrystologiczna.

Jeżeli jednokrotnie użyte cytaty służą na poparcie określonej tezy autora, to powtarzające się wersety stanowią rodzaj lejtmotywu, a włożone w odmienne konteksty są też nieco inaczej komentowane, przez co zgłębiana jest zawarta w nich treść. Poprzez powtarzane fragmenty tego samego wersetu w obrębie jednego punktu kazań, umieszczając te partie tekstu obok siebie, akcentuje i podkreśla autor kluczowe w cytacie pojęcia i wątki. Zastosowanie takich środków stylistycznych świadczy o tym, że manipulacja cytatem w obrębie tekstu autorskiego jest jednym z ważnych źródeł perswazji Szyrwida.

V. CYTATY Z EWANGELII W POSTYLLI KONSTANTEGO SZYRWIDA

Kontynuując rozważania nad warstwą cytatową w PK Szyrwida i uwzględniając już wyciągnięte wnioski z badań, mamy na celu zbadanie dwóch zagadnień, ważnych dla zrozumienia jej kompozycji i zarazem świadczących o oryginalności postylli. Po pierwsze, pragniemy ustalić pochodzenie cytatów polskich w PK oraz, po drugie, określić zakres różnic występujących pomiędzy PK I oraz PK II, już wcześniej zaobserwowany na różnych płaszczyznach języka. Wytypowaliśmy więc do analizy szczegółowej cytaty z czterech Ewangelii, występujące w części pierszej i drugiej jego kazań.

1. Zestawienia statystyczne

Cytaty z Ewangelii stanowią warstwę bardzo reprezentatywną w postylli. Układ liczbowy cytatów z czterech Ewangelii w obu częściach PK przedstawia się następująco:

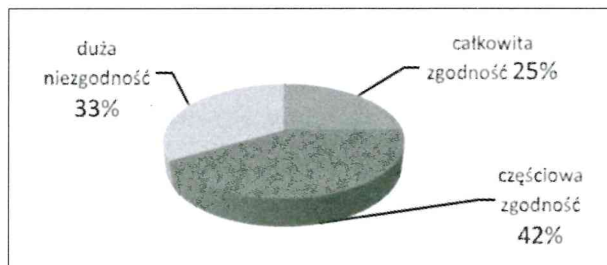
Mt 124 (PK I 69 + PK II 55);
Łk 57 (PK I 31 + PK II 26);
Mk 11 (PK I 3 + PK II 8);
J 118 (PK I 55 + PK II 63).

Cytaty pochodzące z czterech Ewangelii w tekście pierwszej części PK mają następujący skład: 69 cytatów z Ewangelii św. Mateusza, 56 cytatów z Ewangelii św. Jana, 31 cytatów z Ewangelii św. Łukasza i 3 cytaty z Ewangelii św. Marka, ogółem stanowi 158 cytatów.

Mając na celu ustalenie skali podobieństw warstwy cytatowej między tekstem Szyrwida a Nowym Testamentem Wujka, stosujemy dość sformalizowany podział na następujące grupy: a) całkowita zgodność; b) częściowa zgodność; c) duża niezgodność:

Mt: (a) 32, (b) 19, (c)17;
J: (a) 7, (b) 32, (c) 17;
Łk: (a) 0, (b) 15, (c) 16;
Mk: (a) 0, (b) 1, (c) 2;
Ogółem: (a) 39, (b) 67, (c) 52.

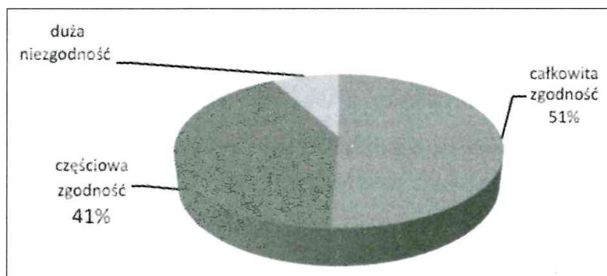
Układ proporcjonalny różnic i podobieństw z tekstem Wujka ilustruje poniższy grafik:

GRAFIK 12. Cytaty z Ewangelii w PK I

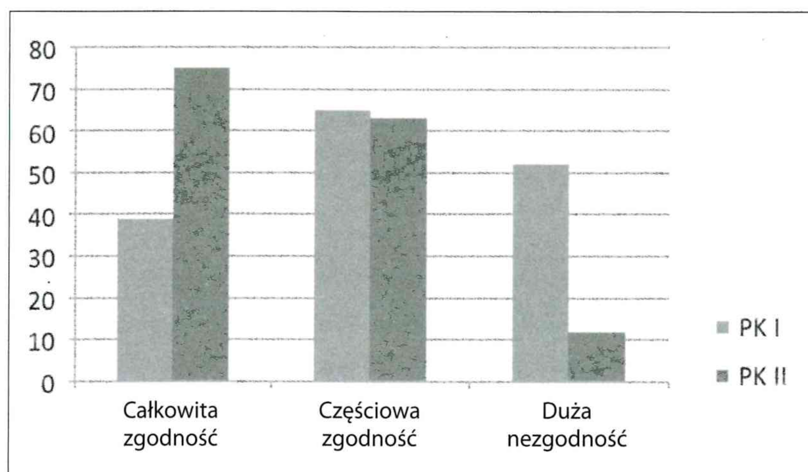
W tekście PK II znajdują się 152 cytaty z czterech Ewangelii, w tym z Ewangelii św. Mateusza 55, z Ewangelii św. Jana 63, z Ewangelii św. Łukasza 26 i z Ewangelii św. Marka 8. Porównanie ich z tekstem Nowego Testamentu Wujka przedstawia się nieco inaczej niż w PK I:

Mt: (a) 24, (b) 27, (c) 4;
Mk: (a) 7, (b) 1, (c) 0;
Łk: (a) 12, (b) 9, (c) 5;
J: (a) 32, (b) 28, (c) 3;
Ogółem: (a) – 75, (b) – 65, (c) – 12.

GRAFIK 13. Cytaty z czterech Ewangelii w PK II

Wyniki analizy statystycznej dla obu części PK przedstawia grafik 14.

GRAFIK 14. Cytaty z czterech Ewangelii w PK I i PK II

Jak widać, w PK I mamy tekst bardziej niezależny od przekładu Wujka, natomiast w PK II przeważają cytaty całkowicie identyczne, jak w już istniejącym przekładzie polskim. Możemy więc wnioskować, że tłumaczenia sporządzone przez innych autorów w PK II nie są tak samodzielne jak te, które przygotował sam Szyrwid.

Ważne jest też inne spostrzeżenie. Cytaty występujące w PK I bardzo różnią się od tekstów perykop umieszczonych w postylli w trakcie jej ostatecznego redagowania i pochodzących z *Ewangelii* Jachnowicza (EJ). Przy pisaniu kazań nie korzystał więc Szyrwid z już istniejącego tekstu, wydanego przez Jachnowicza, a źródło jego cytatów musiało być inne, co postaramy się dowieść w niniejszym rozdziale.

W drugiej części PK, zredagowanej i przetłumaczonej przez Jachnowicza i inne nieznane nam z nazwiska osoby, występuje więcej podobieństw z Ewangeliami Jachnowicza, co pozwala na twierdzenie, że cytaty były dobierane z istniejącego już przekładu. Prawdopodobnie tłumacze korzystali zarówno z podręcznego wydania Ewangelii Jachnowicza, jak i Biblii Wujka. Jaki był zakres tych „zapożyczeń" wykaże szczegółowa komparacja intekstów biblijnych z PK II oraz wyżej wymienionych tekstów.

W związku z tym, że dla badacza polonisty największą wartość stanowi tekst samego Szyrwida, w dalszej części opracowania skupimy się na analizie polskiej części PK I. Poza tym uwidocznione podczas badań dwóch punktów odrębności w sposobie cytowania źródeł w PK I i PK II oraz wyżej przytoczone zestawienia liczbowe dodatkowo przekonują o trafnym wyborze tej właśnie partii materiału. Jak wykazano już, są to dwie różne księgi, w których różnie przedstawia się też warstwa biblijna.

2.
Sposoby identyfikacji różnic i podobieństw tekstu Konstantego Szyrwida z tekstem Jakuba Wujka

W celu ustalenia na ile bliskie są cytaty biblijne w tekście kazań Szyrwida i z przekładu Wujka wyodrębnione z PK cytaty polskie zostały porównane z odpowiednimi fragmentami Nowego Testamentu z 1593 i 1599 roku (nie uwzględniono edycji z 1594 roku, bowiem różnice między wydaniem 1593 a 1594 sięgają tylko 1,61 proc.)[54]. Czasami jednak, gdy z podobnych zestawień intekstów biblijnych nie wynikały jednoznaczne wnioski, trzeba było wykorzystać szerszy materiał porównawczy. I tak w przypadku występujących różnic w przykładach pochodzących z PK oraz Nowego Testamentu Wujka dodatkowo uwzględniono inne istniejące polskie przekłady Ewangelii XVI wieku[55], należy bowiem pamiętać, że tłumacze Pisma Świętego korzystali zazwyczaj z dorobku swoich poprzedników. Również Wujek – jak wiadomo – sięgał podczas pracy nad przekładem ksiąg biblijnych Nowego i Starego Testamentu do istniejących już translacji[56]. Zastosowana tu metoda pozwoliła nam ustalić związki polskiej części PK z przekładami wcześniejszymi, które litewskiemu kaznodziei mogły być znane. Poza tym, porównanie to pozwoliło również ocenić tłumaczenie samego Szyrwida, jego zdolności translatorskie i preferowany przez niego sposób przekładu. Uwzględnione zostały też *Ewangelie* Jachnowicza i perykopy biblijne znajdujące się w PK. W przypadku analizy leksyki brano pod uwagę przede wszystkim słowniki Szyrwida (SD 1620, 1677)[57] i indeksy do postylli Daukszy. Efektywność takiego sposobu opisu została zilustrowana na przykładzie umieszczonych niżej w tabeli dwóch cytatów:

54 Te różnice dotyczą kilku cech powtarzających się regularnie. Opisał je dokładnie jeszcze Julian Gołąb (1906), o różnicach między wydaniem 1593 a 1594 pisała też Grażyna Borysławska (1981: 1–17).

55 Wykorzystane zostały edycje krytyczne dziesięciu polskich translacji Ewangelii, drukowanych w latach 1551–1599. Komparacji dokonano na podstawie przeglądarki wersetów równoległych szesnastowiecznych Ewangelii (http://www.ewangelie.uw.edu.pl), opracowanej przez naukowców Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem dr Izabeli Winiarskiej-Górskiej. Są to przekłady Stanisława Murzynowskiego (M1551, M1553), Szarffenbergera (Sz1556), Jana Leopolity (L1561), Biblii Brzeskiej (Brz1563), Szymona Budnego (B1570, B1572), Marcina Czechowicza (Cz1557) i Jakuba Wujka (W1593, BW1599). Szczegółowe dane bibliograficzne zob. *Źródła*.

56 Wujek przy przekładzie Biblii na język polski korzystał ze źródeł bardzo różnorodnych. Na jego warsztacie translatorskim znajdowały się w zasadzie wszystkie wcześniejsze przekłady polskie Pisma Świętego, w tym też protestanckie (Smereka 1996: XXXV).

57 Zdajemy sobie sprawę, że słownik z 1677 roku nie jest w całości autorstwa Szyrwida. Do jego opracowania przyczyniły się inne osoby. Zawiera on jednak leksykę charakterystyczną dla danego okresu rozwoju języka litewskiego i polskiego.

TABELA 3. Przykładowe zestawienie cytatów biblijnych

PK SZYRWIDA	ŹRÓDŁA PORÓWNANIA
Mt 11,3: Tyś ieſt, ktory ma przyść (PK I 57)	W1593: Tyżeś jest on, ktory ma przyść BW1599: Tyś jest, który masz przyść EJ: miał BSV: Tues, qui venturus es
Mt 11,30: Iarzmo moie wdzięczne ieſt /à brzemie moie lekkie (PK I 51) Por. tekst litewski Mt 11,30: Iungas mano ſałdus ira / a naßta mano łyngwa (PS I 51)	W1593: járzmo moje słodkie jest; á brzemię moje lekkie BW1599: járzmo moje wdzieczné jest / á brzemie moje lekkie BV: Jungum enim meum suave est, et onus meum leve. SD: przyiemnie, wdźięcznie, Fauorabiliter, ſuauiter, amabiliter. Meyłingay. SD: wdzięczny, gratus, charus, acceptus, jucundus, gratioſus, lepidus, venuſtus. Miełas. (formy *suave* SD nie zawiera)

W pierwszym przypadku, to jest w cytacie z Mt 11,3, pojawiły się rozbieżności morfologiczno-składniowe z W1593. Forma *ma* nie występuje w żadnym przekładzie Ewangelii z XVI wieku oprócz W1593, forma *masz* jest powszechna, natomiast w EJ (A 3) poświadczona jest postać *miał*. Rozbieżności w użyciu przymiotnika *słodki* lub *wdzięczny* znajdują swoje wyjaśnienie przy uwzględnieniu przekładów wcześniejszych – Ewangelii Szarffenbergera (*słodki)* oraz Leopolity (*wdzięczny)*, z których korzystał Wujek. Należy zauważyć, że określenie *słodkie* występuje tylko u Szarffenbergera i Wujka 1593. W słowniku Szyrwida pojawia się również leksem *wdzięcznie,* ale jest on tłumaczony jako *mielas* (miły), nie *saldus* (słodki). Sposób przekładu łac. *suave* wygląda w XVI-wiecznych polskich Ewangeliach następująco:

M1551 (Murzynowski): *Abowiemci jarzmo moje znośné i ciężár mój lekki.*
M1553 (Murzynowski): *Abowiem ci jarzmo moje znośné i ciężár mój lekki.*
Sz1556 (Szarffenberger): *Abowiem járzmo moje* ***slodkie*** *jest, i brzemię moje lekkie.*
L1561 (Leopolita): *Boć járzmo moje jest bárzo* ***wdzięczne****, i brzemiączko á obciążenie moje lekkie.*
Brz1563 (Brzeska): *Abowiem járzmo moje jest łatwie, i brzemię moje lekkie.*
B1570(Budny): *Járzmo bo moje wczále ‹wczáśne›, á brzemię moje lekkie jest.*
B1572 (Budny): *Járzmo bo moje wczále ‹wczáśne›, á brzemię moje lekkie jest.*
Cz1577 (Czechowicz): *Abowiem járzmo moje jest przyjemne, á brzemię moje lekkie jest.*
W1593 (Wujek): *Abowiem járzmo moje* ***słodkie*** *jest; á brzemię moje lekkie.*
BW1599 (Wujek): *Abowiém járzmo moje* ***wdzieczné*** *jest / á brzemie moje lekkié.*

Jak wynika z analizy dwóch wybranych punktów z PK I oraz PK II w rozdziale III.2, przynajmniej jakaś część intekstów biblijnych była tłumaczona z łaciny na litewski, a następnie na polski, dlatego też przy opisie niezbędne było uwzględnienie tekstu łacińskiej Wulgaty. W związku z tym w całym opracowaniu przy zestawianiu tłumaczeń polskich i litewskich przytoczono metodycznie również tekst łaciński.

3. Całkowita zgodność tekstu Konstantego Szyrwida z Nowym Testamentem Jakuba Wujka

Dość liczną grupę stanowią cytaty charakteryzujące się całkowitą zbieżnością z tekstem Wujka. W PK I jest ich 39 wobec 156 wszystkich cytatów z Ewangelii. Zazwyczaj są one długie i mają postać zdania. Najczęściej zgadzają się z fragmentami z Ewangelii św. Mateusza (32), rzadziej – z Ewangelii św. Jana (7). Nie ma natomiast poświadczonych identycznych cytatów z Ewangelii św. Łukasza i Ewangelii św. Marka. Te proporcje częściowo można uzasadnić w ogóle mniejszą liczbą cytatów właśnie z tych Ewangelii w całym tekście PK I. Cytaty zgadzające się z przekładem Wujka wykazują duże podobieństwo z tekstem litewskim PK. Wybrane przypadki całkowitej zgodności cytatów biblijnych w PK I Szyrwida z Nowego Testamentu Wujka (BW1599, W1593) przedstawia niniejsza tabela:

TABELA 4. Zestawienie cytatów z PK I z przekładami Wujka.

TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	NT WUJKA 1593, 1599	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA
Mt 2,2: Gdʒie ieſt ktory śię nároʒił krol ʒydowſki? (PK I 167)	W1593, BW1599: Gdzie jest który sie národził któl Zydowski	Mt 2,2: Kur ira / kuris gime karalus Ʒidu? (PS I 167)
Mt 5,6: Błogoſłáwieni ‹prawi› ktorʒy łákną y pragną ſpráwiedliwośći / ábowiem oni będą náſyceni (PK I 187)	W1593, BW1599: Błogosłáwieni którzy łákną i prágną spráwiedliwości: ábowiém oni będą násyceni	Mt 5,6: Pagirti ‹tieg› / kurie ałkſta ir trokßta teyſibes / nes anis bus paſotinti (PS I 187)
Mt 5,8: Błogoſłáwieni cʒyſtego ſercá abowiem oni Bogá oglądáią (PK I 95–96)	W1593, BW1599: Błogosławieni czystégo sercá: ábowiém oni Bogá oglądają	Mt 5,8: Pagirti ćiſtos ir neiʒagtos śirdies / nes anis Diewu regies (PS I 95–96)
Mt 5,12: Raduyćie śię y weſelćie śię: abowiem ʒapłata waßa obfita ieſt w niebieśiech (PK I 326)	BW1599: Rádujcie sie i weselcie sie: ábowiém zapłátá wászá obfita jest w niebiesiéch	Mt 5,12: Dʒiaugkites ir linxminkites: nes ałga iuſu ira ſkałſi dunguy (PS I 326)

TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	NT WUJKA 1593, 1599	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA
Mt 7,6: Nie dawayćie pſom świętego: àni miecćie perel wàßych prʒed wieprʒe (PK I 354)	W1593, BW1599: Nie dawajcie psom świętégo: áni mieccie pereł wászych przed wieprze	Mt 7,6: Ne duokite ßwento daykto ßunimus / ney berkite aba barſtikite ʒimćiugu iuſu pokim meytelu (PS I 354)
Mt 7,24–25: Wßelki ktory ſłucha tych ſłow moich› ‹będʒie prʒypodobány mężowi mądremu ktory ʒbudował dom ſwoy na opoce y ſpádł deſcʒ y prʒyßły rʒeki / y wiáły wiátry y vderʒyły nà on dom á nie vpadł / bo był nà opoce vgruntowany (PK I 50)	W1593, BW1599: Wszelki tedy który słucha tych słów moich, i czyni je: będzie przypodobány mężowi mądrému, który zbudował dóm swój ná opoce. i spadł déscz, i przyszły rzéki, i wiały wiátry, i uderzyły ná on dóm, á nie upadł. bo był ná opoce ugruntowány	Mt 7,24: Kiekwienas kuris kłauſo tu ʒodʒiu mano /› ‹bus priligintas wiruy ißmintingam / kuris paſtate namus ſawo vnt uołas› / [et]c. a ne pagriuwo. Nes buwo vnt vołas ſubudawoti (PS I 50)
Mt 10,28: Nieboyćie śię tych ktorʒy ʒabiiaią ćiáło / a duße ʒabić nie mogą (PK I 87)	W1593, BW1599: A nie bójcie sie tych którzy zábijáją ciáło, á dusze zábić nie mogą:	Mt 10,28: Nebiiokites ‹tieg› tu kurie aʒu{m}ußa kunu / à duśios aʒumußt negal (PS I 87)
Mt 11,3: Tyś ieſt ktory máſz przyść (PK I 63)	BW1599: Tyś jest, który masz przyść	Mt 11,3: Tugu eſsi kuris turi atayt (PS I 57)
Mt 11,30: Iarʒmo moie wdʒięcʒne ieſt / à brʒemie moie lekkie (PK I 51)	BW1599: járzmo moje wdzieczné jest / á brzemie moje lekkié	Mt 11,30: Iungas mano ſałdus ira / a naßta mano łyngwa (PS I 51)
Mt 16,26: Coʒ pomoʒe cʒlowiekowi / ieśliby wßytek świat ʒyſkał /á na dußy ſwey ßkodę podíął? abo co ʒa odmianę da cʒłowiek ʒá dußę ſwoię? (PK I 90–91)	BW1599: Bo cóż pomoże człowiekowi, jeśliby wszytek świát zyskał, á ná duszy swéj szkodę podjął: ábo co zá odmiánę da człowiek zá duszę swoję?	Mt 16,26: Ku padeſt ʒmoguy / iey wiſu ſwietu apturetu / a duśiu ſawo nuteriotu aba koki duos maynu ʒmogus aʒu duśiu ſawo? (PS I 90)
Mt 20,6: Co tu ſtoićie cały dʒień proʒnuiący? (PK I 329)	W1593, BW1599: Co tu stoicie cáły dzién próznujący	Mt 20,6: Kam ‹tieg› ćia ſtowite per wiſu dienu diki? (PS I 329)
Mt 22,18: Cʒemu mię kuśićie obłudnicy (PK I 48)	W1593, BW1599: Czemu mię kusicie obłudnicy?	Mt 22,18: Kam mani gundʒiate ſwetimaweydʒiey (PS I 48)
Mt 25,15: Dał ‹práwi› iednemu pięć tálentow / à drugiemu dwà / à drugiemu ieden (PK I 51)	W1593, BW1599: i dał jednemu pięć tálentow, á drugiemu dwá, á drugiemu jeden	Mt 25,15: Dawe ‹tieg› wienam pinkis talentus / a kitam du / akitam wienu (PS I 51)
J 4,10: Byś wiedʒiáła dar Boʒy / y kto ieſt coć mowi: Day mi pić (PK I 57)	W1593, BW1599: Byś wiedziáłá dar Boży, i kto jest coć mówi: Daj mi pić	Jn 4,10: Kad ʒinotumey ‹tieg› dowanu Diewo / ir kas ira / kuris taw kałba / duok mań giert (PS I 58)

TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	NT WUJKA 1593, 1599	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA
J 5,17: Oćiec moy aӡ dotąd dӡiáła / y ia dӡiáłam (PK I 93)	W1593, BW1599: Ociec mój áż dotąd dziáła: i já dziáłam.	Jn 5,17: Tewas mano iki śiołay dirba / ir aß dirbu (PS I 93)
J 4,24: Duch ieſt Bog / á ći ktorӡy go chwalą / potrӡebá aby go chwalili w duchu y w prawdӡie (PK I 91)	BW1599: Duch jest Bóg: á ci którzy go chwalą, potrzebá áby go chwalili w duchu i w prawdzie.	Jn 4,24: Dwaſas ‹tieg› ira Diewas / ir tie / kurie ii garbina / reykia idant ii garbintu dwaſioy ir tieſoy (PS I 91)

4. Częściowa zgodność tekstu Konstantego Szyrwida z Nowym Testamentem Jakuba Wujka

Jest to najliczniejsza grupa cytatów, zawiera bowiem aż 65 przykładów. Zostały do niej zakwalifikowane wszystkie te cytaty, w których występujące różnice są nieznaczne i zazwyczaj dotyczą jednej cechy. Można zatem przypuszczać, że zostały one tylko przeredagowane na podstawie przekładu Wujka (W1593, BW1599) i doszukiwać się przyczyn tego redagowania. O częściowej niezgodności świadczą zazwyczaj: 1) szyk wyrazów w zdaniu; 2) właściwości morfosyntaktyczne; 3) właściwości leksykalne. W przypadku pierwszym różnice te dotyczą cech typowych dla stylu biblijnego – polegają na odwzorowywaniu szyku zdania łacińskiego lub interferencji stylu potocznego. W przypadku drugim w większej części dotyczą różnic typologicznych między językami stosowanymi w postylli i są wynikiem ich wzajemnych oddziaływań; czasami są spowodowane też sposobem wkomponowania cytatu w tekst autorski. W przypadku trzecim są związane z właściwościami leksykalnymi tekstów postyllicznych, w tym też świadczą o niektórych tendencjach w procesie kształtowania się terminologii religijnej. Wszystkie te rozbieżności mają charakter systemowy, dotyczący właściwości stylistycznych tekstów religijnych doby staropolskiej i średniopolskiej (por. Szlesiński 1978).

4.1. SZYK WYRAZÓW W ZDANIU

W wytypowanych do analizy cytatach z czterech Ewangelii ujawniły się tylko niektóre cechy składniowe, związane z szykiem wyrazów w zdaniu. Dotyczą one jednak ważnych zjawisk językowych, regularnie omawianych przez badaczy polszczyzny religijnej, opisujących cechy gramatyczne języka uwarunkowane stylistycznie (por. Bieńkowska 1992:129–225; Kępińska 2015). Są to różnice w zakresie szyku przydawki zaimkowej i przymiotnikowej, pozycji orzeczenia, pozycji dopełnienia w zdaniu.

4.1.1.
SZYK PRZYDAWKI ZAIMKOWEJ I PRZYMIOTNIKOWEJ

Różnice w tekście cytatowym, dotyczącym szyku przydawki zaimkowej są poświadczone znaczną ilością przykładów, natomiast tylko dwukrotnie takie niezgodności wystąpiły w przypadku przydawki przymiotnikowej (zob. przykłady w tabeli poniżej). Są to odwołania się do Ewangelii św. Łukasza (Łk 21,27) i św. Jana (J 3,16), gdzie występuje ona zarówno w prepozycji, jak i w postpozycji w tekście polskim; bardziej konsekwentnie w postpozycji, gdyż zazwyczaj w postpozycji jest ona w tekście litewskim. W tekście Nowego Testamentu Wujka występuje ona w postpozycji zgodnie z powszechną dla XVII wieku normą użycia. Wyjątkowo tylko (z jednym poświadczeniem) odmiennym od szyku w tekście Nowego Testamentu Wujka charakteryzuje się notowany w PK Szyrwida zaimek wskazujący *ten* (J 12,31). W tekście Wujka oraz tekście litewskim PK jest on użyty w prepozycji, natomiast w tekście polskim występuje w postpozycji. W związku z tym, że nie dysponujemy wystarczającą liczbą poświadczeń odmiennego użycia przydawki przymiotnikowej w zdaniu, rozpatrzymy szczegółowo przypadki, charakteryzujące się większą egzemplifikacją, a mianowicie pozycję zaimków dzierżawczych w zdaniu, pełniących zazwyczaj fukcję określeń przyrzeczownikowych.

4.1.1.1.
SZYK PRZYDAWKI ZAIMKOWEJ W CYTATACH BIBLIJNYCH

W wyekscerpowanych z tekstu PK przykładach przeważa użycie przydawki wyrażonej zaimkiem dzierżawczym *nasz, wasz, swój* w postpozycji; zjawisko to występuje w następujących cytatach: Mt 6,12; J 3,16; J 11,48; J 12,31 (zob. tabela niżej). W przekładach Nowego Testamentu Wujka z 1593 i 1599 roku zaimki te znajdują się w prepozycji względem określanych przez nie rzeczowników, z wyjątkiem cytatu J 3,16, gdzie zaimek notowany jest w szeregu z przymiotnikiem: *Syná swego jednorodzonego dał*. Użycie zaimka *ſwego* jest zróżnicowane w dwóch cytatach z PK Szyrwida: *iednorodȝonego Syná ſwego dał* (PK I 59) oraz *Syná ſwego iednorodȝonego dáł* (PK I 66), co świadczy o niekonsekwentnym przestrzeganiu szyku wyrazów w zdaniu. Drugi przykład zgadza się w pełni z odpowiednim miejscem Nowego Testamentu (BW1599 i W1593). Całkowita zgodność użycia zaimków w prepozycji charakteryzuje też tekst litewski.

W polskich szesnastowiecznych tekstach ewangelicznych postpozycyjny szyk przydawki dzierżawczej jest niemal bezwyjątkowy (Kępińska 2015: 26), dominuje ona też w obu przekładach Wujka (W1593, BW1599). Podobny układ wyrazów sięga genezą tego zjawiska w łacinie i w grece, jest on także charakterystyczny dla polskiego stylu biblijnego.

Te odstępstwa, dotyczące użycia przydawek zaimkowych w prepozycji w Nowym Testamencie Wujka, stanowią swojego rodzaju wyjątki. Danuta Bieńkowska, badająca szyk zaimków dzierżawczych w translacjach Biblii Wujka, wyekscerpowała zaimki dzierżawcze z pierwszych sześciu rozdziałów Ewangelii św. Marka i ustaliła, że jest ich ogółem 63 i wszystkie mają układ zgodny z łacińskim tekstem Wulgaty. Szyk przedrzeczownikowy zachowują tłumaczenia Wujka wówczas, kiedy jest on właściwy także tekstowi łacińskiemu (Bieńkowska 1992: 177). W analizowanych przez nas przykładach zasada ta nie zawsze znajduje potwierdzenie. Odnotowaliśmy przypadki, kiedy tekst łaciński ma układ postpozycyjny wobec prepozycyjnego w przekładach Wujka 1593, 1599 (por. Mt 6,12).

TABELA 5. Szyk przydawki w PK Szyrwida i NT Wujka

TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	W1593; BW1599; BSV	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA
Mt 6,12: Odpuść nam wyny naße / iako y my odpußcȝamy winowaycom náßym (PK I 238–239)	W1593, BW1599: I odpuść nam nászé winy, jáko i my odpuszczamy nászym winowájcóm. BSV: et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris	Mt 6,12: Atłeyſk mumus kałtes muſu / kayp ir mes atłeydȝiame ſawiemus kałtiemus (PS I 238–239)
Łk 21,27: Na ten cȝás vyrȝą Syná cȝłowiecȝego prȝychodȝącego w obłoku ȝ wielką mocą y Máieſtatem (PK I 27) Por. Łk 21,27: Ná ten cȝás vyrȝą Syná cȝłowiecȝego / prȝychodȝącego w obłoku ȝmocą wielką y Maieſtatem (PK I 15)	W1593: A tedy ujźrzą Syná człowieczego przychodzącego w obłoku, z mocą i z májestatem wielkim. BW1599: A tedy ujźrzą syná człowieczego przychodzącégo w obłoku, z mocą wielką i z májestatem. BSV: Et tunc videbunt Filium hominis venientem in nube cum potestate et gloria magna.	Lk 21,27: Tadu regies ſunu ȝmogaus ataiunti debesiy ſu didȝiu galiby ir Maieſtotu (PS I 27) Lk 21,27: Tadu ißwis ſunu ȝmogaus ataiunti debeſiy ſu galiby ir Maieſtotu (PS I 15)
J 3,16: tak Bog vmiłował świat / ȝe iednorodȝonego Syná ſwego dał (PK I 59) Por. J 3,16: T{a}k Bog vmiłowáł świát / ȝe Syná ſwego iednorodȝonego dáł (PK I 66)	W1593: Abowiem Bog ták umiłował świát, że Syná swego jednorodzonego dał BW1599: Albowiem ták Bóg umiłował świát, że Syná swégo jednorodzonégo dał. BSV: Sic enim dilexit Deus mundum, ut Filium suum unigenitum daret.	Jn 3,16: Teyp Diewas numiłeio ſwietu / kad wienatiii ſunu ſawo iam dawe (PS I 59) Por. Jn 3,16: Teyp Diewas numił{e}io ſwietu / kad wienatiii Sunu ſawo dawe (PS I 66)

TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	W1593; BW1599; BSV	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA
J 11,48: Prȥiydą Rȥymianie / y weȥmą mieſce naßе y naród (PK I 74)	W1593, BW1599: i przyjdą Rzymianie, i wezmą nászé miejsce i naród. BSV: et venient Romani et tollent nostrum et locum et gentem!	Jn 11,48: Atays Rimionis / ir atims wietu muſu ir giminy (PS I 74)
J 12,31: Teraȥ ieſt ſąd świata / teraȥ Xiąȥe świata tego precȥ będȥie wyrȥucone (PK I 26)	W1593, BW1599: Teraz jest sąd świátá: teraz książę tego świátá precz wyrzuconé będzie. BSV: Nunc iudicium est huius mundi, nunc princeps huius mundi eicietur foras.	Jn 12,31: Dabar ira ſudas ſwieto / dabar kunigaykßtis to ſwieto bus iȥmeſtas aran (PS I 26)

4.1.1.2.
SZYK PRZYDAWKI ZAIMKOWEJ W CAŁYM TEKŚCIE PK I

W XVI wieku w polszczyźnie zaznacza się różnica między szykiem inwersyjnym zaimka dzierżawczego w prozie religijnej a szykiem przedrzeczownikowym w żywym, potocznym języku (Bieńkowska 2002: 114; por. też Rospond 1962: 162–164; Bajerski 1963: 347–352). Przedstawione wyżej niekonsekwencje w użyciu zaimków w tekście cytatowym PK mogą być związane z kształtującą się w języku polskim tendencją do stosowania szyku właściwego polszczyźnie ogólnej – umieszczania przydawek zaimkowych przed rzeczownikiem. W tekście cytatowym w PK mamy do czynienia z usiłowaniami bardziej konsekwentnego przestrzegania reguł stylu biblijnego, być może pod wpływem tekstu litewskiego, bardzo związanego z tekstem łacińskim. W cytatach biblijnych, prawdopodobnie dość skrupulatnie dobieranych z tekstów kanonicznych, możemy mieć stan nieco inny, niż w całym tekście PK. Kazania jako gatunek tekstu, skierowanego bezpośrednio do odbiorcy i ustawionego na zrozumienie przez szerokie kręgi wiernych, były komponowane w sposób dostępny i zrozumiały. Mogły one wykorzystywać cechy stylu potocznego, mówionego. W związku z tym celowa jest analiza na szerszym materiale, zarówno cytatowym, jak i autorskim Szyrwida, która pozwoli ustalić sposób funkcjonowania przydawki dzierżawczej w tekście polskim i litewskim. W związku z tym, że zakładamy interferencje obustronne tekstów – zarówno litewskiego na polski (mamy bowiem do czynienia z przekładem postylli z litewskiego na polski), jak i oddziaływania polskiego tekstu biblijnego na litewski (poprzez możliwy wgląd/korzystanie z tekstu polskiego w procesie tłumaczenia fragmentów biblijnych), metodologia ta wydaje się trafna. Przeprowadzone obliczenia użycia zaimków dzierżawczych w funkcji przydawki prezentują się następująco:

TABELA 6. Szyk zaimków dzierżawczych w PK

ZAIMEK	SZYK POSTPOZYCYJNY	SZYK PREPOZYCYJNY	OGÓŁEM UŻYĆ	ZESTAWIENIA PROCENTOWE
nàß, náß, nâß, naß	68	14	82	83 % : 17 %
muſu	68	17	82	79 % : 21 %
wàß, wáß, waß	10	0	10	100% : 0 %
iuſu	9	1	10	90 % : 10 %
ſwoi, ſwe	171	57	228	75 % : 25 %
ſawo	154	78	232	66 % : 34 %

W tekście polskim PK zaimki dzierżawcze są dość częste, ogółem w PK I odnotowaliśmy 82 przypadki użycia zaimków *náß – muſu*. Występują one równolegle w obu tekstach i dominują w prepozycji. Wszystkie użycia w pozycji przedrzeczownikowej zostały poświadczone w tekście autorskim Szyrwida, tylko trzykrotnie wystąpiło takie użycie w tekstach cytatowych (wyodrębnione zostały one poprzez podkreślenie). Oto wybrane przykłady:

> *náßych grzechow* (PK I 60); *náßym Krolem* (PK I 76), *náße nic* (PK I 86), *náßy Hereticy* (PK I 206); *Chryſtus náß Pan* (PK I 184), *nâßego wieku* (PK I 184), *náß rozum* (PK I 209), *náßemu przyrodzeníu* (PK I 266), *ſpraw naßych* (PK I 28), *Naßym śię rzeczam* (PK I 30), *naße vtrapienie* (PK I 52), *dla naßego wyrozumienia* (PK I 96), *naßy niektorzy paſterze* (PK I 289).

Różnice w tekście litewskim i polskim w tym zakresie mają tylko 3 poświadczenia, w tym tylko jeden przypadek w tekście cytatowym:

> *wargas muſu – naße vtrapienie* (PK I 53); *muſu karaliſtey – w Páńſtwie náßym* (PK I 55); *muſu galauſia ir didziauſia łaymibe – na więkße błogoſłáwieńſtwo / naße* (PK I 336).

Zaimki *wàß, wáß, waß* występują nieco rzadziej w postylli, odnotowaliśmy tylko 10 przypadków ich użycia w tekście polskim. Wszystkie występują w postpozycji. Zaimki te pojawiają się w zasadzie w taki sam sposób w obu tekstach. Tylko raz obserwujemy różnicę w stosunku do tekstu litewskiego, polegającą na użyciu zaimka w prepozycji, gdy w części polskiej występuje on w postpozycyji. Jest to przykład pochodzący z cytatu biblijnego:

> *iuſu warday – imióná wáße* (PK I 152).

Najliczniej notowany w tekście PK I zaimek *ſwoi* oraz jego formy rodzajowe, (ogółem odnotowano 141 przykładów ich użycia), 26 razy występuje w prepozycji, co stanowi 18 proc. wszystkich użytych form; nie ma przypadków użycia w prepozycji w cytatach biblijnych. W tekście występują poświadczenia użycia tego zaimka zarówno w pozycji tzw. kontaktowej, czyli bezpośrednio przy rzeczowniku i bardziej oddalonej, kiedy w skład frazy wchodzą też inne przydawki (zazwyczaj przymiotnikowe):

> *ſwoie oczy* (PK I 84), *w ſwoiey mocy* (PK I 167), *z ſwoiey dobrey woley* (PK I 168), *ſwoią śmierćią* (PK I 179), *w ſwoich ſpráwách* (PK I 191), *ſwoich ſług dobrych* (PK I 196), *ſwoich wiele vczynkow* (PK I 224), *wielką ſwoią mocą* (PK I 260), *ſwoię pychę* (PK I 271), *ſwoię moc* (PK I 300), *ſwoię niezwyćięzoną moc* (PK I 300), *ná ſwe wßytkie vczynki* (PK I 325), *do ſwego narodu y oyczyzny* (PK I 343); *te ſwoie pogrozki* (PK I 335), *ſwoię chęć* (PK I 347), *ſurową ſwoię ſprawiedliwość* (PK I 348).

W tekście litewskim zaimki dzierżawcze występują w zdaniu zazwyczaj w postpozycji – po rzeczowniku. Można też obserować rozbieżności w ich układzie w stosunku do tekstu polskiego:

a) 19 przypadków użycia w prepozycji w tekście litewskim, wobec użycia w postpozycji w tekście polskim (jeden przypadek z cytatu biblijnego):

> *ſawo piktu darbu – złych ſpraw ſwoich* (PK I 8), *ſawo Bazničioy – w kośćiele ſwym* (PK I 73), *ſawo širdies – ſerca ſwego* (PK I 74), *ſawo eſsiby – iſtność ſwoię* (PK I 78), *tikru ſawo bundu – włáſność ſwą* (PK I 85), *wiſu ſawo turtu – wßytkę maiętność ſwą* (PK I 101), *ſawo Wießpati – Páná ſwego* (PK I 175), <u>*ſawo metu – czaſu ſwego*</u> (PK I 284), *ßwentuiu ſawo tarnu – w świętych ſługach ſwoich* (PK I 346);

b) 2 przypadki użycia w postpozycji w tekście litewskim wobec użycia w prepozycji w tekście polskim:

> *paſkuy wireſnius ſawo – zá ſwymi przełozónemi* (PK I 126), *ſmerčiu ſawo – ſwoią śmierć (*PK I 310);

c) brak zaimka w części polskiej:

> *iž ſawo retežiu – z okow* (PK I 38), *širdiy ſawo – w ſercu* (PK I 53);

d) inne określenia w tekście polskim wobec zaimka *ſawo* w tekście litewskim:

> *ſawo gimio – właſną twarz* (PK I 86), *ſmarkiu ſawo teyſiby – iego ſpráwiedliwośći* (PK I 180).

Z przeprowadzonego porówniania użycia zaimków dzierżawczych w tekstach pochodzenia biblijnego – cytatach biblijnych widoczna jest tendencja do umieszczania ich w

pozycji po rzeczowniku, co jest zgodne z szykiem łacińskim. Taki sam szyk charakteryzuje też zaimki w cytatach litewskich. Świadczy to o dążeniu Szyrwida, czy też jego edytora, do zachowania reguł kanonicznych – wiernego oddawania szyku charakterystycznego łacinie i zarazem polskiej tradycji biblijnej. Niektóre zaobserwowane odstępstwa od tego szyku w Nowym Testamencie Wujka zostały przeredagowane w PK. Umieszczając cytat z tekstu Wujkowego, poprawiono szyk przydawki zgodnie z łacińską Wulgatą.

W tekstach autorskich Szyrwida obserwujemy szyk bardziej luźny, nawiązujący swym charakterem do mowy potocznej, to znaczy zaimki występują z reguły przed rzeczownikami. Dzięki takiemu zabiegowi język kazań jest bardziej naturalny, przybliżony do norm językowych litewskich i polskich. Porównanie tekstu polskiego z tekstem litewskim wykazuje nawet nieco większą frekwencję użyć zaimków w pozycji przed rzeczownikiem w tekście litewskim niż w polskim. Wiąże się to z naturalnym typem wypowiedzi, oddawaniem szyku charakterystycznego językowi litewskiemu. W zawiązku z tym, że w przypadku polszczyzny mamy do czynienia z tekstem przekładowym, niewykluczone są tu intereferencje litewskie na tekst polski.

4.1.2.
SZYK WYRAZÓW W ZDANIU – POZYCJA ORZECZENIA

Najczęściej wymienianą cechą składniową, łączoną z wpływem łacińskim i uważaną za charakterystyczną dla stylu biblijnego w języku polskim, jest konwersyjny układ orzeczenia w zdaniu, czyli jego pozycja finalna. Ma ona wpływ na nacechowanie stylistyczne wypowiedzi. Analizowany przez nas materiał różni się w tym zakresie od przekładów biblijnych. W porównaniu z Nowego Testamentu Wujka dostrzegamy rozbieżności dotyczące: a) pozycji składników fleksyjnych form analitycznych w czasie przyszłym; b) pozycji składników w orzeczeniu imiennym w układzie orzecznik+łącznik (kostrukcje bierne); c) pozycji składników w orzeczeniu analitycznym, składającym się z czasownika modalnego i bezokolicznika. Ich przykłady ilustruje tabela 7.

TABELA 7. Pozycja orzeczenia w PK Szyrwida oraz NT Wujka

TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	W1593, BW1599; BSV	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA
J 12,48: Kto gardʒi mną› / ‹ſłowá ktorem mowił te go ſądʒić będą w dʒień oſtatecʒny (PK I 6)	W1593, BW1599: Kto mną gárdzi, á nie przyjmuje słów moich, ma który go sądzi. Słowá którém mówił, té go będą sądzić w dzień ostateczny BSV: Sermo quem locutus sum, ille judicabit eum in novissimo die.	Jn 12,48: Kas aʒu nieku turi mani /› ‹ſudis ii ʒ̇odis / kuri kałbeiau dienoy paſkutiney (PS I 6)

TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	W1593, BW1599; BSV	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA
J 16,23: Ieśli o co bę-dʒiecie prośić oyca w imię moie / da wam (PK I 379)	W1593, BW1599: Jesli o co prosić bę-dziecie Ojcá w imię moje, da wam. BSV: si quid petieritis Patrem in nomine meo, dabit vobis.	Jn 16,23: Iey ape ku melſite Tewu wardan mano / duos iumus (PS I 379)
J 6,57: Kto mię «prawi» poʒywa / będʒie ʒył dla mnie (PK I 203)	W1593, BW1599: á kto mnie pożywa, i on żyć będzie dla mnie. BSV: et qui manducat me, et ipse vivet propter me	Jn 6,57: Kas «tieg» wałgo mani / bus giwu del manis (PS I 203)
J 7,34: Będʒiećie mię «prȧwi» ßukać / ȧ nie naydʒiećie (PK I 198)	BW1599: Szukáć mię będziecie, a nie najdziecie. W1593: Szukacie mię á nie najdziecie. BSV: Quaeretis me, et non invenietis:	Jn 7,34: Ießkoſite «tieg» ma-nis / a ne raſite (PS I 198)
Mt 10,22: Kto wytrwa› ‹ten ʒbawioń będʒie (PK I 118)	W1593, BW1599: kto wytrwa áż do koń-cá, ten będzie zbáwion BV: qui autem perseveraverit usque in finem, hic salvus erit	Mt 10,22: Kas pateks aba iʒkis› ‹taſay iʒganitu bus (PS I 118)
J 12,31: Teraʒ ieſt ſąd świątá / teraʒ Xiąʒe świątȧ tego precʒ będʒie wyrʒucone (PK I 26)	W1593, BW1599: Teraz jest sąd świátá: teraz książę tego świátá precz wyrzuconé będzie. BSV: Nunc judicium est mundi: nunc princeps hujus mundi ejicietur foras.	Jn 12,31: Dabar ira ſudas ſwieto / dabar kunigaykßtis to ſwieto bus iʒmeſtas aran (PS I 26)
J 3,2: Ʒaden tych ʒnakow nie moʒe cʒynić (PK I 190)	W1593: Bo żaden tych známion czynić nie może BW1599: Bo żaden tych znáków czynić nie może BSV: nemo enim potest haec signa facere	Jn 3,2: Niekas tu ʒinkłu negal darit (PS I 190)
J 15,5: Beʒe mnie ◊prȧwi◊ nic nie moʒecie cʒynić (PK I 120)	W1593, BW1599: Beze mnie nic czynić nie możecie. BSV: quia sine me nihil potestis facere	Jn 15,5: Be manis «tieg» nieko ne galite darit (PS I 120)

4.1.2.1.
POZYCJA SKŁADNIKÓW FLEKSYJNYCH FORM ANALITYCZNYCH W CZASIE PRZYSZŁYM

W niniejszym podrozdziale problem ten przedstawimy na przykładzie szyku wyrazów w składzie orzeczenia analitycznego. W tabeli znajdują się przykłady potwierdzające występowanie formy czasownika posiłkowego w prepozycji (3×: J 16,23; J 6,57; J 7,34) i postpozycji (1×: J12,48) względem orzecznika w postaci bezokolicznika lub czasownika w formie czasu przeszłego. Inny jest układ tych składników w Nowym Testamen-

cie Wujka, gdzie – zgodne z łacińskim szykiem wyrazów w zdaniu – dominuje użycie słowa posiłkowego w postpozycji. W całym tekście PK I odnotowaliśmy 64 przypadki użyć orzeczenia w takiej formie. W trakcie analizy odrębnie rozpatrywane były przykłady pochodzące z warstwy cytatowej i odrębnie z tekstu autorskiego. Ilustracje pochodzące z cytatów zostały zaznaczone poprzez podkreślenie:

ſadźić będźie (PK I 4), *śiedźieć będą* (PK I 5), *ſadźić będą* (PK I 6), *palić będźie* (PK I 7), *chowáć będźie* (PK I 7), *będźie ßperał* (PK I 20), *będźie ſtrofował* (PK I 21), *będźie vwáżał* (PK I 52), *vwáżać będźie* (PK I 52).

Zarówno w tekście pochodzącym z cytatów biblijnych, jak i autorskim Szyrwida, dominuje układ prepozycyjny czasownika posiłkowego wobec podstawowej formy czasownikowej. Zestawienia liczbowe wszystkich wyekscerpowanych z tekstu PK I wyrazów ilustruje tabela 8:

TABELA 8. Szyk wyrazów w orzeczeniu analitycznym (czas przyszły)

ZASIĘG WYSTĘP./ SZYK	OGÓŁEM UŻYĆ	SZYK PREPOZYCYJNY	SZYK POSTPOZYCYJNY	ZESTAWIENIA PROCENTOWE
W cytatach	25	18	7	72% : 28%
W tekście	39	32	7	82% : 18%
Ogółem	64	50	14	79% : 21%

W języku litewskim czas przyszły jest wyrażany formami syntetycznymi czasownika, więc w zakresie tej kategorii nie możemy obserwować wpływów litewskich na tekst polski. Występuje tu raczej zjawisko odwrotne, to znaczy możliwy jest wpływ polski na odpowiednią strukturę litewską, ale wtedy orzecznik przybiera postać przymiotnikową:

Jn 6,57: *Kas «tieg» wałgo mani / bus giwu del manis* (PS I 203), dosłownie: „*będzie żywym*".

W PK, jak ilustruje przykład z tabeli (J 7,34), występuje też orzeczenie analityczne rozdzielone zaimkiem. W całym zabytku znajduje się 7 takich potwierdzeń. Zazwyczaj zachowany jest szyk składników orzeczenia złożonego, w których – podobnie jak w przypadkach omówionych wyżej – słowo posiłkowe „będzie" występuje w prepozycji wobec zaimka i podstawowej formy czasownikowej wyrażonej bezokolicznikiem lub czasownikiem w formie czasu przeszłego; więcej tego typu struktur znajduje się w cytatach:

będę ćię tam ſadźił (PK I 4), *będźie ich ſłuchał* (PK I 5), *będą mię wzywáć* (PK I 8), *będą go ſadźić* (PK I 17), *będźiećie mię «práwi» ßukać* (PK I 198), *będą mię wzywáć* (PK I 198), *śpiewać iemu będźie* (PK I 320).

Z przedstawionego tu opisu orzeczenia analitycznego wynika, że w tekście PK występuje szyk wyrazów zgodny z zasadami języka polskiego i litewskiego. Jak zaznacza Bieńkowska (1992: 174), w translacjach Nowego Testamentu Wujka również widoczna jest tendencja do unikania stawiania słowa posiłkowego na miejscu finalnym, chociaż występują wyjątki od tej reguły, z którymi prawdopodobnie mamy do czynienia w odniesieniu do analizowanych przez nas przykładów. Na pewno na uwagę zasługuje tu występowanie struktur charakterystycznych dla potocznej litewszczyzny i polszczyzny.

4.1.2.2.
POZYCJA SKŁADNIKÓW W ORZECZENIU IMIENNYM W UKŁADZIE ORZECZNIK+ŁĄCZNIK (KOSTRUKCJE BIERNE)

Wyekscerpowane z tekstu PK I konstrukcje z orzeczeniem wyrażonym słowem posiłkowym oraz orzecznikiem imiesłowowym (Mt 10,22; J 12,31) mają szyk odmienny od notowanego w przykładach z Nowego Testamentu Wujka. Słowa posiłkowe występują w tych cytatach zarówno w prepozycji (J 12,31), jak i postpozycji (Mt 10,22). Aby ustalić tendencję w ich użyciu w PK, zaistniała więc potrzeba sprawdzenia szyku wyrazów w zakresie tych konstrukcji składniowych w całym tekście PK. Ogółem odnotowaliśmy 30 egzemplifikacji użycia konstrukcji biernych tylko ze słowem posiłkowym w czasie przyszłym *będzie*[58]. Zdecydowana większość z nich jest poświadczona w cytatach biblijnych. W wyekscerpowanych przykładach dominuje jednak występowanie słowa posiłkowego w prepozycji. W języku litewskim występują podobne struktury analityczne, szyk wyrazów w zdaniu również jest identyczny:

> *będźie przypodobány – bus priligintas* (PK I 50), *będźie wrzuconá – bus imesta* (PK I 53),
> *będźie potępiony – bus paskundintas* (PK I 118), *będźie zbawioń – bus išganitu* (PK I 118), *zbawioń będźie – išganitu bus* (PK I 118), *będą wypędzeni – bus išwariti* (PK I 134), *będą odpuszczone – bus atleysti* (PK I 160), *będą násyceni – bus pasotinti* (PK I 187).

Konstrukcje z orzeczeniem przerywanym zaimkiem nie są liczne, a szyk wyrazów w zdaniu jest taki sam, jak omówiony powyżej – słowo posiłkowe występuje w prepozycji:

> *będźie mu oddáno – bus iam atiduota* (PK I 78), *będźie mu dano – bus duota iam* (PK I 89), *będą nam przywrocone – bus mumus suwerstos* (PK I 267).

Zestawienia liczbowe wyekscerpowanych form ilustruje tabela 9.

58 Konstrukcji biernych w tekście PK jest dość dużo, ograniczyliśmy się do analizy tylko przykładów jednego typu, występującego w tekście cytatowym.

TABELA 9. Szyk wyrazów w orzeczeniu imiennym (konstrukcje bierne)

ZASIĘG WYSTĘP./ SZYK	OGÓŁEM UŻYĆ	SZYK PREPOZYCYJNY	SZYK POSTPOZYCYJNY	ZESTAWIENIA PROCENTOWE
W cytatach	18	14	4	78% : 22%
W tekście	12	11	1	92% : 8%
Ogółem	30	25	5	83% : 17%

Zestawienie odpowiednich form polskich i litewskich wykazały prawie całkowitą identyczność w ich użyciu. Wyjątek stanowi tu jeden przypadek, kiedy zamiast konstrukcji biernej została użyta konstrukcja czynna:

> *Będźie y wßytkiemu ſtworzeniu wolność przywrocona* – *Suſiwers ir wiſiemus ſutwerimamus luoſib*e (PK I 31).

Szyk wyrazów w zanalizowanych konstrukcjach biernych, podobnie jak już wcześniej opisane zjawiska składniowe, dotyczące układu składników w orzeczeniu analitycznym, sygnalizują bardzo ważną cechę języka Szyrwida, przejawiającą się w tekstach pisanych po polsku i po litewsku. Dominują w nich konstrukcje bliższe potocznemu (mówionemu) językowi, zamiast kalkowanych form utrwalonych w języku łacińskim. Bieńkowska (1992: 161) uważa, że w przypadku konstrukcji imiesłowowej ze słowem posiłkowym, szyk słowa posiłkowego może być elementem stylistycznego kształtowania się języka. Szyk prepozycyjny, jak ustaliła polska uczona, jest charakterystyczny nie tylko dla translacji Wujka, ale też Biblii Brzeskiej i tekstów Budnego, chociaż zdarzają się w nich przypadki użyć postpozycyjnych. Zdaniem Rosponda (1962: 157), który opisał pozycję słowa posiłkowego przy stronie biernej w zabytkach religijnych średniowiecza i renesansu, szyk łaciński „łamano pod wpływem mowy potocznej. Z czasem enklityczny (postpozycyjny) szyk słowa posiłkowego stanie się poetycką właściwością podniosłego, biblijnego stylu".

4.1.2.3. POZYCJA SKŁADNIKÓW W ORZECZENIU ANALITYCZNYM, SKŁADAJĄCYM SIĘ Z CZASOWNIKA MODALNEGO I BEZOKOLICZNIKA

W cytatowym tekście PK występują przykłady użycia orzeczenia złożonego z czasownikiem modalnym „móc" + bezokolicznik. Ich ilustracje zostały podane w tabeli 6. Są to dwa cytaty pochodzące z Ewangelii św. Jana (J 3,2; J 15,5). Różnią się one od analogicznych fragmentów z Nowego Testamentu Wujka szykiem wyrazów; w PK czasownik modalny jest użyty w prepozycji względem bezokolicznika, natomiast w Nowym Testamencie Wujka (W1593 i w BW1599) występuje szyk postpozycyjny.

Zgodnie z przyjętą metodologią opisu szyku wyrazów w zdaniu, zastosowaną w niniejszym rozdziale, sprawdzono zasięg występowania tego zjawiska w całym tekście PK I. W tym celu z tekstu PK I wybrane zostały do analizy wszystkie konstrukcje z czasownikiem modalnym „móc" w czasie teraźniejszym oraz bezokolicznikiem w funkcji orzecznika. Jest ich w zabytku niewiele – tylko 10 przypadków na 114 wszystkich poświadczeń. W zakresie tych struktur składniowych dominuje szyk wyrazów charakterystyczny dla polszczyzny XVII wieku, to znaczy, że słowo modalne występuje prawie wyłącznie w prepozycji względem bezokolicznika. Tylko w warstwie cytatowej nieco więcej jest użyć w postpozycji. W litewskiej części PK notujemy podobne struktury, w których szyk wyrazów w zdaniu jest w zasadzie identyczny jak w języku polskim:

> *ʒabić nie mogą -aǯumußt negal* (PK I 87), *mogą śię ʒáwrʒeć – ſutilpt gali* (PK I 92), *poʒnáć niemogą – ǯinot ne gal* (PK I 94), *cʒynić moǯe – darit gali* (PK I 96), *nie mogą ʒátrʒymáć – negal aǯuturet* (PK I 155), *mogą ſtrʒymáć – gal iǯkiſt* (PK I 187), *nie mogą cʒynić – negal darit* (PK I 264), *nie mogą ßcʒekáć – negal łot* (PK I 286), *mogą śiedʒieć – gal ſedet* (PK I 305).

Zestawienia liczbowe ilustruje tabela 10.

TABELA 10. Szyk wyrazów w orzeczeniu analitycznym z czasownikiem modalnym

ZASIĘG WYSTĘP./ SZYK	OGÓŁEM UŻYĆ	SZYK PREPOZYCYJNY	SZYK POSTPOZYCYJNY	ZESTAWIENIA PROCENTOWE
W cytatach	10	8	2	80% : 20%
W tekście	104	92	12	99,9% : 1,1%
Ogółem	114	100	14	99,8% : 1,2%

Niewielkie różnice, występujące w równoległych miejscach tekstu litewskiego, sprowadzają się do kilku przypadków. Raz słowo modalne w tekście litewskim zostało użyte przed bezokolicznikiem, dodatkowo mamy orzeczenie przerwane zaimkiem: *iey prʒykryć nie mogą – gal ios pridingt* (PK I 256). Również tylko jedno poświadczenie ma orzeczenie w formie czasownika osobowego wobec struktury złożonej w tekście polskim: *Vćiec moʒe – iǯbegá* (PK I 10). Poza nimi w tekście litewskim znajdują się trzy przykłady użycia form biernych. Oto one: *nie moǯe poiąć – ne pamatamas* (PK I 24), *nie moǯe widǯieć – gal but regietas* (PK I 95), *moǯe śię potwierdǯić – gali but padrutintas* (PK I 99). Te ostatnie sygnalizują nieco odmienny zasięg użycia konstrukcji biernych w litewskiej partii PK i – jak już sygnalizowaliśmy wyżej – warto przeprowadzić nad nimi szczegółowe badania.

Podczas analizy orzeczenia z formami czasownika „móc" uwidoczniła się jeszcze jedna interesująca cecha, a mianowicie czasownik modalny ma prawie wyłącznie formę 3. os. lm. Przypadki użycia form 1.os. lub 2.os., kiedy odbiorca narracji jest wirtualny i kiedy do niego zwraca się mówca bezpośrednio, są nieliczne: *moȝemy* [...] *wyłoȝyć* – *galime* [...] *iȝguldit* (PK I 340), *moȝemy śię pytáć* – *galime kłauſtis* (PK I 365). Świadczy to o dominującym typie narracji w PK.

4.1.3.
SZYK DOPEŁNIENIA

Kolejną cechą składniową, różnicującą cytaty polskie PK I i Nowego Testamentu Wujka jest szyk dopełnienia względem orzeczenia. W PK widoczna jest tendencja do umieszczania dopełnienia w postpozycji względem orzeczenia, ma to miejsce w czterech przypadkach (Łk 23,43; J 12,48; J 14,9; J 1,14) z pięciu. Bieńkowska analizowała tego typu struktury składniowe w Nowym Testamencie Wujka oraz przekładach Budnego i Biblii Brzeskiej. Ustaliła ona charakterystyczną dla tych tekstów tendencję – występowanie dopełnienia zaimkowego oraz wyrażonego rzeczownikiem w pozycji poczasownikowej (Bieńkowska 1992: 174). Mamy więc w PK sytuację bardzo podobną. Jednak egzemplifikacja form zaimkowych przy orzeczeniu nie prezentuje się w PK bardzo licznie, nie można więc tylko na ich podstawie wnioskować o pozycji dopełnienia wobec orzeczenia w całym tekście. Na razie można tylko zakładać, że podobne użycie dominuje w tekście PK I, co byłoby dodotakowym argumentem, potwierdzającym kształtowanie się szyku bardziej zbliżonego do norm języka litewskiego i polskiego. Zbadanie zaś wszystkich przypadków wyrażonych różnymi częściami mowy zasługuje na specjalne opracowanie. Toteż przytoczymy tylko wyekscerpowane z tekstu cytatowego przykłady:

TABELA 11. Szyk dopełnienia w PK Szyrwida i NT Wujka

TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	W1593, BW1599	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA
Łk 23,43: Dȝiś będȝieß ȝemną w raiu (PK I 26)	W1593, BW1599: Dziś ze mną będziesz w raju	Lk 23,43: Siu dienu buſi ſu manim raiuy (PS I 26)
J 12,48: Kto gardȝi mną› / ‹ſłowá ktorem mowił te go ſądȝić będą w dȝień oſtatecȝny (PK I 6)	W1593, BW1599: Kto mną gárdzi, á nie przyjmuje słów moich, ma który go sądzi. Słowá którém mówił, té go będą sądzić w dzień ostáteczny	Jn 12,48: Kas aȝu nieku turi mani /› ‹ſudis ii ȝodis / kuri kałbeiau dienoy paſkutiney (PS I 6)
J 14,9: Filipie› / «práwi» / ‹kto widȝi mnie / widȝi y Oycá mego (PK I 353)	W1593, BW1599: Philippie, kto mię widzi, widzi i Ojca	Jn 14,8–9: Philippay› «tieg» ‹kas regi mani /regi ir Tewu mano (PS I 353)

TEKST POLSKI PK SZYRWIDA	W1593, BW1599	TEKST LITEWSKI PK SZYRWIDA
J 1,7: Ten «práwi» przyßédł ná świadéctwo / áby świádéctwo wydał o świátłośći (PK I 138)	BW1599: Ten przyszedł ná świádectwo: áby dał świádectwo o świátłości W1593: Ten przyszedł ná świádectwo: áby świádczył o świątłości	Jn 1,7: Taſay «tieg» ataio vnt ſwiećiimo adunt świećiimu iżduotu ape świeſyby (PS I 138)
J 1,14: Słowo «práwi» ſtało śię ćiáłem (PK I 62)	BW1599: A Słowo ciáłem sie sstáło, i miészkáło miedzy námi W1593: A Słowo ono ciáłem się zstáło, i mieszkáło miedzy námi	Jn 1,14: Ʒodis «tieg» kunu tapo (PS I 62)

4.2.
WŁAŚCIWOŚCI MORFOSYNTAKTYCZNE

Różnice w zakresie użytych odmiennych form morfosytaktycznych stanowią grupę nieliczną – obejmują zaledwie 7 zjawisk. Dotyczą one odmiennych form liczebnikowych (1), różnych form imiesłowowych – czynnych wobec biernych (2), różnej rekcji czasownikowej (3), czasownika wielokrotnego niedokonanego wobec jednokrotnego dokonanego (4), formy enklitycznej zaimka dzierżawczego wobec pełnej (5), pominiętego słowa posiłkowego w zdaniu (6), użycia czasu przyszłego zamiast teraźniejszego (7). W przypadkach (2, 3, 4, 7) formy te są zgodne z użytymi w tekście litewskim. Możemy więc tu zakładać istnienie interferencji litewskich – użycie form polskich nieco zmodyfikowanych, powstałych w wyniku tłumaczenia z języka litewskiego. Niektóre cechy morfologiczne (1, 5) wynikają z właściwości samego tekstu polskiego, być może w wyniku niedokładnego redagowania (lub nieredagowania) użyte zostały formy bardziej archaiczne, raczej rzadkie w tekstach polskich XVII wieku. Użycie odmiennych form temporalnych może być uwarunkowane również ogólnym kontekstem kazania, kiedy to w celu aktualizacji wypowiedzi zastosowane zostało to odniesienie czasowe, w jakim jest prowadzona narracja. Oto wybrane przykłady:

(1) Mt 19,28: *Bedʒiecie› ‹ſiedʒieć ná dwunaſtu ſtolicách ſadʒac dwanaśćie pokolenia Iſraelſkiego* (PK I 5).
W1593, BW1599: *będziecie i wy siedzieć na dwánaście stolicach, sądząc dwojenaście pokolenia Izráelskie.*

(2) Mt 3,12; Łk 3,17: *Plewy ſpali ogniem nie gaſnacym* (PK I 154).
W1593, BW1599: *plewy spali ogniem nieugaszonym.*
Mt 3,12: *Pełus ſudegins vgnimi ne giſunćiu* (PS I 154).

(3) Łk 8,5: *Wyßedł «práwi» / ktory śieie / śiać náśienia ſwego* (PK I 353).
BW1599: *Wyszedł który sieje, siać nasienié swoje.*
Lk 8,5: *Ißeio «tieg» kuris ſeio ſetu ſeklos ſawo* (PK I 353).

(4) J 1,12: *Dał im «práwi» moc / aby śię ʒſtawali ſynámi Boʒymy* (PK I 231).
BW1599: *dał im moc áby sie sstali synámi Bożymi.*
Jn 1,12: *Dawe «tieg» iiemus galiby / idant ſtotus ſunumis Diewo* (PS I 231).

(5) J 12,25: *á kto nienawidʒi duße ſwey* (PK I 266).
W1593, BW1599: *á kto nienawidzi dusze swojej ná tym świecie.*
Jn 12,25: *a kas ne kinćià dušios ſawo* (PS I 266).

(6) J 8,12: *Iam świątlość Świátá* (PK I 19).
W1593, BW1599: *Jam jest świátłość świátá.*
Jn 8,12: *Aß eſmi świeſibe ſwieto* (PS I 19).

(7) J 20,23: *Ktorych odpuśćićie grʒechy / będą odpußcʒone* (PK I 160).
W1593, BW1599: *Których odpuścicie grzéchy, są im odpuszczone.*
Jn 20,23: *Kuriu atłeyſite nuſideimus / bus atłeyſti* (PS I 160).

4.3.
WŁAŚCIWOŚCI LEKSYKALNE

Różnice w zakresie słownictwa, to znaczy użycie w cytatach z PK wyrazów innych niż notowanych w Nowym Testamencie Wujka, występują w przeważającej większości przykładów i mogą one świadczyć o indywidualnym stylu litewskiego kaznodziei. Na ich podstawie można też pokazać motywacje, którymi kierował się Szyrwid, kiedy dokonywał samodzielnych translacji wybranych miejsc biblijnych. W związku z tym, że – jak już wykazano w tej pracy – na różnych płaszczyznach języka widoczny jest wpływ litewszczyzny na tekst polski, możemy przypuszczać, że te zależności znajdują się również w warstwie leksykalnej. Aby potwierdzić nasze przypuszczenie, podczas analizy wyrazów różniących się od notowanych w Nowym Testamencie Wujka, uwzględniono ich odpowiedniki występujące w tekście litewskim PK. Formułowane już niejednokrotnie twierdzenie o tłumaczeniu intekstów biblijnych na litewski bezpośrednio z łaciny (i prawdopodobnie osobiście przez Szyrwida[59]), wymaga zestawienia tych wyrazów również z tekstem łacińskim. Rozpatrzmy kilka z nich na szerszym tle porównawczym.

59 Jak już wspominaliśmy wyżej, znane były w historii postyllografii polskiej przypadki samodzielnego tłumaczenia intekstów biblijnych. Tłumaczył fragmenty biblijne do swojej postylli Mikołaj Rej, Jakub Wujek i współczesny Szyrwidowi Piotr Skarga. Istnieją podobne przykłady też w postyllografii litewskiej, można tu wymienć chociażby postyllę Bretkuna.

4.3.1.
POKAZAĆ WOBEC *UKAZAĆ, OKAZAĆ*

W cytatach biblijnych PK I występuje wyraz *pokazać* wobec wyrazów *ukazać, okazać,* poświadczonych w Nowym Testamencie Wujka.

a) *pokazać* wobec *okazać* (lit. *parodyti*)

Łk 12,5: *Pokąʒę wam kogo śię máćie bać* [...] (PK I 157)
W1593, 1599: *Lecz wam okażę kogo sie bać macie.*
Lk 12,5: *Parodiſiu iumus ko turite biiotis* [...] (PS I 157)
BSV: *Ostendam autem vobis quem timeatis* [...]

W XVI-wiecznych przekładach Ewangelii występują trzy sposoby translacji tego wersetu: użyty w nich został wyraz *ukażę* (M1553, 1556, 1561) *okażę* (Brz1563, Cz1577, W1593, BW1599), *pokażę* (B1570, B1572). Tylko przekłady Budnego mają formę *pokażę*, wczesne przekłady – Murzynowskiego, Szarffenebergera i Leopolity preferują formę *ukażę*. Leksem *okażę* został użyty w Biblii Brzeskiej, u Czechowicza i Wujka. BT ten fragment tłumaczy jako *pokażę wam.*[60]

b) *pokazać* wobec *ukazać* (lit. *parodyti*)

Mt 8,4: *Idʒ pokaź śię Káplanowi; pokąʒ śię* (PK I 244, 248)
W1593, BW1599: *idź, ukaż sie káplanowi*
Mt 8,4: *Eyk parodik ſawi kuniguy; parodik ſawi* (PS I 244, 248)
BSV: *sed vade, ostende te sacerdoti*

We wszystkich przekładach XVI-wiecznych Ewangelii w tym wersecie występuje tylko wyraz *ukaż się*. W perykopie ewangelicznej PK I również jest ta sama postać, co i w Nowym Testamencie Wujka – *idż: vkaż śię kapłanowi: y ofiáruy dar* (PK I 235), co świadczy o luźnym związku między tekstem perykop, a tekstem samych kazań Szyrwida[61]. W tekście perykopy litewskiej w PK I występuje wyraz *paroditi*: *eyk parodikis kuniguy: ir afierawok dowanu* (PS I 232). We współczesnym przekładzie BT zastosowane zostało wyrażenie *pokaż się*.

60 Współczesne przekłady NT są tu przytaczane w celu porównania. Zakładamy bowiem, że są one oparte na szczegółowej analizie tekstu biblijnego, zarówno łacińskiego, jak i greckiego i w miarę dokładnie oddają niuanse znaczeniowe i stylistyczne oryginału.

61 Naukowcy litewscy są zdania, że perykopy zostały dodane do tekstu Szyrwida z wydanej przez Jachnowicza podręcznej książeczki *Ewangelie i epistoły* (JE).

SłXVI[62] dokumentuje 33 poświadczenia dla wyrazu *pokazać;* 192 – *ukazać;* 1257 *okazać* (leksem wieloznaczny). Według SłXVII–XVIII[63] najwcześniejsze poświadczenia wyrazu *ukazać* (*ukazać-ukazować*) pochodzą z lat 1601–1620. Wyraz *pokazać* jest późniejszy, jego najtarsze notowania pochodzą z lat 1656–1688. Postaci *okazać* słownik nie notuje.

W całym tekście PK I występują 73 przykłady użycia leksemu *pokazał, pokazował*, 10 – *ukazać, ukazować;* brak leksemu *okazać*. Czasownikowi *pokazać* w tekście litewskim PK I odpowiada leksem *paroditi*; natomiast leksemowi *ukazać* odpowiada litewskie *roditi* (najczęściej), czasami – *parodit* lub bardzo rzadko – *ißreyßkia*. Porównaj użycie w kontekstach:

> [...] *wßytkim vkazuie iáko Matheuß S. piße* –[...] *ißreyßkia* [...] *kayp Mattheuß S. raßo* (PK I 82)
> [...] *świątobliwośćią ſwoią vkazuią y potępiáią niezbożnych* – [...] *ßwyntiby ſawo rodźia / ir paſkundina neſibiiunćiu Diewo* (PK I 111)
> *Tàm vkàzuią czym człowiek ieſt* – *Tinay rodźia / kuo żmogg ira* (PK I 112)
> *Doktorowie iako nauczyćiele / mogą tym co go nie znáią vkazać* – *Daktaray kayp mokitoiey gal tiemus / kurie io nežino parodit* (PK I 204).

Trójjęzyczny słownik Szyrwida (SD[64]) zawiera wszystkie trzy analizowane leksemy. Dobrane odpowiedniki litewskie do wyrazów polskich są analogiczne z używanymi w postylli wyrazami:

> SD 130r I,10: *pokazuię / oſtendo, demonſtro* ⌊*pârodźiu*⌋.
> SD 111v II,4: *okazuię / oſtendo, exhibeo, demonſtro. Item præbeo, præſto.* ⌊*rodźiu*⌋.
> SD 111v II,8: *okàzuię ſię / oſtento, iacto, vendito.* ⌊*radźiuoſi / apſiradineiu*⌋.
> SD 111v II,11: *okàzanie / exhibitio, demonſtratio.* ⌊*rodimas / apſirodimas*⌋.
> SD 185v I,1: *vkàzuię / oſtendo, monſtro, demonſtro.* ⌊*rodźiu*⌋.
> SD 185v I,4: *vkazuię ſię / appareo.* ⌊*rodźiuoſi*⌋.

Widoczny w tych przekładach jest związek polskiego *pokazuję* z lit. *parodyti*, natomiast *okazać, ukazać* tłumaczy Szyrwid poprzez *roditi*. Dwa ostatnie leksemy, dość

62 Przy ustalaniu frekwencji korzystano z przeglądarki Poliqarp (http://poliqarp.wbl.klf.uw.edu.pl/pl/slownik-polszczyzny-xvi-wieku/query, dostęp 2015–01–19. Znaczenia wyrazów są uściślane na podstawie wersji książkowej Słownika XVI wieku (SłXVI).

63 Dane pochodzą z elektronicznego słownika PAN http://sxvii.pl/, dostęp 2015–01–19.

64 Dane pochodzą z elektronicznej bazy starodruków Instytutu Języka Litewskiego (LKI), uwzględnione zostały obydwa słowniki Szyrwida (SD1620, SD1677): http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=20; http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=53 (dostęp 2015–01–20).

częste w polskich tekstach owej doby i charakteryzujące się podniosłym nacechowaniem stylistycznym, nie są częste w postylli Szyrwida. Preferuje on formę potoczną *pokazywać – parodyti*. Możemy tu widzieć wpływ litewski na odpowiednie fragmenty tekstu polskiego; w postylli stosowana jest forma mniej podniosła. Jak wynika ze słownika Szyrwida, znane mu były też inne polskie odpowiedniki, nie używa ich jednak przy tłumaczeniu tekstu na polski, nie sugeruje się też przekładem Wujka.

4.3.2.
KARAĆ WOBEC *STROFOWAĆ* (LIT. *BARTI*)

J 16,8: *On gdy prȝyidȝie / będȝie ſtrofował świát* [...] (PK I 21).
BW1599: *A on gdy przydzie, będzie karał świat* [...].
W1593: *A on przyszedszy, będzie karał świát* [...].
Jn 16,8: *Ana kad atays / bars ſwietu* [...] (PS I 21).
BV: *Et cum venerit ille, arguet mundum* [...].

W XVI-wiecznych przekładach Ewangelii dominuje w tym wersecie forma *karać* (M1553, Sz1556, L1561, Brz1563), derywat *pokarać* wystąpuje w dwóch przekładach Budnego (B1570, B1572), natomiast wyraz *strofować* jest poświadczony tylko jednokrotnie w przekładzie Czechowicza (Cz1577). Według SłXVII–XVIII najwcześniejsze notowanie wyrazu *karać* pochodzi z 1632 roku, ze słownika Knapiusza; danych dotyczących użycia brak (hasło jest w opracowaniu). Leksem *karać* również nie posiada jeszcze dokumentacji. Elektroniczny Słownik polszczyzny XVI wieku (SłXVIe) notuje 730 (wersja książkowa – 1429) przykładów na użycie leksemu *karać*, zaś *strofować* ma 34 poświadczenia w dwu znaczeniach 'łajać, ganić' oraz 'karać' (hasło w SłXVI nie jest opracowane). Linde (L) podaje znaczenie wyrazu *strofować*: 'ganiąc napominać, słowami karcić'; SJPDor 'udzielać napomnienia, nagany; upominać, karcić, ganić'. SłXVI podaje znaczenia wyrazu *karać*: 1. wymierzać karę, wyznaczać sankcję karną; 2. upominać, strofować; oskarżać, ganić, krytykować (łączy z łac. *arquere* 'karać słowem' Vulg); 3. nękać, dręczyć; 4. brać za przestrogę. Boryś (2005: 222) opisuje je następująco: od XIV w. 'wymierzać karę', stp. XIV–XVI 'ostro napominać, strofować, ganić, karcić; lżyć'. Wyraz semantycznie jest pochodny od 'wymierzać karę'.

W tekście litewskim postylli występuje wyraz *barti*, który jest tłumaczony na polski jako *strofować*, *karać (słowy)*, *gromić*, *fukać*:

ſkaudȝiey baro – oſtro ſłowy karał (PK I 36)
ſkaudȝiey bartu iuos del tułu ir didȝiu piktibiu iu – oſtro ich gromił o roȝmaite y wielkie ȝłośći (PK I 73)

ſunkiey bare – ćieβko grómił (PK I 140)
Mateuśiep iʒbartas buwo – v Mátéuβá ʒfukány był (PK I 150)
Bara ir łabay iuda – Strofuie y barʒo karʒe (PK I 329)
nuog Daktaru ios baramas – od Doktorow iego ʒgromiony (PK I 205)
Bara Apaβtałas – Strofuie Apoſtoł (PK I 279)
Kad ne bara /ne iuda / ne koroia piktu darbu- Gdy nie ſtrofuią / nie gromią / nie karʒą ʒłych vcʒynkow (PK I 285).

Rzeczownikowa forma litewska *barnis* jest tłumaczona na polski w tekście PK jako *swara* lub *spór*:

lauiaſi wayday ir barnis – końiec biorą nieʒgody y ſwary (PK I 13)
girdis prekauiunćius ir parduodunćius / barnis – vſłyβawβy targuiących ſwary (PK I 42)
Wiſokiu ape tikiby barniu – Wβelkich o wierʒe ſporow (PK I 306).

Polski czasownik *karać* ma w litewskim tekście postylli odpowiedniki *karoti, koroti, graudenti, płakti, drausti,* tylko jednokrotnie wystąpiła ta forma w cytacie biblijnym:

Ktorego miłuie Pán karʒe – Kuri mili Wieβpats karoia (PK I 22; Prz 3,12)
Bog ich dla grʒechu ſkarał – Diewas iuos pakaroio (PK I 106)
*Abowiem mogąc miécʒ ſtráβliwey ſpráwiédliwośći prʒéćiwko nim w ręke wʒiąć y pokaráć – Nes gałedamas kaławiiu bayſios teyſibes / prieβ iuos runkon imt / ir pakorot (*PK I 127)
Iédnak nié chćiał Bog tàk / iàko był ʒwykł / kàrać – ne noreio iu Diewas teyp / kayp papratis buwo korot (PK I 130)
wiecʒnym ogniē ie karʒąc – vmʒinu vgnim iuos korodamas (PK I 180)
ſłowy ie tylko karał – ʒodʒieys tiktay graudena (PK I 212)
Prʒeto ſam oćiec był pokarany / y ſynowie iednego dnia poʒábiiáni – Todrin pats tewas buwo pakarotas / ir ſunus wienoy dienoy aʒumuβti (PK I 213)
Kiedy ʒaś nas ʒà ʒłośći naβe karʒe / y roʒmàitymi ſpoſoby vćiſka – Kad wel mus aʒu piktibes muſu koroia ir tułays budays ſłogina (PK I 241)
Tàk Ieremiaβowi vkaʒał roʒgę / ktorą miał karàć Ʒydy – Teyp Ieremiaśiuy parode rikβty / kuriu tureio płakt Ʒidus (PK I 243)
[...] *pan roſpuβcʒa ſyny / ſługi / y cʒeladź / nie ma ich w karności / nie karʒe / nie powśćiąga ode ʒłego –* [...] *Wieβpats pałeydʒia ſunus / tarnus / ir śieyminu / ne turi iu grauſmey / ne draudʒia nuog pikto* (PK I 254).

Derywat rzeczownikowy *karanie* ma w litewskim tekście postylli odpowiedniki *karoimas (korone)* 'karanie', *kunćia* 'męka', *sloga* 'bieda':

choćiaʒby winnym był ʒ rąk ſędʒiego vchodʒi beʒ karánia iáko niewinny – kałtas iʒſpruſta iʒ runku ſudʒios be koroimo kaip ne kałtas (PK I 7–8)
ieśli prʒed dekretem vmrʒe beʒ karania – iey pirm dekreto numirs be karoimo (PK I 10)
docʒeſne ná tym świećie karanie piſmo ʒowie ćięʒarem – iki metu kokiam patinkunćias ſłogas raßtas wadina naßtu (PK I 53)
niewiedʒiáł o Bogu [...]/ *ani o ʒapłaćie y karániu wiecʒnym – Nes ne ʒinoio ape Diewu* [...]/*ney ape ałgu ir karoimu vmʒinu* (PK I 63)
Iákoʒ roʒumiećié dáleko ſroʒße ʒáſługuié kárániá – Kaypgi numanot toli bayſeſnes nupełno kunćias (PK I 156)
Máią y karánie ʒá grʒechy ſwoie – Turi ir korony aʒu ſawo nuſideimus (PK I 161)
porownáne ʒ mękámi y kárániem / ktore ći maią / co iuʒ w piekle goraią – ſu ſopuleys ir kunćiomis / kurias tie turi / kurié iau pragari dega (PK I 162)
te karania /te plagi / y bićia ʒowią śię ręką lewą – tos korones / tie muśiey ir płakimay wadinaſi rũka kayre (PK I 241).

W słownikach Szyrwida odnotowane zostały oba wyrazy i ich derywaty:

SD 176r I,15–16: *Strofuię / arguo, corripio.* ⌊*peykiu*⌋[65].
SD 176r I,17–19: *Strofowánie* ⌊*peykimas*⌋.
SD 52r II,6–11: *Karʒę /caſtigo, punio, plecto, mulcto, mulctam irrogo, pænam repeto, ſup plicium ſumo. item arguo, objurgo, reprehendo, corripio.*⌊*karoiu*⌋.
SD1677 69 I,4–6: *Kárzę kogo* ⌊*Kunkinu ku, płaku*⌋.
SD1677 68 II,36–41: *Kárzą mię zá co* ⌊*Kunkina mani áżu ku, kinćiu áżu nuodemi*⌋.
SD1677 69 I,1–3: *Kárzący* ⌊*Kunkintoias, płakieias*⌋.
SD1677 69 I,7–9: *Kárzę ſię kiem* ⌊*Graudinuoſi*⌋.
SD 52r II,18–21: *kárá & káránie* ⌊*koyoimas*⌋.
SD1677 67 II,28–30: *Káranie, kaźń* ⌊*Kunkine, kunkinimas*⌋.
SD1677 67 II,31–32: *Karaniu służący* ⌊*Kunkiningas*⌋.

Podobnie prezentują się znaczenia tych wyrazów w indeksie, sporządzonym przez Kudzinowskiego do przekładu postylli Wujka przez Daukszę:

barti 1. strofować, 2. karać, 3. gromić, 4. fukać (Kudz I 94)
barnis 1. swar, 2. nieprzyjaźń, 3. spory, 4. zwady, 5. rroznice, 6. rostyrki, 7. spieranie (Kudz I 94)

65 Łacińskie odpowiedniki są zachowane tylko przy wyrazie podstawowym.

koroti 1. karać, 2. skarać, 3. łajać (Kudz I 380)
koronė karanie (Kudz I 380)
korojimas 1. karanie, 2. karność, 3. skaranie, 4. kaźń (Kudz I 380)
peikti 1. ganić, 2. strofować, 3. przeć, 4. przyganiać, 5. fukać, 6. uwłaczać, 7. szacować, 8. szlakować, 9. hańbić, 10. potępiać (Kudz II 96).

Jak wynika z dokonanej analizy, w leksykonie Szyrwida wyraz *karać* semantycznie jest bliższy pierwszemu znaczeniu tego czasownika podanemu w SłXVI: 'wymierzać karę, wyznaczać sankcję karną' lub znaczeniu trzeciemu 'nękać, dręczyć'. Szyrwid wyjaśnia podobnie ten czasownik oraz wyrazy od niego pochodne, łączy je z litewskimi czasownikami (lub wyrazami pochodnymi), oznaczającymi karanie sądowe lub dręczenie fizyczne. Natomiast czasownik *strofować* w słowniku Szyrwida jest objaśniony przez litewskie *peikti* 'ganić, gromić'. W tekście postylli widzimy związek polskiego *strofować* z litewskim *barti* 'ganić, besztać', czyli 'karać słowem'. Natomiast polskie *karać* jest oddawane w tekście litewskim przez kalkę utworzoną pod wpływem polskim *karoti* oraz wyrazami litewskimi, które oznaczają raczej karę sankcjonowaną lub fizyczną: *drausti* 'zabraniać, zakazywać', *płakti* 'bić, smagać'. Potwierdzają też te relacje znaczeniowe między wyrazami polskimi i litewskimi liczne derywaty, występujące w postylli i słownikach Szyrwida. Tłumaczenie więc łacińskiego wersu *Et cum venerit ille, arguet mundum* [...] jako: *On gdy prȝyidȝie / bedȝie ſtrofował świát* [...] jest dość trafne, znajduje oparcie w litewskim: *Ana kad atays / bars ſwietu* [...]. Współczesne przekłady używają tu innych leksemów – BT: *On zaś, gdy przyjdzie, przekona świat o grzechu*; litewski przekład Rubšisa ir Kavaliauskasa (BRK): *Jis ateis ir parodys (pokaże) pasauliui.* Tylko jednokrotnie użyte wyrażenie *strofować* w polskich przekładach Ewangelii jest autorstwa Czechowicza, inne polskie translacje nie wyszczególniają tak dokładnie znaczenia wyrazu łacińskiego.

4.3.3.
TŁUSZCZA WOBEC *RZESZA* (LIT. *MINIA*)

Łk 3,10: *I pytáły śię ‹práwi› tłuſcȝe od niego mowiąc. Co bedȝiem cȝynic?* (PK I 140)
W1593, BW1599: *I pytáły go rzészé mówiąc: Cóż tedy czynić będziem?*
Lk 3,10: *Ir kłauſes ‹tieg› nuog io minios taridamos. Ku dariſime?* (PS I 140)
BSV: *Et interrogabant eum turbæ, dicentes : Quid ergo faciemus?*

W XVI-wiecznych przekładach Ewangelii w tym wersecie wystąpiło kilka leksemów: *rzesza* (M1553, W1593, BW1599), *tłuszcza* (Sz1556, L1561, B1570, B1572), *tłum* (Cz1577), *lud* (Brz1563).

SłXVIe poświadcza 12 użyć dla wyrazu *rzesza*, w drukowanej wersji SłXVI hasło nie zostało opracowane. Wyraz *tłuszcza* ma 11 poświadczeń, w SłXVI oraz SłXVII–XVIIIe hasło nie zostało opracowane. Niuanse różnic znaczeniowych podaje Boryś (2005: 533, 636). Zgodnie z jego dokumentacją, wyraz *tłuszcza* funkcjonuje w polszczyźnie od XV w. w znaczeniu 'tłum ludzi ciemnych, motłoch, hołota; niechętnie o tłumie'. W XV w. wyjątkowo 'zbiegowisko ludzkie, zbuntowany tłum'. Wyraz *rzesza* poświadcza od XIV wieku w znaczeniu 'duża ilość ludzi, gromada, tłum, ciżba', stp. *rzesza/rzysza* 'tłum, gromada, wielka ilość istot żywych', 'państwo'; zapożyczenie ze stwniem.

W tekście PK litewskim wyraz *minia* zawsze ma polski odpowiednik *tłuſcʒa*. Wyrazy te nie mają licznych egzemplifikacji, w całym tekście PK jest tylko kilka ich poświadczeń:

> *terp minios didʒios – miédʒy tłuſcʒą wielką* (PK I 139)
> *vſłyſʒawſʒy tłuſcʒą prʒechodʒącą – iʒgirdis miniu praeiunćiu* (PK I 365; cytat z Łk 18,36).

W tekście PK wyraz *rzesza* nie występuje w ogóle, został on użyty wielokrotnie tylko w perykopach biblijnych: Mt11, 7 (PK I 33); Mt 8,1 (PK I 235); Mt 13,34 (PK I 297); Łk 8,4 (PK I 339); Łk 18,36 (PK I 359). Świadczy to o nieścisłym związku między perykopami biblijnymi a tekstem autroskim PK.

Słowniki Szyrwida poświadczają oba wyrazy, wyraźnej różnicy znaczeniowej między wyrazami *tłuszcza* i *rzesza* autor nie rejestruje, natomiast *lud* kojarzy on z potocznym *ludzie:*

> SD 181r I,22–24: *Tłuſcʒa / turba, cohors, frequentia.* ⌊*minia*⌋.
> SD: *Tłuſcʒa / turba, cohors, frequentia.* ⌊*minia*⌋. (Wyrazu *tłum* – brak)
> SD 161v I,22–23: *rʒeſʒa / turba, agmen.* ⌊*minia / pułkas*⌋.
> SD1677 278 II,21–22: *Rzeſza, v. Gromada ludźi, tłum.*
> SD1677 53 I,1–2: *Gromádá, Congeries (ei. f), acervus.* ⌊*Kruwa, minia, daugielis*⌋.
> SD1677 315 II,34–35: *Tłum, Turba, frequentia hominum,* ⌊*Minia*⌋.
> SD1677 316 I,8: *Tłuſzcza, (v.) Tłum.*
> SD 74v II,5–7: *Lud / populus.* ⌊*ʒmones*⌋. *Ludʒie plur: homines.* ⌊*ʒmones*⌋.
> SD1677 103a I,32 *Lud, Populus.* ⌊*żmones*⌋.
> SD1677 103a II,2–3: *Ludźie, Collectio (onis. f.), homines, mortales (ium.),* ⌊*żmones*⌋.

W *Indeksie* Kudzinowskiego wyraz *minia* jest wieloznaczny, odpowiadają mu następujące polskie treści: *minia* 1. rzesza, 2. tłuszcza, 3. tłum, 4. ciżba (Kudz I 453).

Z dokonanej analizy występujących w tekście PK wyrazów *rzesza* i *tłuszcza* wynikają wnioski, że wyrazy te, notowane w polszczyźnie biblijnej, były Szyrwidowi zna-

ne. Widoczne są tu też określone preferencje litewskiego kaznodziei, który w tekście autroskim i cytatowym stosował tylko jeden wyraz *tłuszcza* bez sugerowania się tekstem Wujka. Niewiadomo, czy jego wyczucie językowe sięgało aż tak głęboko, żeby rozpoznać zapożyczenie i w związku z tym nie używał on obcojęzycznego *rzesza* (wzmiankowaliśmy już wcześniej, że Szyrwid był raczej purystą). Ważny dla niego był zapewne też odcień stylistyczny wyrazu *tłuszcza,* który – jak uważa Boryś (2005: 636) – jest nacechowany raczej potocznością.

4.3.4.
JASKINIA ŁOTROWSKA WOBEC *JASKINIA ZBÓJCÓW* (LIT. *HOŁA ŁATRU*)

Mt 21,13: ‹*Dom «prawi» moy dom ieſt modlitwy/*› ‹*a wyśćie go vczynili iąſkinią łotrowſką*› (PK I 42).
W1593, 1599: *Dóm mój, dóm modlitwy názwan będzie: á wyście ji uczynili jáśkinią zbójców*.
Mt 21,13: ‹*Namay «tieg» mano /«tay ira baʒnićia» / namay ira małdos / a ius padarėte hołu łatru*› (PS I 42).
BSV: *Domus mea domus orationis vocabitur: vos autem fecistis illam speluncam latronum*.

W XVI-wiecznych przekładach Ewangelii występują dwa sposoby oddawania łacińskiego *speluncam latronum* – poprzez użyty w składzie wyrażenia leksem pochodzenia łacińskiego oraz dobrane polskie odpowiedniki zamiast wyrazu łacińskiego. W przekładach wcześniejszych – M1551, M1553, Sz1556, L1561 – wyrażenie to jest tłumaczone jako *jaskinia łotrowska.* W przekładach późniejszych – Budnego (B1570, B1572) – jako *jaskinia rozbójnicza*, w pozostałych – Brz1563, Cz1577, W1593, BW1599 – *jaskinia zbójców*. W SłXVIe wieku przymiotnik *łotrowski* poświadczony 16 razy (SłXVI 69 razy), *łotr* – 29 razy (SłXVI 520 razy); *zbójca* w SłXVIe – 7 razy. SłXVI (XII: 575) podaje znaczenie wyrazu *łotr* 'łajdak, niegodziwiec, rabuś' , przymiotnik *łotrowski* odnosi do łac. *spelunca latronum* (Cn), podaje znaczenie wyrażenia *łotrowska jaskinia* 'świat', poświadcza wyrażenie głównie u Reja. SłEKurcz (2003: 206–207) notuje, że wyraz wywodzący się z łac. *latro* 'żołnierz najemny, bandyta', był obecny w polszczyźnie od XVI wieku, początkowo zasięg jego występowania był ograniczony do Małopolski i Mazowsza. Boryś (2005: 302) podaje znaczenia: *łotr* od XV w. 'łajdak, niegodziwiec', stp. 'rozbójnik, zbójca, złoczyńca, rabuś, opryszek, łotr'; zapożyczenie śrwniem. *lo(t)r* 'człowiek niecny, nicpoń, łajdak, kuglarz, błazen, trefniś'. W XVI wieku występował również w

formie *łotras*, *łatras* (L). Współczesny przekład polski, BT: *Mój dom ma być domem modlitwy, a wy czynicie z niego jaskinię zbójców;* BRK: *Mano Namai vadinsis maldos namai, o jūs pavertėte juos plėšikų lindyne!*

W tekście PK I wyrażenie występuje dwukrotnie w tekście autorskim Szyrwida:

> *nieȝboȝni kośćioł odmieniaią w iáſkinią y mieſce łotrowſkie – piktieii baȝnićiu pawerćia ſaw ing hołu ir wietu łatru* (PK I 42)
> *nie w domu Boȝym / ále w kątách y w iáſkiniàch łotrowſkich tułaią śię – ne namuoſe Diewo / bet pakumpeſe ir hołoſe łatru dauȝoſi* (PK I 255).

Wyraz *łotr* zawsze ma w litewskim odpowiednik *łatras*:

> *był vkrȝyȝowány y miedȝy łotrámi wiśiał – buwo nukriȝiawotas / ir terp łatru karoia* (PK I 345)
> *Słyβyβ ȝápłate pokutuiącego łotrà – Girdi ałgu gayliſtoiunćio łatro* (PK I 26–27).

Poszukiwanie w tekście litewskim PK wyrazu *łatr* ujawniło jeszcze jeden przypadek użycia, gdzie występuje on jako synonim przy wyrazie *piktadeiu*. W przekładzie polskim z tego fragmentu przetłumaczono tylko wyraz *piktadeiu* (jako *ȝłocȝynca*), zaś wyraz *łotr* został w nim pominięty:

> *vnt kriȝiaus prikałt ir terp łatru piktadeiu numarint – nà krȝyȝ prȝybić / y miedȝy ȝłocȝyncámi vmorȝyć* (PK I 181).

Wyraz *zbójca* w tekście polskim PK I nie występuje, gdyż nie należy on do czynnego zasobu leksyki autora. Chociaż Szyrwid unikał zapożyczeń i dobierał w miarę możliwości słownictwo rodzime, to na określenie człowieka niegodziwego używał mającego obcą genezę wyrazu *łotr* oraz kalkę utworzoną po wpływem polskim *piktadieis* (złoczyńca).

W trójęzycznym słowniku Szyrwida poświadczone zostały wyrazy:

> SD 74r I,11–13: *łotr / latro, nequam, nebulo, furcifer.* ⌊*łatras*⌋.
> SD 74r I,14–16: *łotrowſki / ſceleſtus, flagitioſus, facinoroſus.* ⌊*łatru*⌋.
> SD 74r I,17–19: *łotroſtwo / ſcelus, facinus, flagitium.* ⌊*łatrawoimas*⌋.
> SD1677 102a I,21: *Łotruię, vide. Roſpuſtnie żyię.*
> SD1677 102a I,22: *Łotr, v. Niecnotá, złośnik.* ⌊*Niełabas*⌋.
> SD1677 102a I,23–25: *Łotrowſtwo, Sentina ſceleratorum, latronum colluvies (ei.* ⌊*Daugielis piktadeiu*⌋.
> SD 157r II,14–18: *roȝboy roȝboie & roȝboyſtwo / latrocinium.* ⌊*aȝumuśimas / łatrowoimas*⌋.
> SD 157r II,19–21: *Roȝboynik / prædo, latro, pirata.* ⌊*łatras / aȝumuśieias*⌋.

SD 213v I,27–28: *zboycá vide rozboinik.*
677 269 II,35–37: *Rozboy, rozbijanie, Latro cinium, piratica.* ⌊*Ażumuśimas pas kielus*⌋.
SD1677 269 II,38–39 *Rozboynik, zboyca, Graſſator, latro prædo, pirata (æ. m).* ⌊*Ażumuśieias*⌋.
SD1677 270 I,2–3 *Rozboyniczy, Prædatorius, piraticus.* ⌊*Ażumuśieiu*⌋.

Trafne odpowiedniki litewskie do tych wyrazów polskich jeszcze nie istniały, a użyte w przekładzie wyrazy stanowią albo rodzaj kalki strukturalnej (*niełabas* – niecnota), albo są deskrypcją językową (*ażumuśimas pas kielus* – rozbój na drogach).

W *Postylli* Daukszy funkcjonują wyrazy: *latras* 1. łotr, 2. zbójca; też derywaty: *latravimas* – łotrostwo, *latrystė* – łotrostwo, *latriška* – łoterska (Kudz I 408–409).

Jak wynika z analizy zasięgów użycia wyrażeń *jaskinia łotrowska* oraz *jaskinia zbojców*, wyrażenie pierwsze jest charakterystyczne dla Knapiusza, który łączy go z łacińskim *spelunca latronum*. W języku litewskim zarówno *łotr*, jak i *zbójca, rozbójnik* nie mają jeszcze utrwalonych odpowiedników. Widoczne są jednak podziały semantyczne – *latras* jest kojarzony z osobą złą, rozpustną, grzeszną, natomiast polski wyraz *rozbójnik* jest tłumaczony na litewski jako *aużumuśeis*, czyli ‘osobnik uprawiający rozbój na drogach’. Prawdopodobnie tłumaczenie z członem *latras* – *łotr* lepiej oddawało sens wyrażenia biblijnego i było bardziej dokładne. Utrzymywało się ono w języku litewskim również dzięki przekładowi Daukszy. Niewykluczone, że na kształt polskiego odpowiednika miało wpływ wyrażenie litewskie. Jak wynika z analizy przykładów, wyrażenie to jest nacechowane ekspresywnie (potocznie lub nawet pejoratywnie).

4.3.5.
WYZNAWAĆ GRZECHY WOBEC *SPOWIADAĆ SIĘ GRZECHÓW* (LIT. *IŠPAŽINTI GRIEKUS*)

Mt 3,6: ‹*chrzćili śię*«*prâwi*» ‹*wyznawaiąc grzechy ſwoie*› (PK I 245)
BW1599, 1593: *I byli chrzczeni w Jordanie od niego, spowiádáiąc sie grzéchów swoich.*
Mt 3,6: ‹*Krikßtiios*› «*tieg*» ‹*iżpażindami griekus ſawo*› (PK I 245)
BSV: *et baptizabantur ab eo in Jordane, confitentes peccata sua.*

W XVI-wiecznych przekładach Ewangelii wyrażenie to zostało przetłumaczone na dwa sposoby: częstsze *wyznawając grzechy* (M1551, M1553, Sz1556, Brz1563, Cz1577) oraz *wyznawający grzechy* notowane tylko w przekładach Budnego (B1570, B1572). W translacji Leopolity i Wujka mamy *spowiadając się grzechów* (L1561, W1593, BW1599).

SłXVI (VIII: 204) notuje w haśle *grzech* obydwa wyrażenia: *(wy)spowiadać się (a. powiedzieć) grzechu, z grzechu, za grzech, (s)powiedzieć (a. opowiadać) grzech* (odnosi do łac. *liberatus a peccato* Vulg); *wyzn(aw)ać, wyznawający grzech, wyznanie grzechu* (odnosi do łac. *confitens peccatum* Vulg). Obydwa są również poświadczone u Knapiusza z podobnym odniesieniem do zwrotów łacińskich (Cn). SłXVIe podaje frekwencję użycia w XVI wieku: *wyznawać* (207 poświadczeń), *spowiadać/spowiedać* (7 poświadczeń), *grzech* (1568 poświadczeń). SłXVII–XVIIIe przytacza najwcześniejsze zapisane przykłady *spowiadać się (spowiedać się)* z 1656–1688, *wyznawać* z 1632. Boryś (2005: 185) podaje, że wyraz *grzech* jest obecny w polszczyźnie od XIV wieku w znaczeniu: 'złamanie przykazań religijnych', 'przewinienie, uchybienie, błąd'; nie podaje kolokacji i połączeń z czasownikiem.

W polskim tekście PK I wyraz *grzech* ma 157 poświadczeń, w części litewskiej odpowiadają mu: *griekas* (8×), *nuſideimas* (123×), *nuodeme* (20×), *kaltibe* (4×), *neteyſibe, praſtoimas*. Jak widać na podstwie przytoczonych danych liczbowych, w tekście litewskim dominuje wyraz *nuſideimas*.

W XVII wieku w języku litewskim występowały dwa leksemy na określenie *grzechu*, jednak łączliwość tych wyrazów z czasownikami, tworzącymi typowe dla frazeologii biblijnej zwroty – *wyznawać grzechy, spowiadać się z grzechów* nie była jeszcze ustabilizowana. Nie ma licznych poświadczeń na tę łączliwość też w tekście polskim PK I.

Czasownik *wyznawać* ma w PK I tylko 6 poświadczeń, tylko jednokrotnie występuje w połączeniu z wyrazem *grzech,* w litewskim odpowiada mu derywat od czasownika *sakyti* 'mówić':

> *pokutą y <u>wyʒnániem grʒechow</u> – gayliſtu ir <u>ſakimu nuſideimu</u>* (PK I 245).

W innych kontekstach wyraz *wyznawać* oznacza 'wyznawać coś; przyznawać się do czegoś', w litewskim odpowiadają mu: wymieniony już wyżej derywat *(pasi)sakyti* oraz czasownik *išpažinti* 'wyznawać':

> *<u>wyʒnawáią</u> tę prawdę – <u>iʒpaʒiſta</u> tu tieſu* (PK I 137)
> *ʒłocʒyńcá <u>wyʒna</u> co vcʒynił – piktadeia <u>paſiſako</u> ku padariś* (PK I 249)
> *heretyci ſami <u>na śię wyʒnawaią</u> / ʒe ſą ſprośni – heretikay patis <u>vnt ſawis iʒpaʒiſta</u> / kad ira biaurus* (PK I 257)
> *kacermiſtrʒowie iáśnie <u>wyʒnawáią</u> – miniſtray ne gina to / bet ſwieſiey <u>iʒpaʒiſta</u>* (PK I 287)
> *<u>wyʒnawa</u> Chryſtus – <u>iʒpaʒiſta</u> Chriſtus* (PK I 363).

Wyraz *spowiadać się* ma w litewskim odpowiedniki: *išpažinti, (iš)sakyti;* wyraz *išpažinti* jest tu częstszy niż w przypadku opisanym wyżej:

ſpowiàdáią śię / przyimuią naświętßy Sakrament – iʒpaʒiſtaſi pokim kunigo priima ßwęńčiauſi Sakramentu (PK I 369)
ſpowiada ſię czym Pànà Bogà obràʒił – paſiſako kuo Diewu miełu paʒieyde (PK I 207)
idą do kośćiołà ná modlitwy / ſpowiàdáią śię – eyt baʒnićion vnt małdu / iʒpaʒiſtaſi pokim kunigo (PK I 369)
Na koniec mocno poſtànowić / przed Kàpłanem ſwego czáſu grzechow śię ſpowiàdáć – Vnt gało ſtipriey paſtatit / pokim kunigo ſawu metu nuodemes iʒpaʒint ir iʒſakit (PK I 159)
Spowiadaią śię ſwych złośći – Sako ſawo piktybes (PK I 160).

Rzeczownik *spowiedź* tylko jednokrotnie w tekście litewskim ma odpowiednik jednowyrazowy *išpažintis*. W pozostałych przypadkach występują połączenia dwuwyrazowe, składające się z czasownika *išpažinti, pasakyti* i rzeczownika używanego w języku litewskim na określenie grzechu: *išpažintis nuodėmių, pa(si)sakymas nusidėjimų, išpažintis nusidėjimų, kaltės (griekų) pasakymas*:

ſpowiedźi ſłuchàią – iʒpaʒinties nuodemiu kłauſo (PK I 206)
pokuta y ſpowiedź – gayliſta ir paſiſakimas nuſideimu (PK I 245)
ſpowiedź wßytkich ćięßkich grzechow – ćiełas paſakimas wiſu ſunkiu nuſideimu (PK I 247)
Nie dobrze grzechy zebrawßy [...] myśląc w ſobie / że śię nà drugiey ſpowiedźi inßych wyſpowiadam – Ne gieray ſurinki kałtes [...]dumodami ſawimp vnt vntros iʒpaʒinties kitas paſakiſiu (PK I 247)
nie cała ſpowiedź / y przeto nic po niey – ne ćiełas iʒpaʒinimas nuſideimu ir todryn niekas po iey (PK I 248)
na drugiey ſpowiedźi ie powiada – vnt vntros / iʒpaʒinties iuos ſako (PK I 248)
Nie wſpominay inßych ná ſpowiedźi / z ktorymiś grzeßył – Ne minek kitu vnt iʒpaʒinties / ſu kurieys nuſideiey (PK I 248)
Trzeba Bogu dźiękowàć po ſpowiedźi – Reykia Diewuy dekawot po iʒpaʒynimuy nuſideimu (PK I 249)
Trzeba ná ſpowiedźi w tym Sákrámenćie Kápłanowi wiedźieć – Reykia vnt paſiſakimo tami Sakramenty Kuniguy ʒinot (PK I 146)
obaczyć potrzebę rozbierània ſumnienià przed ſpowiedźią – regiet reykału iʒkratimo prieiautos pirma iʒpaʒinties nuſideimu (PK I 148)
ſpowiedź grzechow przed Kàpłanem – paſakimu grieku pokim kunigo (PK I 160)
ſłowo Boże Kàpłani przepowiedáią / y ſpowiedźi ſłuchàią – Diewo ʒodi kugnigay ſako / ir iʒpaʒinties nuodemiu kłauſo (PK I 206).

Wyraz *grzech* w słownikach Szyrwida ma następujące poświadczenia:

SD 40r II,8–11 *grʒech / peccatum, delictum, piaculum.* ⌊*nuſideimas / praʒingimas*⌋.
SD 40r II,12–13 *Grʒech śmiertelny / peccatum lethiferum.* ⌊*bez litewskiego odpowiednika*⌋.
SD 40r II,14–15 *Grʒech powßechny / venia dignum.* ⌊*bez litewskiego odpowiednika*⌋.
SD1677 55 I,5–10 *Grzech, Peccatum, crimen (inis. n), ſcelus (eris. n), noxa, vitium, labes (is. f.), vulnus conſcientiæ, piaculum, flagitiū.* ⌊*Nuodeme, nuſideimas, praſtoimas, kaltibe*⌋.
SD1677 55 I,11–15 *Grzech powſzedni, Minima noxa, levius peccatum, venialis culpa, ignoſcibilis noxa.* ⌊*Nuſideimas kaſdieninis, kaltibe atłeyſtina, prażunga maźieſne*⌋.
SD1677 55 I,16–19 *Grzech śmiertelny, Crimen letale, mortale; capitale flagitium, peccatum ad mortem.* ⌊*Nuſideimas mirtinis*⌋.

W słownikach Szyrwida występuje wyraz *spowiadać się* oraz rzeczowniki *spowiedź, spowiednik*, a w SD1677 też *wyznawać* i *wyznanie*:

SD 172v I,2–5 *Spowiádam ſię / confiteor,* ⌊*iʒpaʒiſtu ißſakau ſawo nuſideimus*⌋.
SD 172v I,6–8 *Spowiedʒ / confesſio.* ⌊*iʒpaʒinimas / paſiſakimas ſpawiedis*⌋.
SD 172v I,9–12 *Spowiednik / confeſſarius, confeſſor.* ⌊*kunigas kłauſitoias nuſideimu*⌋.
SD1677 295 II,16–17 *Spowiadam ſię, Edo nomē, loquor nomen.* ⌊*Apſiſakau*⌋.
SD1677 295 II,18–22 *Spowiadam ſię grzechow, Confiteor peccata, crimina apud Sacerdotem expono, aperio me Sacerdoti.* ⌊*Iżpażiſtu nuodemes*⌋.
SD1677 295 II,23–25 *Spowiednik, Iudex conſcientiæ, preſbiter auricularius.* ⌊*Kłauſitoias. nuodemiu kunigas*⌋.
SD1677 295 II,26–27 *Spowiedź, Confeſſio culpæ,* ⌊*Iżpażinimas nuodemiu*⌋.
SD 204v II,5–6 *wyʒnawam / fateor, confiteor.* ⌊*iʒpaʒiſtu*⌋.
SD 204v II,7–8 *wyʒnanie / confeſsio,* ⌊*iʒpaʒínimas*⌋.
SD1677 361 II,32–33 *wyznánie, Confeſſio,* ⌊*iſzpażinimas*⌋.
SD1677 361 II,34–35 *wyznawam co, Confiteor, fateor.* ⌊*iſzpażiſtu*⌋.

Podobne użycie tych wyrazów poświadcza Kudzinowski *w Postylli* Daukszy: *nusidėjimas* 1. grzech, 2. grzeszenie (Kudz I 531); *nuodėmė* 1. grzech, 2. występek, 3. niedostatki, 4. zło (Kudz I 524–525). Wyrazu *kaltybė* nie notuje w ogóle (podaje tylko *kaltė*), a *neteisybė* oraz *prastojimas* notuje w innych znaczeniach. Autor indeksu nie notuje danych liczbowych poświadczeń tych wyrazów w tekście Daukszy, ale jak wynika z dokumentacji, wyraz *nuodėmė* występuje najczęściej, nieco rzadziej jest notowany *nusidėjimas*.

Nie są poświadczone też kolokacje tych wyrazów w *Indeksie* Kudzinowskiego; czasowniki, wchodzące w trwałe związki z nimi są podawane osobno. Tak wyraz *išpažinti* ma następujące odpowiedniki polskie: 1. wyznać, 2. przyznać, 3. wyspowiadać się, 4. przeć; derywat rzeczownikowy *išpažinimas:* 1. wyznanie, 2. spowiedź; wyraz *iššakyti*: 1. wypowiedzieć, 2. spowiadać się, 3. wysłowić, 4. wyznać, 5. powiedzieć; *pasisakyti* ma odpowiedniki: 1. spowiadać się, 2. spowiedź, 3. powiedzieć się; derywat rzeczownikowy *pasisakymas* ma odpowiedniki: 1. spowiedź, 2. pokuta. Jak wynika z przedmowy do *Indeksu* Kudzinowskiego, podawał on nie tyle definicje wyrazów, co oddawał ich znaczenie przez dosłowne przytoczenie ich odpowiedników występujących w tekście polskim *Postylli mniejszej* Wujka z 1596 roku, która – jak sądzi autor – prawdopodobnie była podstawą tłumaczenia Daukszy. Korelaty układa zgodnie z ich występowaniem w tekście, dlatego nie możemy wnioskować o tym, w którym z tych wyrazów interesujące nas znaczenie występuje jako podstawowe. Wartość *Indeksu* przez to wiele zyskuje – mamy zestawienia wyrazów z obu postylli, brakuje natomiast informacji o relacji semantycznej między wyrazami i ich dokładnych znaczeniach.

Niezaprzeczalny pozostaje jednak fakt, że odpowiedniki litewskie dla wyrazów *grzech, grzeszyć, spowiadać się, spowiedź, wyznawać* już się kształtowały. Nie występują one jeszcze samodzielnie – są wspomagane innymi wyrazami, czasami oddawane opisowo. Umieszczone w słownikach Szyrwida odpowiedniki łacińskie ilustrują wpływy tego języka na dobór odpowiednika litewskiego (por. Spowiedź, *Confeſſio culpæ*, Iżpażinimas nuodemiu). Wpływ polski przejawia się w tworzeniu struktur kalkowanych, jako etap przejściowy w procesie doboru rodzimych odpowiedników (por. spowiadam się – *Edo nomē, loquor nomen* – apsisakau). Zanalizowane przykłady poświadczają więc zarówno pośrednictwo łacińskie, jak i polskie w procesie kształtowania terminologii rodzimej w języku litewskim.

5.
Znaczna niezgodność tekstu Konstantego Szyrwida z Nowym Testamentem Jakuba Wujka

Cytaty zakwalifikowane w opisie jako charakteryzujące się dużą niegodnością z tekstem Nowego Testamentu Wujka zazwyczaj dotyczą kilku cech. Prezentują się one dość licznie w PK I – są to 52 przykłady. Stanowią one 33 proc. wszystkich cytatów z Ewangelii i jest to grupa dość zróżnicowana ze względu na objętość cytatu (jedno zdanie, kilka

zdań) oraz zasięg różnic (dwu, trzech lub nawet czterech cech)[66]. Analizie poddaliśmy tylko trzy cytaty, dwa z nich składają się z kilku zdań, jeden – ma postać jednego zdania. Opracowanie szczegółowe wszystkich cytatów zostanie zaprezentowane w publikacjach następnych, tutaj mamy na celu tylko ukazanie określonych cech charakteryzujących przekład tekstu biblijnego Szyrwida.

5.1.
CYTAT Z EWANGELII ŚW. ŁUKASZA (ŁK 8.8; PK I 342)

Łk 8.8: *pośiane było ná ziemi bárzo dobrey ná ktorey wßedßy zrodźiło śię wielce / y przyniosło owoc bez miáry* (PK I 342)
W1593, BW1599: *pádło ná ziemię dobrą: á wszczedszy, uczyniło owoc stokrotny.*
Lk 8.8: *pasetas buwo vnt źiames łabay gieros / vnt kurios iźdigis dereio didźiey / ir atneśie waysiu be mieros* (PS I 342)
BSV: *cecidit in terram bonam : et ortum fecit fructum centuplum.*

Zestawienie czterech przekładów ujawnia następujące cechy polskiej translacji Szyrwida:

1. niezgodność tekstu cytatowego z tekstem perykop ewangelicznych. Cytat biblijny Łk 8,8 jest nawiązaniem do perykopy ewangelicznej (Łk 8,1–15; PK I 339–340), w której ten werset zgadza się całkowicie z BW1599: *A drugie padło na ziemię dobrą : a wßedßy, vczyniło owoc ſtokrotny.* Odpowiada mu dosłownie przetłumaczony werset z perykopy w języku litewskim: *A kita puoła vnt źiames gieros, ir vżaugus padare waysiu śimterioku;*
2. wprowadzenie do tekstu wyrazów dodatkowych, uzupełniających lub wzmacniających treść, takich jak: *bardzo*; *zrodźiło śię wielce;* podobne uzupełnienia nie występują w żadnym z XVI-wiecznych przekładów Ewangelii;
3. stosowanie odmiennej leksyki. Łacińskie *centuplum* jest tłumaczone wyrażeniem, oznaczającym liczbę nieokreśloną – *bez miary* (nie występuje w żadnym przekładzie Ewangelii XVI w.); łac. *fecit* tłumaczone jako *przyniosło* (zbieżne tylko z Brz1563);
4. wprowadzona konstrukcja bierna zamiast występującej w łacinie konstrukcji czynnej: *pośiane było (pasetas buwo)* vs *cecidit*;

66 Czasami różnice między cytatami są bardzo znaczące i tylko zestawienie z łacińską Wulgatą i tekstem litewskim pozwoliło na zakwalifikowanie intekstu polskiego jako cytatu, a nie parafrazy.

5. wprowadzenie zdania podrzędnego z zaimkiem *ná ktorey wßedßy* vs *et ortum* (nie występuje w żadnym przekładzie Ewangelii XVI w.);
6. dosłowne tłumaczenie tekstu polskiego na litewski; w tekście litewskim użyta konstrukcja polska: *be mieros*.

5.2. CYTAT Z EWANGELII ŚW. MATEUSZA (MT 8,8–9; PK I 258–259)

Mt 8,8–9: *Panie nie ieſtem godʒien›[et]c. ‹tylko rʒekni ſłowem / a oʒdrowieie ſługá moy. Bo y ia ieſtem cʒłowiek pod mocą bedący / mâiący pode mną ʒołnierʒe / y rʒekę temu podʒ́ / y idʒie / y drugiemu chodʒ ſam / y prʒychodʒi* (PK I 258–259).
W1593, BW1599: *Panie, nie jestem godzien ábyś wszedł pod dách mój: ále tylko rzecz słowem, a bedzie uzdrowion sługá mój. Bo i ja, jestem człowiek pod władzą postáwiony, májący pod soba żołniérze: i mówie temu: Idź, á idzie: á drugiému, Chodź, á przychodzi.*
BSV: *Domine, non sum dignus ut intres sub tectum meum : sed tantum dic verbo, et sanabitur puer meus. Nam et ego homo sum sub potestate constitutus, habens sub me milites, et dico huic : Vade, et vadit : et alii : Veni, et venit.*
Mt 8,8–9: *Wießpatie ne eſmi wertas› [et]c. ‹bet tiktay tarit ʒodʒiu / o paſweyks tarnas mano. Nes ir aß eſmi ʒmogus po galibey eſſus / turis po manim karieywius / ir tariu tam eyk / ir eyt /o kitam eykś / ir atayt* (PS I 258).

Zestawienie czterech przekładów omawianego wersetu odzwierciedla następujące cechy polskiej translacji Szyrwida:

1. niezgodność fragmentu cytatowego z tekstem perykopy ewangelicznej, umieszczonej w PK I 235–236: *Panie nie ieſtem godźien abyś wßedł pod dach moy: ale tylko rzekni słowem, a będźie vzdrzowion sługa moy. Boćiem y ia ieſt człowiek pod władzą poſtawiony, maiący pod ſobą żołnierze, y mowię temu: Jdż, a idźie: a drugiemu: chodż a przychodźi, a słudze moiemu: czyń to, a czyni.* Inaczej niż cytat prezentuje się też tekst pochodzący z perykopy w języku litewskim, widoczne są w nim jednak próby redagowania niektórych miejsc: *Wiespatie ne eſmi wertas, idant ieytumey po ſtogu mano, bet tiktai tarik żodi, a bus iżgiditas tarnas mano. Nes ir as żmogus eſmi, po waldżiu eſſus* (*paſtatitas*) *turis po ſawim karieywius, ir tariu tam eik, ir eit, ir kitam eykś, ir atait, ir tarnuy mano, darik tai, ir daro*;
2. wprowadzenie do tekstu wyrazów dodatkowych, uzupełniających treść; zjawisko występuje tylko jednokrotnie: w tekście polskim dodany został wyraz (chodʒ) *ſam*, semantycznie tej konstrukcji odpowiada w litewskim forma potoczna *eykś*.

W XVI-wiecznych przekładach Ewangelii *chodź sam* występują w M1551, M1553; w pozostałych przekładach użyte zostały same czasowniki *chodź* (Brz1563, Cz1577, W1593, BW1599), *przyjdź* (Sz1556, L1561, B1570, B1572);

3. użycie odmiennej leksyki; ma to miejsce przy przekładzie łacińskiego zwrotu *sub potestate constitutus*; użyte tu zostało wyrażenie *pod mocą będący*. Podobna konstrukcja składniowa *pod mocą inego postanowiony (położony)* występuje w całym szeregu przekładów XVI wieku – M1551, M1553, Sz1556, L1561, Brz1563. Struktury nieco odmienne z wyrazem *władza* pojawiły się u Czechowicza (Cz1577) – *jestem pod władzą* i Wujka – *pod władzą postawiony*;
4. przekład łacińskiego passivum *sanabitur* przez czasownik *ozdrowieie* vs konstrukcji biernej w W1593, 1599: *bedzie uzdrowion*. Wszystkie przekłady z XVI wieku mają tu konstrukcje bierne, analogiczne jak u Wujka, tylko przekład Budnego ma nieco inny skład leksykalny: *zleczone będzie* (B1570, B1572);
5. cechy przekładu dosłownego, oddającego konstrukcję łacińską *(habens) sub me* przez *(mâiący) pode mną* (lit. *turis po manim*) wbrew regułom języka polskiego; por. W1593, 1599: *mâjący pod sobą* (lit. w perykopie ewangelicznej: *turis po ſawim*). Wszystkie XVI-wieczne przekłady Ewangelii mają tu konstrukcję *mający pod sobą*;
6. prawie całkowita zbieżność tekstu litewskiego i polskiego.

5.3.
CYTAT Z EWANGELII ŚW. MATEUSZA (MT 5,45; PK I 347)

Mt 5,45: *Dopuſzcza ſłońcu ſwemu ſchodźić y świećić y dobrym y złym iednakowo / ſpuſzcza deſzcz ná ſpráwiedliwe: y ná nieſprawiedliwe* (PK I 347).
W1593: *słońcu swemu dopuszcza wschodzić ná złe i ná dobre, i spuszcza deszcz ná spráwiedliwe i ná niespráwiedliwe.*
BW1599: *czyni że słońce jego wschodzi ná dobré i złé, i spuszcza dészcz ná spráwiedliwé i niespráwiedliwé.*
BSV: *solem suum oriri facit super bonos et malos : et pluit super justos et injustos.*
Mt 5,45: *Perłeydźia ſaułey ſawo vztekiet ir źibet ir gieremus ir piktiemus wienokiey / liia vnt teyſu ir neteyſu* (PS I 347).

Zestawienie aż pięciu przekładów omawianego wersetu ujawnia następujące cechy polskiej translacji Szyrwida:

1. wprowadzenie do tekstu wyrazów dodatkowych, uzupełniających treść i pełniących funkcję stylistyczną; zjawisko występuje dwukrotnie. W tekście polskim dodane zostały wyrazy w jednej frazie: *ſchodźić y świećić y dobrym y złym iednakowo* wo-

bec łacińskiego *facit super bonos et malos*. Podobne uzupełnienia nie występują w żadnym z XVI-wiecznych przekładów Ewangelii;
2. użycie konstrukcji dwuwyrazowej *ſpuſzcza deſzcz* zamiast jednowyrazowej – *pluit* w tekście łacińskim. W tekście litewskim również występuje forma potoczna *liia*. W XVI-wiecznych Ewangeliach mamy kilka wersji przekładu: najbardziej rozpowszechnione jest wyrażenie *spuszcza deszcz* (M1551, M1553, L1561, Brz1563, B1570, B1572, Cz1577, W1593, BW1599), jednokrotnie wystąpiło *dawa deszcz* (Sz1556);
3. występowanie formy *Dopuſzcza (ſłońcu)* w tekście polskim i dosłownej kalki strukturalej w tekście litewskim: *Perłeydʒia (ſaułey)*. Łaciński odpowiednik *oriri* jest tłumaczony na polski w Ewangeliach bardzo różnorodnie: konstrukcja *dopuszcza wschodzić* jest poświadczona w M1551, M1553, W1593, *wschodzić każe* Sz1556, L1561, *spráwuje, iż wschodzi* Brz1563, *dáje wschodzić* B1570, B1572, *wywodzi słońce* Cz1577, *czyni że słońce jego wschodzi* BW1599;
4. we wszystkich wersjach przekładowych tego wersetu mamy nieco odmienny szyk wyrazów, najwięcej podobieństw w tym zakresie występuje pomiędzy tekstem litewskim i polskim autorstwa Szyrwida.

6.
Tekst pochodzenia biblijnego w *Punktach kazań* Konstantego Szyrwida na tle innych polskich przekładów Nowego Testamentu

Dokonana analiza cytatów biblijnych, znajdujących się w tekście PK Szyrwida, ukazała zarówno podobieństwa, jak i różnice z polskimi przekładami Pisma Świętego w XVI w. Jak wynika z naszych badań, najwięcej cech porównywalnych mają one z tekstem Wujka, którego translacje – jak wiadomo – były w owej dobie powszechnie znane i najczęściej wykorzystywane w kościele katolickim.

Analizowane przez nas cytaty z czterech Ewangelii wykazały zarówno całkowitą zbieżność z odpowiednimi wersetami z Nowego Testamentu Wujka, jak i znaczną samodzielność tekstu biblijnego Szyrwida. Najwięcej różnic ujawniło się w zakresie składni oraz leksyki, co świadczy zazwyczaj o kształtowaniu się indywidualnego stylu autora.

Odmienności w zakresie szyku wyrazów w zdaniu, występujące w cytatach PK Szyrwida, zostały zanalizowane na przykładzie 6 zjawisk składniowych. We wszystkich wypadkach w tekście PK występuje szyk bardziej swobodny, naturalny, zbliżony do języka potocznego. Analiza całego tekstu kazań, nie tylko warstwy cytatowej (zarówno

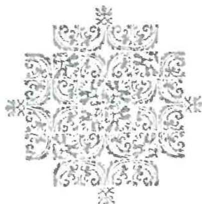
polskiej, jak i litewskiej), utwierdza w przekonaniu, że nie naśladuje Szyrwid wzorców łacińskich, a tworząc oryginalny tekst litewski, szuka oparcia w stylu ludowym. Znajduje to odzwierciedlenie też w tekście polskim, ściśle związanym z tekstem litewskim.

Analiza różnic w zakresie leksyki, występującej w tekście biblijnym Szyrwida, uwidoczniła próby samodzielnej interpretacji tekstu łacińskiego i nieuleganie translacji Wujka. Po pierwsze, widać tu większy związek przekładu polskiego z tekstem litewskim niż z translacją Wujka. Odpowiednie wersety polskie w PK Szyrwida stanowią przekład bardziej dosłowny niż teksty Wujka i wykazują duże podobieństwo z tekstem litewskim. W przekładzie litewskim natomiast bardzo znamienna jest próba dokładniego oddania tekstu Wulgaty. Czasami są to przekłady mniej udane i trafne, ale zawsze wykazujące ścisły związek z tekstem łacińskim. Po drugie, przebadane fragmenty ujawniły, że Szyrwid preferował formy i zwroty potoczne, nie unikał wypowiedzi ekspresywnych, nacechowanych stylistycznie. Ma to związek z cechą opisaną już wyżej, polegającą na usiłowaniach bardziej dokładnego oddania sensu tekstu biblijnego. Sam zaś tekst Pisma Świętego, jak zaznacza Bieńkowska (1992: 223), z punktu widzenia diachronicznego, etymologicznego, czysto językowego pisany był językiem ludowym, potocznym – łacińską wulgatą i grecką koine.

Duża ilość zidentyfikowanych cytatów, charakteryzująca się znacznym odstępstwem od tekstu Wujka, świadczy najlepiej o stosowanej przez Szyrwida metodzie translacji, która nie jest jednolita. Często ma cechy przekładu swobodnego, dynamicznego, przejawiającego się tym, że w zdaniach ma miejsce nie tylko zmiana szyku wyrazów, ale i zastosowanie odmiennych konstrukcji składniowych, wprowadzanie wyjaśnień i uzupełnień nieistniejących w tekście łacińskim, wykorzystanie oryginalnej leksyki. Jednocześnie w cytatach występują też cechy przekładu dosłownego, stosowanie konstrukcji kalkowanych pod wpływem łacińskim, które poprzez litewski są przenoszone do tekstu polskiego. W tekście litewskim widoczne są też kalki z języka polskiego. Świadczyć to może o niekonsekwentnym stosowaniu zasad translacji, o trudnościach językowych, które pokonywał Szyrwid tworząc tekst w języku litewskim.

Dokonane porównanie intekstów biblijnych Szyrwida z XVI-wiecznymi przekładami polskimi pozwala na pozytywną ocenię autora postylli litewskiej. Związek z przekładami polskimi, zwłaszcza Wujka, jest oczywisty, jednak widoczne są też ślady inicjatywy idywidualnej. Usiłowania samodzielnych translacji na litewski i tłumaczenie (lub korygowanie) pod ich wpływem wersji polskiej nie mają charakteru formalnego, są motywowane zazwyczaj przyczynami semantycznymi. Oryginalne rozstrzygnięcia translatorskie Szyrwida znajdują analogie w innych przekładach polskich, zarówno katolickich, jak i protestanckich. Są to teksty o wysokich walorach stylistycznych, zaliczane do wybitnych polskich dzieł religijnych owego okresu.

VI.
GRAFIA I ORTOGRAFIA *PUKTÓW KAZAŃ* KONSTANTEGO SZYRWIDA

Celem niniejszego rozdziału jest analiza grafii oraz ortografii, stosowanej w tekście polskim. Opis jednak tylko części polskiej postylli byłby opisem niepełnym, zwłaszcza że w części polskiej i litewskiej PK jest stosowana ta sama czcionka[67]. Możemy więc zakładać „migrację" znaków graficznych z jednej części tekstu do drugiej, uzasadnioną lub przypadkową, oraz określone wpływy polskie na kształtowanie się litewskiej normy ortograficznej, niejednokrotnie już przez badaczy litewskich sygnalizowane (Palionis 1967, Zinkevičius 1988). W pierwszej części opracowania skupimy się więc na analizie grafii i ortografii polskiej (z określonym odniesieniem do fonetyki), w drugiej zaś zostanie podjęta próba prześledzenia niektórych podobieństw systemowych w zapisie tekstu polskiego i litewskiego.

Rzeczą wielkiej wagi byłoby rozeznanie, kto był wydawcą i korektorem dzieł Szyrwida. Niestety, istniejące opracowania wyczerpującej informacji na ten temat nie zawierają. Ludwik Piechnik (1983: 200–215), omawiając dzieje Drukarni Akademickiej w Wilnie, przytoczył listę drukarzy pracujących w owym okresie, ale informacji o bezpośrednim wydawcy Szyrwida tam brak. Listę drukarzy i wydawców, działających w XVII wieku na kresach przytacza też Pihan-Kijasowa (1999: 9–18), która zaznacza, że duży wpływ na rozwój drukarstwa na Litwie miały drukarnie krakowskie, stamtąd bowiem przybywała większość doświadczonych drukarzy i zecerów, którzy kunsztu wydawniczego uczyli też miejscową młodzież, ludzi wykształconych i znających język litewski. Niektóre cechy graficzne zabytku sygnalizują istnienie kilku redaktorów lub zecerów, prawdopodobnie różne osoby redagowały też tekst polski i litewski.

67 Specjalnej czcionki, służącej do zapisu wyrazów litewskich Szyrwid nie posiadał. Nie posiadał on też tak hojnego mecenata, jakiego miał Mikołaj Dauksza w osobie biskupa żmudzkiego Melchiora Giedrojcia przy wydaniu przełożonej na język litewski *Postylli mniejszej* Jakuba Wujka (więcej o tym zob. s. 37).

1.
Zestaw znaków graficznych i ich zastosowanie w części polskiej *Punktów kazań*

Grafia PK stanowi system rozbudowany w związku z zastosowaniem: a) kilku znaków graficznych, pełniących identyczną funkcję (co jest związane z nieustabilizowaną wówczas normą ortograficzną, mającą swoje odbicie w zabytku); b) liter alfabetu łacińskiego, odzwierciedlającą obcą pisownię wyrazów, zazwyczaj pochodzenia łacińskiego; c) różnego kroju pisma (antykwa kursywa i pisanka stosowana przy zapisie nazw tytułów, tekstu Ewangelii oraz pismo gotyckie, stosowane w tekście kazań); d) wykorzystaniem czcionki z różnych zbiorów drukarskich (przejawia się to sporadycznie, na poszczególnych stronach zabytku).

Ogółem zasób graficzny zabytku stanowi 105 znaków, przedstawia je tabela umieszczona na końcu opracowania, która ilustruje tekstowe użycie i funkcje wszystkich stosowanych w PK liter. Każdy znak graficzny ma liczne przykłady użycia. Zjawiska graficzne i ortograficzne, odzwierciedlające cechy ważne w zabytku, często wymagające konfrontacji z tekstem litewskim i stosowanymi w nim zasadami pisowni, posiadają wyczerpujące poświadczenia przykładowe – zgromadzone w tabeli zostały wszystkie przykłady użycia takich znaków graficznych jak ‹ó›, ‹é›, ‹ḿ›, ‹ŕ›, ‹ẃ›, wszystkie przypadki pomieszania ‹l›, ‹ł›. Skrupulatnie zgromadzone zostały także przykłady zastosowania znaków, pochodzących prawdopodobnie z różnych zbiorów drukarskich i świadczące o stosowaniu znaków dawnych oraz uzupełnianiu czcionki w drukarni. Jako przykład można wymienić znaki: ‹ả›, ‹á›, ‹ǻ›, ‹â›, ‹à›. Wszystkie te dane mogą być przydatne do badań nad rozwojem techniki edytorskiej w drukarniach wileńskich. Reprezentatywne poświadczenia w tabeli ma też zapis liter lub ich połączeń oparty na obcych wzorach graficznych, np. zakres stosowania znaków wskazujących na związek z tradycją łacińską: ‹ã›, ‹ẽ›, ‹ph›, ‹th›. Stosowanie tych liter w XVII wieku świadczy o warsztacie graficznym autora i wydawcy. W miarę możliwości są podane także dokładne dane liczbowe, dotyczące ilości poświadczeń znaków rzadkich w tekście.

Przy opisie cech charakterystycznych systemu graficznego i ortograficznego PK Szyrwida odwoływać się będziemy do istniejących opracowań z zakresu grafii i ortogarfii druków kresowych oraz pracy Zofii Kurzowej, opartej na analizie rękopiśmiennych zabytków języka polskiego z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rękopis PK nie został odnaleziony, możemy więc tylko przypuszczać, w jakim stopniu wpływ na grafię i ortografię zabytku miał redaktor lub wydawca tekstu, a jak wyglądał zapis autorski.

Norma ortograficzna PK zostanie porównana, choć tylko w ogólnych zarysach, z wydaniem Jana Jachnowicza *Ewangelie polskie i litewskie* (JE), gdyż prawdopodobnie on zredagował i ukończył II część PK Szyrwida (por. Zinkevičius 1971). W dodatku oba dzieła ukazały się w tej samej drukarni uniwersyteckiej w podobnym okresie.

1.1. STOSOWANIE ZNAKÓW DIAKRYTYCZNYCH

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech graficznych zabytku jest rozbudowany system znaków diakrytycznych, pełniących różnorodne funkcje[68].

TABELA 12. Znaki graficzne z diakrytykami

SAMOGŁOSKI	SPÓŁGŁOSKI
a: ‹á›, ‹ȧ›, ‹à›,‹ȧ́›, ‹ả›, ‹ǻ›,	c: ‹ć›, ‹ċ›, ‹c̀›
‹â›, ‹ā›, ‹ã›, ‹ą›	g: ‹g̊›
e: ‹é›, ‹ė›, ‹ẽ›,‹ē›, ‹ȩ›, ‹ę›	l: ‹ł›
o: ‹ó›, ‹ȯ›, ‹ō›, ‹õ›	L: ‹Ł›
u: ‹ū›	m: ‹ḿ› ‹m̄›
i: ‹í›	n: ‹ń›, ‹ň›, ‹ǹ?›, ‹ṅ› ‹ñ›
J: ‹Ɉ›	p: ‹ṗ›
y: ‹ȳ›, ‹ỹ›	r: ‹ṙ›?
	s: ‹ś›, ‹ṡ›
	w: ‹ẃ›, ‹ẇ›
	z: ‹ź›, ‹ż›, ‹z̃›
	ʒ: ‹ʒ́›, ‹ǯ›, ‹ʒ̇›
	Ʒ: ‹Ʒ̃› ‹Ʒ̄›

Znaki diakrytyczne w XVII-wiecznej postylli Szyrwida były stosowane zarówno dla samogłosek, jak i spółgłosek. W zakresie samogłosek z trudem już odróżniano jasne od odpowiednich pochylonych, w obrębie zaś spółgłosek bardziej konsekwentnie – miękkie od twardych oraz dziąsłowe od zębowych. Dotyczyło to prawie wyłącznie małych liter. Wielkie litery ze znakami diakrytycznymi są bardzo rzadkie, odnotowano zaledwie kilka przypadków takiego oznaczania – dla spółgłosek Ɉ, Ł i Ʒ̃ w tekstach Ewangelii zapisanych antykwą oraz dwukronie – szwabachą. Nieco mniej regularnie przy pomocy znaków diakrytycznych są zaznaczane połączenia wieloliterowe, stosowane w celu skracania wyrazów oraz znaki, pełniące funkcję zdobniczą.

68 Pod pojęciem „znaki diakrytyczne" rozumiemy znaki graficzne, umieszczane nad, pod literą, obok lub wewnątrz niej, zmieniające tę literę i tworzące przez to nową literę, stosowaną do oznaczania innej głoski.

1.1.1.
SAMOGŁOSKI

Zgodnie z ówczesną normą przy pomocy znaków diakrytycznych nad ‹a›, ‹e›, ‹o› są odróżniane samogłoski jasne i pochylone, chociaż pisownia ta jest mocno rozchwiana. Wielu badaczy sygnalizuje, że już w XVI wieku można zaobserwować początki procesu ścierania się fonologicznej i artykulacyjno-fonetycznej odrębności samogłosek pochylonych. Najwcześniej objawiło się to na kresach Rzeczypospolitej. W XVII-wiecznej ortografii polskiej na terenie Polski rdzennej zachowuje się tylko rozróżnienie [a] pochylonego i jasnego, nie rozróżnia się natomiast [e] i [o] jasnych i pochylonych (Klemensiewicz 2002: 286, 288; Bajerowa 1964: 25; Bajerowa, Wieczorkowa 1989: 10–11). Alicja Pihan-Kijasowa zaznacza, że również w drukach wydawanych na terenie kresów północnych w XVII wieku stosowano zasady ówczesnego uzusu drukarskiego. Tak samo, jak w innych oficynach Polski etnicznej, nie używano tu liter ‹é› oraz ‹ó›. Samogłoski jasne i pochylone były zapisywane literami ‹e›, ‹o›. Rozróżniano natomiast [a] jasne (zapisywane literą ‹á›) i [a] pochylone (zapisywane literą ‹a›). Niekonsekwencję w stosowaniu tej zasady, jaką odznaczają się druki wychodzące spod pras oficyn kresowych, uznaje się nie tyle za zaniedbania ortograficzne, co za zjawisko uwarunkowane regionalną fonetyką (Pihan-Kijasowa 1999: 41). Kurzowa zaznacza, że w źródłach rękopiśmiennych z końca XVI w. do końca XVIII wieku nigdy nie było kreskowane ‹a›, w pewnym niewielkim zakresie występuje kreskowanie ‹e›, bardzo mocno zaznacza się kreskowane ‹ó› oraz typowe dla dialektu północnokresowego wahania w zaresie użycia ‹o› i ‹ó› (Kurzowa 1993: 66).

1.1.1.2.
ZAKRES WYSTĘPOWANIA ‹a› JASNEGO I POCHYLONEGO W PK

W tekście PK widoczna jest tendencja do zapisywania [a] jasnego literą ‹á›, zaś [a] pochylonego – literą ‹a›. Jednak reguła ta nie jest przestrzegana konsekwentnie, w związku z tym mamy do czynienia z pomieszaniem [a] jasnego i [a] pochylonego. Graficznie do zaznaczania tych cech są stosowane znaki z różnymi diakrytykami nad ‹a›. Najczęściej funkcję tę pełnią ‹á› oraz ‹ȧ›[69]. Kategorie morfologiczne, w których utrzy-

69 Czasami w wyniku niewyraźnie odbitych liter powstaje problem z odróżnieniem ‹á› oraz ‹ȧ›. Jednak wyraźnie odbita w wielu miejscach litera ‹ȧ› pozwala na przyjęcie założenia, że w zabytku występuje też taki znak graficzny. Diakrytyki w postaci kropki nad ‹ȧ› były charakterystyczne dla drukarni krakowskich, skąd przywożono czcionki do druków polskich na Litwę (por. Rospond 1973: 52–54). Samogłoski ze znakami diakrytycznymi w postaci kropki służyły do oznaczania samogłosek długich lub akcentowanych w tekstach litewskich, istnieje więc duże prawdopodobieństwo, że takimi znakami graficznymi drukarnie wileńskie dysponowały (por. Palionis 1967: 33).

mywany jest taki sposób zapisu szczegółowo omawia Kihan-Pijasowa (1999: 70–71)[70]. Przytoczone przykłady z tekstu PK prezentują się bardzo podobnie.

Dość regulanie kreskowane jest [a] jasne, stosowany jest w tym celu znak ‹á›:

porownánie PK I 3, *vczyniłá* PK I 168, *trzebá* PK I 330, *krolowánie* PK I 336, *náß* PK I 366, *wámi* PK I 204, *ná pomoc* PK I 8, *świátá* PK II 4, *w wieńcách* PK II 4, *ſynámi* PK II 8, *pomágáć* PK II 10.

Zaznaczanie [a] jasnego przy pomocy kropki jest nieco rzadsze:

nȧ PK I 3, *w tyśiącȧch* PK I 4, *ȧni* PK I 4, *czȧrći* PK I 5, *obżałowȧny* PK I 7, *podȧrkow* PK I 9, *karȧnia* PK I 10, *brȧtem* PK I 11, *nȧßym* PK I 12, *Bogȧ* PK I 14, *wynósiłȧ* PK I 15, *trzebȧ* PK I 16, *żywotȧ* PK I 17, *księgȧch* PK I 17, *czytȧć* PK I 18, *mȧ* PK I 19, *sviecȧ* PK I 20, *człowieczeńſtwȧ* PK I 21, *przyſtoſowȧńie* PK I 21, *nȧzywȧli* PK II 200, *mękȧ* PK II 201.

W zabytku kreskowanie [a] pochylonego występuje nieco rzadziej, niż kreskowanie [a] jasnego, używany w tym celu jest również znak ‹á›:

miáł PK I 180, *chćiáł* PK I 186, *wydáł* PK I 220, *zlitowáwßy śię* PK I 11, *ſtáwßy* PK I 65, *nás* PK I 52, *ſám* PK I 189, *dlá* PK I 321; *vſłyßáwßy* PK II 51; *vbráwßy ſię* PK II 93; *náuczáią* PK II 93; *z wás* PK II 113; *ßácowáł* PK II 207.

Przykłady zaznaczania przy pomocy kropki nad ‹ȧ› samogłoski pochylonej są bardzo rzadkie:

nȧświętßy PK I 23, *nȧzywȧ śie* PK I 30, *vlȧwßy* PK I 72, *nȧs* PK I 121, *dlȧ* PK I 156, *opánowȧwßy* PK II 47.

Sporadycznie, w wyniku stosowania znaków z różnych krojów pisma lub zestawów drukarskich, do zaznaczania [a] jasnego lub pochylonego wykorzystano cały szereg znaków graficznych: ‹à›, ‹â›, ‹ȧ́›, ‹ȧ›, ‹ȧ́›, ‹ā›. Niektóre z nich mają jednostkowe poświadczenia, inne zaś są bardziej częste (zasięg występowania zob. *Tabela*, s. 159). Wybrane przykłady ilustrują zapis samogłosek jasnych przez różne wyżej wymienione znaki graficzne:

nàpisàny PK I 18, *poßlàkowàć* PK I 27, *à iàko* PK I 84, *gorà* PK I 123; *człowiekà* PK I 46, *miáſtà* PK I 164, *zà* PK I 322, *à* PK I 196, *bàrzo* PK I 220, *pánowània* PK I 123, *kroleſtwà* PK II 29; *nàpełnili* II 79;

70 Uwzględnia ona w badaniach sposób zaznaczania ‹a› jasnego w 21 pozycjach stałych (kategoriach gramatycznych, przyrostkach, zaimkach, przyimkach i spójnikach). Zasięg kreskowania [a] pochylonego analizuje w 14 pozycjach stałych.

dußâ PK I 172, *kàraniâ* PK I 244;
màß PK II 116, *dàć* PK II 185;
Chryſtuſà, àbo, Bogà I 207, *ʒàś* I 211, *màią* I 212, *łechtàć* PK II 63;
ſpràwy PK I 180, *màłych* I 200, *Prorokà* I 204, *śiłàch* I 292, *Iàná* 307;
wāßá II 202, *znāczy* PK II 255.

Samogłoski pochylone są zaznaczane przez ‹â›, ‹à›:

Záchâryaßowego PK I 123, *nâßego* PK I 184, *mękâmi* PK I 244, *âni* PK I 249, *wymyślâią* PK I 251, *mâiący* PK I 258; *świâtu, ʒâ* PK I 348; *oßâlawßy* PK I 372; *tàk* PK I 265, *nà àniołàch* PK I 293, *ſnàdź* PK II 2, *miotàć* PK II 71, *Wodà* PK II 189.

1.1.1.3. ZAKRES WYSTĘPOWANIA ‹e›, ‹o› JASNEGO I POCHYLONEGO W PK

Samogłoski jasne [o], [e], jak również odpowiednie pochylone zapisywane są w PK odpowiednio przez ‹o›, ‹e›. Można więc twierdzić, że w PK znajduje odbicie ukształtowana już norma niezaznaczania [e] oraz [o] pochylonego. Jednak istnieją pewne odtępstwa od tej zasady. W pierszej części PK pojawia się znak graficzny ‹é› (nieco rzadziej ‹ė›) tylko na określonych stronach – sporadycznie PK I 107–240, często – na stronach PK I 127–131. Z analizy wszystkich przykładów użycia wynika, że nie służy on konsekwentnie do oznaczania samogłosek pochylonych. Przy pomocy ‹é› oznaczono też [e] jasne i takich przykładów w tekście PK jest dużo. Nasuwa się więc przypuszczenie, że zostały użyte znaki ze starych zestawów drukarskich w celu uzupełnienia brakujących liter. Należy też brać pod uwagę możliwości składu tekstu przez różnych zecerów[71]. Oto wybrane przykłady:

pracé PK I 107, *ludʒié* PK I 111, *dobrʒé* PK I 114, *prʒéłoʒónych* PK I 124, *wßélkie sercé* PK I 125, *wéſpół* PK I 125, *niébo* PK I 126, *obßéd* PK I 128, *pàtrʒćié* PK I 128, *siéc* PK I 129, *roʒgniewànégo* PK I 130, *iédnàk* PK I 130, *Iéſus* PK I 130, *prʒéto* PK I 130, *pokutuyćié ʒá grʒechy ſwoié* PK I 130, *piékło* PK I 130, *któreśćié* PK I 130; *kroléſtwo* PK I 130, *niébiéſkie* PK I 131.

Przypadki kreskowania ‹e› przy pomocy kropki są nieliczne:

niė było PK I 125, *moʒė* PK I 136, *lėćié* PK I 136, *rʒėcʒy* PK I 136, *rʒėcʒ* PK I 142, *ſerdėcʒny* PK I 153, *rʒėkł* PK I 198.

71 Wagę preferencji zecerskich w swoich pracach mocno akcentuje Marek Osiewicz (2012, 2013), pisze o tym też Giedrius Subačius (2001).

W tekście PK konsekwentnie jest stosowany jeden znak graficzny ‹o› dla oznaczenia [o] jasnego i pochylonego. Niektóre odstępstwa od tej zasady mają miejsce również w pierwszej części PK. Kreskowanie ‹o› jest jednak bardzo rzadkie, a takie same lub podobne formy zapisane przez ‹o› i ‹ó› wystąpiły niekiedy w bezpośrednim sąsiedztwie. Tak, użycie ‹ó› występuje dość często na str. PK I 142–173, na pozostałych zaś obserwowaliśmy tylko pojedyncze użycia ‹ó›. Ogółem doliczyliśmy się około 120 wyrazów z ‹ó›, a często występujące kreskowanie można powiązać z określonymi rdzeniami czy kategoriami morfologicznymi (Dop. lmn.)[72]:

> *weſpół* PK I 5, *które* PK I 134, *pánów* PK I 124, *Bóg* PK I 125, *mówiąc* PK I 126, *króléſtwo* PK I 132, *kośćiół* PK I 133, *głoſów* PK I 140, *oſób* PK I 143, *tóʒ* PK I 144, *któʒ* PK I 146, *ʒrównáło* PK I 146, *ßkód* PK I 149, *pokóy* PK I 152, *córka* PK I 169, *Ióʒéſ* PK I 170, *móy* PK I 173.

Kreskowanie ‹ó› ma przyczynę w kontekście fonetycznym, zazwyczaj występuje w sąsiedztwie półotwartej, zwłaszcza przed ‹m›, ‹n›:

> *dómyślić* PK I 126, *ónego* PK I 127, *niéwiádómy* PK I 128, *niéʒnaiómy* PK I 128, *ʒápómniawßy* PK I 130, *naʒnacʒóne* PK I 134, *ſkóncʒyły* PK I 134, *ónym* PK I 134, *ónych* PK I 153, *kóńca* PK I 171, *ʒłoʒóne* PK I 172, *Salómónowych* PK I 173, *niewidóme* PK I 189, *ʒgrómadʒáć* PK I 193.

Może być też wynikiem wyrównania analogicznego: *wynósiłá* PK I 15, *prʒéłóʒeni* PK I 126, *Bógá* PK I 33, *dóyda* PK I 134, *oblókła* PK I 161. Inne przykłady są incydentalne: *póʒyték* PK I 161, ſprʒéćiwiáłó PK I 193.

Sporadycznie występuje w tekście PK znak ‹ò›, który tylko czasami oznacza samogłoskę pochyloną: *Bòg* PK I 4, *momentòw* PK I 134, *námòwili* PK I 126.

Podobny sposób niewyróżniania graficznego [o] pochylonego charakteryzuje większość druków północnokresowych (Pihan-Kijasowa 1999: 65–66), natomiast Kurzowa w rękopiśmiennych źródłach pochodzących z kresów notuje częste przypadki użycia ‹ó›. Autorka uznaje tę cechę za osobliwość regionalną na tle rękopisów i druków XVII oraz pierwszej połowy XVIII w. z terenów Polski etnicznej, gdzie w obu rodzajach tekstów [o] pochylone jest oddawane bez znaków diakrytycznych (Kurzowa 1993: 72).

72 Wszystkie przykłady, zob. *Tabela*, s. 159.

1.1.1.4.
INNE FUNKCJE DIAKRYTYKÓW NAD SAMOGŁOSKAMI

Diakrytyki nad samogłoskami ‹a›, ‹e›, ‹o›, ‹y› (kreska lub linia falista – ‹ā›, ‹ã›, ‹ē›, ‹ẽ›, ‹ō›, ‹õ›, ‹ȳ›, ‹ỹ›) są stosowane również na oznaczanie połączeń ze spółgłoską nosową [am], [om], [ym], [an], [on], [yn]; tego typu znaki częściej są spotykane w drugiej części PK. W części pierwszej ogółem odnotowaliśmy tylko 11 przykładów dla wszystkich samogłosek. W PK II jest ich ponad sto:

> *ʒmaʒ̇ałā* (1 os.) PK I 8, *wā* 'wam' PK II 60, *wyrʒ̇ucā* 'wyrzucam' (1 os. lp.) PK II 45; *Pā* 'pan' PK II 82, *Alexādriſki* PK II 102, *Ewāgeliey* PK II 167, *ſā* 'sam' PK II 201, *bicʒowā* 'biczowan' PK II 214;
> *Ewãgeliy* PK I 81, *Sã* 'sam' PK I 87, *nã* 'nam' PK II 27;
> *Abowiē* PK II 12, *ſłowē* PK II 14, *iedē* 'jeden' PK II 31;
> *kośćiołẽ* PK I 216; *ſwỹ* PK II 6;
> *ludʒ́iō* (Cel) PK II 199, *Apoſtołō* (Cel) PK II 235, *prowadzō* 'prowadzon' PK II 6;
> *Dõ* 'dom' PK II 73, *uczniõ* (Cel.) PK II 79, *ſądʒõ* 'sądzon' PK II 135, *ʒ̇õkę* 'żonkę' PK II 233;
> *ſwȳ* PK II 14, *Potȳ* PK II 163, *wßechmocnȳ* PK II 191;
> *vcʒỹki* PK II 155, *cʒỹby* 'czym by' PK II 176, *wybrãnỹ* (Cel.) PK II 182, *ſwỹ* (Narz) PK II 183.

Jak wynika z analizy przykładów, podobne oznakowania nie służą do zaznaczania jakichś typowych dla języka polskiego zjawisk językowych i stanowią rodzaj znaków typograficznych, pełnią funkję skracania wyrazów. Jako że znaki te występują w księdze drugiej, są one odbiciem odmiennej techniki drukarskiej, stosowanej w PK II. W *Ewangeliach i epistolach* Jana Jachnowicza z 1647 roku zjawisko to jest również częste.

1.1.1.5.
PISOWNIA NOSÓWEK

W części polskiej PK są regularnie używane dwa znaki dla oznaczenia samogłosek nosowych ‹ą› oraz ‹ę›, mają one dwie postacie graficzne – częstszą z ogonkiem krótkim ‹ą›, ‹ę› lub długim ‹ę›. Znaki obydwu krojów występują zarówno w tekście pisanym antykwą, jak i szwabachą. Pisownia nosówek jest w miarę ustabilizowana, występują one zarówno w środku wyrazu przed spółgłoskami, jak i w wygłosie:

> *ſą* PK I 3, *ſądʒić* PK I 4, *ſądow náʒnácʒáią* PK I 4, *wiedʒącym* PK I 8, *kſiąʒ̇ąt nie lęka* PK I 9, *iáśnieiącą* PK II 27, *płácą* PK II 28;

Ȝwyćięȝca, ȝmiękcȝy PK I 15, *pàmięten* PK I 17, *ozdobę* PK II 2, *ćięȝkich* PK II 3, *perłę, tę* PK II 27;
Hęreticy PK I 30, *ſię* PK II 61, *zwyciężył* PK II 67, *Ięzycznik* PK II 73, *pięcioro, pięć* PK II 79.

Można obserwować jednak niekiedy odstępstwa od normy. Sporadycznie ma miejsce zapis beznosówkowy podyktowany fonetyką. Ma to miejsce wówczas, kiedy samogłoski nosowe wytępują w pozycji przed ‹l›, ‹ł›: *wȝieli* PK I 31, *wȝieliśmy* PK I 173 lub w wygłosie, np. *ȝnàmie* PK I 190. Zapis beznosówkowy występuje też w formach, konkurujących już w XVII wieku z zapisami starszymi, etymologicznymi (z samogłoską nosową), są to formy typu *ſcȝeśćie* PK I 152. Spotykane są również użycia ‹ę› zamiast ‹e› w wygłosie. Zdarza się to zazwyczaj w określonych kategoriach morfologicznych, przykładów takich jest niewiele: *pokaȝuię* (3 os. lp.) PK II 12; *piſę* (3 os. lp.) PK II 68 lub innych pojedynczych przypadkach: *Hęreticy* PK I 30.

W zabytku spotykana jest też pisownia samogłosek nosowych przed spółgłoskami nosowymi, czyli archaiczne już w XVII wieku zjawisko tzw. wtórnej nosowości[73]. Taki zapis jest częstszy dla ‹ę› nosowego:

cȝytąmy PK I 250; *ktorąm* 'którą' PK I 260; *ktorąm* 'którą' PK II 189; *ȝięmię* PK I 130, *ćięmne* PK I 161, *mężęm* PK I 164, *rȝęmioſła* PK I 184, *ćięmność* PK I 198, *naięmnik* PK I 201, *taięmnic* PK I 204, *duchęm* PK I 265, *oblubięnicą* PK I 216, *ćięnkim* PK I 223, *ȝęnią* PK I 228, *odłącȝęni* PK I 255, *vcȝćiwęmi* PK II 50, *potępięnia* PK II 106, *mgnięniu* PK II 130.

Występowanie ‹ę› w pozycjach przed innymi spółgłoskami jest bardzo rzadkie:

do śiębie PK I 183, *mięſkał* PK I 206, *bęȝ licȝby* PK I 242, *mięſkaiącęmu* PK I 306, *śięie* PK I 340, *nięobraźił* PK II 2.

Można jednak obserwować określone tendencje, świadczące o niekonsekwencjach w zapisywaniu niektórych wyrazów. Zjawiska te były często opisywane przez badaczy. Repartycja form nosówkowych i beznosówkowych prezentuje się następująco dla wyrazu *mieszkać*: w PK I występuje 20 przykładów z formą nowszą – *mięſk-* i 13 z *-mięſk-*, zaś w PK II występują tylko formy beznosówkowe – 18 poświadczeń. Wyraz *między* ma w PK I aż 58 poświadczeń starszej formy beznosówkowej *miedȝy*. Postać z nosówką *miedȝy* wystąpiła tylko dwa razy w PK I. W PK II sytuacja wygląda podobnie – wystą-

73 Badacze wypowiadają kontrowersyjne zdania na temat graficznego bądź fonetycznego charakteru tego zjawiska (por. Rospond 1962: 58–59, Bajerowa 1964: 30, Pihan-Kijasowa 1999: 92, Paluszak-Bronka 2003: 45–46).

piły tu 34 przypadki użycia *miedʒy* wobec dwukrotnie poświadczonej formy *między*. Jeszcze jeden wyróżniany przez badaczy wyraz *ziemia* ma następujące zestawienia liczbowe: postać nowsza z nosówką *ʒ́ięmia* została poświadczona w PK I 5 razy, zaś starsza beznosówkowa forma *ʒ́iemia* – 31 razy; w PK II odnotowaliśmy jedynie zapis beznosówkowy – 46 przypadków.

Obserwujemy więc w zabytku nieco inny zasięg repartycji samogłoski nosowej ‹ę› w wybranych rdzeniach niż na terenie Polski rdzennej, co w zasadzie jest zgodne z uzusem drukarskim, znajdującym odbicie też w innych zabytkach kresowych. Nowsze formy z nosówką w wyrazie *między* dominują już w owym okresie w zabytkach polskich, natomiast kresy za tą innowacją nie nadążają. Nieustabilizowana w Polsce pisownia wyrazów *mięszkać* i *zięmia* znajduje odbicie też w pisowni druków kresowych, gdzie to zjawisko wygląda bardzo różnorodnie. Dominująca jednak jest bardziej archaiczna forma beznosówkowa[74].

Zanalizowane przykłady użycia nosówek w PK Szyrwida ilustrują tylko nieliczne odstępstwa od normy. Znalazła tu wyraz ukształtowana w XVII w. pisownia samogłosek nosowych, pewne zaobserwowane niekonsekwencje znalazły potwierdzenie także w drukach z tegu okresu, wydanych na terenie Polski rdzennej.

1.1.2.
SPÓŁGŁOSKI

W zakresie spółgłosek znaki diakrytyczne występują regularnie dla oznaczania miękkich [ć], [ś], [ź], [ń], [dź], dziąsłowych [ż], [dż] oraz twardego [ł]. Jednak często występują dublety graficzne lub pomieszanie tych znaków. Sporadycznie zaznaczane są miękkie wargowe oraz tylko czasami pojawia się znak diakrytyczny nad ‹r›.

1.1.2.1.
PISOWNIA SPÓŁGŁOSEK MIĘKKICH

Dla oznaczania miękkich spółgłosek są używane znaki ‹ć›, ‹ś›, ‹ź›, ‹ʒ́›. Regularnie spółgłoski miękkie w taki sposób są oznaczane w pozycji przed innymi spółgłoskami lub wygłosie, przejawia się tu tzw. grafia niezłożona przy zaznaczaniu spółgłosek miękkich:

> *śmierć* PK I 14; *pátrzyć* PK I 47; *dʒiećmi* PK I 167; *ʒnieść* PK II 20; *poſtáć* PK II 24; *dwanaśćie* PK I 5, *świadki* PK I 5, *wiádomość* PK I 5, *ieśli* PK I 7, *náśmiewáć* PK II 13; *Idźćie* PK II 144, *przywiedźćie* PK II 144.

74 Por. szczegółowe omówienie tego zjawiska w monografii Pihan-Kijasowej (1999: 94–97).

Zgodnie z ówczesną normą ortograficzną w PK stosowano też grafię złożoną dla oznaczania miękkości. Kreskowane były spółgłoski też przed samogłoską ‹i›, która pełniła funkcję zmiękczania:

bedźie PK I 4, *ćie* PK I 4, *ſedźiowie* PK I 4, *dwanaśćie* PK I 5, *ȝaprȝeć śie* PK I 8, *ćiężkie* PK I 9; *vmiećiony* PK I 45, *dźiećmi* PK I 167, *kuśićiel* PK II 2, *krȝywoprȝyśieſtwá* PK II 76, *śiedźiał* PK II 79, *łokćiem* PK I 15, *widźieć* PK I 15, *ćiałá* PK I 24, *kuśić* PK II 15, *ráźić* PK II 25.

Podoby zwyczaj oznaczania miękkości również przed ‹i› trwa jeszcze przez cały XVII wiek[75]. Zapisy takie występują też w XVII-wiecznych drukach kresowych, a ich ograniczanie zaznacza się tu dopiero pod koniec wieku (Pihan-Kijasowa 1999: 42). Mniej wyrazista cecha ta jest tylko w stosunku do spółgłoski ‹s›, ponieważ często zapisywana jest ona nie tylko w pozycji przed spółgłoską, ale także przed ‹i› jako litera ‹ſ›: *ſpi* I 283, *ſpię* I 284, *ieſli* I 286, *knieſie* I 7, *kſiąȝąt* I 9, *ſię* I 201, *ſiła* I 264. Podobne zjawisko można obserwować w PK I, natomiast w PK II zasięg użycia ‹ſ› jest już węższy, w pozycji przed ‹i› jest używane dość konsekwentnie ‹ś›, zaś ‹ſ› jest zachowane jedynie w formie *ſię*.

Czasami w tekście występuje zaznaczanie spółgłosek miękkich ‹ś›, ‹ć› przy pomocy kropki nad literą zamiast kreski: *miłośċi* PK I 228, *chċiwość* PK I 276, *kośċiele* PK I 287, *ċięſzki* PK I 293, *ȝáwarċia* PK I 305, *tośċie* PK II 182, *káċi* PK II 200, *roȝmaitośċi* PK I 217, *niewinnośċi* PK II 128, *ſpráwiedliwość* PK II 149, *náświetſzey* PK II 162. W niektórych przypadkach można to wytłumaczyć słabo odbitymi znakami diakrytycznymi na poszczególnych stronach[76].

Różnego rodzaju znaki diakrytyczne są stosowane dla zaznaczenia miękkości innych spółgłosek. W zabytku występują aż cztery znaki na oznaczenie miękkiej spółgłoski [ń]: ‹ń›, ‹ṅ›, ‹ñ›, ‹ň›:

ogieṅ PK I 183, *naboȝeṅſtwu* PK I 201, *koṅcá* PK I 208, *boiáȝñ* PK I 117, 157, *ſtworȝęñmi* PK I 177, *cȝłowiecȝeñſtwo* PK I 184, *ogieň* PK I 7, *ȝa złocȝyňce* PK I 10, *naň* PK I 29, *cieň* PK I 125.

75 Zjawisko to omawia wielu badaczy (Klemensiewicz 2002: 368; Bajerowa, Wieczorkowa 1989: 14; Burzywoda, Ostaszewska, Rejter, Siuciak, 2002: 33–34; Bajerowa 1964: 26).

76 Jako że przypadki stosowania kropek nad spółgłoskami miękkimi charakteryzowały zarówno druki krakowskie, jak i wydane w Wilnie (np. *Ewangelie*… Jachnowicza), uwzględniliśmy ten sposób zapisu w opracowaniu i sporządzonej transkrypcji zabytku (Rospond 1973: 52–54, Lučinskienė 2005: 57). Por. też omówione wyżej znaki diakrytyczne w postaci kropki nad innymi literami.

Nieliczne poświadczenia znajdują w zabytku spółgłoski ze znakami diakrytycznymi w postaci kreski lub kropki nad literami: ‹ṗ› ‹ẃ›, ‹ẇ›, ‹ḿ›. Służą ona do zaznaczania spółgłosek miękkich:

> *kuṗ* PK I 365, PK I 366, PK I 367, *vtraṗienia* PK I 40; *kreẇ* PK I 60, *kreẃ* PK I 226, PK I 267, *śẃiećie* PK I 284, *ẃielkich* PK I 298.

Czasami używane są te znaki graficzne też dla zapisu spółgłosek twardych:

> *ṗosádʒony* PK I 11, *ṗrʒełomić* PK I 22, *ṗrʒećie* PK I 25, *ṗrʒećiwnym* PK I 56, *ṗrʒykaʒáń* PK I 238, *ṗrędʒey* PK I 249, *ṗrʒeʒ* PK I 305, *ṗrawi* PK I 308, *toṗáʒyn* PK I 354, *ṗrocą* PK I 356;
> *ſtẃorʒenia* PK I 242, *prʒećiẃ* PK I 266, *ẃolą* PK I 325; *ʒnàkieḿ* PK I 216.

W wypadku spółgłosek wargowych oznaczanie miękkości miało miejsce w polszczyźnie tylko w wygłosie i było to zjawisko rzadkie w XVII wieku. Urszula Burzywoda notuje tylko pojedyncze przykłady kreskowanie miękkich wargowych w śródgłosie (Burzywoda, Ostaszewska, Rejter 2002: 35). W PK jest to cecha o niskiej frekwencji, taki zapis jest poświadczony zaledwie w kilku wyrazach. W dodatku, jak widać z przykładów, przy pomocy znaków diakrytycznych zaznaczane są spółgłoski wargowe miękkie lub twarde. Prawdopodobnie w wielu przypadkach mamy do czynienia z zastosowaniem tych znaków przypadkowo, być może z braku odpowiednich czcionek drukarskich.

1.1.2.2.
SPÓŁGŁOSKI DZIĄSŁOWE

Diakrytyki są stosowane także dla zapisu spółgłoski dziąsłowej [ž], która jest zaznaczana przy pomocy znaków ‹ʒ̇›, ‹ǯ› w tekście pisanym szwabachą oraz ‹ż› w tekście perykop i nazwach punktów, pisanych pismem gotyckim: *ǯywota* PK I 7, *kaǯdy* PK I 11, *ʒ̇ywych* PK I 4, *ʒáſłuʒ̇ył* PK I 7, *ʒ̇adnych* PK I 9, *roʒ̇ne* PK II 24; *żebychmy* PK I 70, *przybliża* PK I 2. Dwukrotnie w II części PK wystąpiła kreskowana duża litera: *Ʒ̃ył* PK II 68; *Ʒ̄ydow* PK II 202.

Jednak zapisy te (‹ʒ̇›, ‹ǯ›[77]) nie są przestrzegane konsekwentnie, w zabytku bowiem ma miejsce duża rozbieżność w pisowni znaków ‹ʒ›, ‹ʒ́›, ‹ʒ̇›, ‹ǯ› (w tekście pisanym szwabachą) i ‹z›, ‹ź›, ‹ż› (w tekście pisanym antykwą). Wszystkie one są stosowane do

77 Czasami znak ‹ǯ› ma nieco inną postać graficzną, daszek nad literą jest bardziej zaokrąglony, toteż użyliśmy dla jego oznakowania innego symbolu ‹ʒ̑›, zob. np. stronę PK I 324, gdzie występuje wszystkie trzy znaki: ‹ʒ̇›, ‹ǯ›, ‹ʒ̑›.

zaznaczania [ž], ale też innych dźwięków[78]. Zjawisko to występuje intensywniej w PK I i jest znacznie rzadsze w PK II. Z analizy przykładów wynika, że stabilniejszy jest zapis ‹ʒ́› w funkcji [ź], mniej powiązane z wymową są znaki ‹ʒ̇›, ‹ǯ›, często używane zamiast ‹ʒ›, ‹ʒ́›:

choćiaʒby PK I 7, *káʒdy* PK I 8, *ʒ̇adnych* PK I 9, *Boʒ̇ey* PK II 4, *ʒ̇aden* PK II 12, *ʒ́eby* PK II 31, *roʒ̇ne* PK II 24, *krʒyʒ̇* PK II 28, *pogroʒkách* PK II 149, *Boʒą* PK II 160, *Xiąʒe* PK II 198, *ʒáſłuʒ̇ył* PK I 7.

Jest to cecha archaiczna, wynikająca z dość długo trwających trudności z rozróżnieniem graficznym głosek odmiennych ze względu na miejsce artykulacji. Miało to wyraz w stosowaniu różnych znaków dla głosek szeregu [z], [ź], [ž] (por. Rospond 1973: 52–53). Cecha ta utrzymywała się dość długo na kresach. Przypadki podobnego zapisu odnotowała Zofia Sawaniewska-Mochowa (2002: 75–83) w XIX-wiecznym Słowniku księdza Antoniego Juszkiewicza i trzytomowym Słowniku Dowkonta, też Halina Karaś (2000: 11–12) w anonimowej gramatyce żmudzkiej. Obydwie autorki zastanawiały się nad możliwością wpływu fonetyki litewskiej na tekst polski. Pomieszanie tych znaków graficznych występuje też w rękopiśmiennym *Słowniku polsko-żmudzkim* Wawrzyńca Iwińskiego (IŽ 2010). Podobne zapisy charakteryzują również teksty owej doby, pisane w języku litewskim (por. Lučinskienė 2005: 36).

W tekście PK spotyka się jeszcze stosowanie znaku diakrytycznego w postaci kropki lub haczyka w dwuznaku ‹cʒ̇›, ‹cǯ›: *walcʒ̇yli* PK I 13, *cʒ̇łowiecʒego* PK I 15, *wdʒ̇iecʒ̇nym* PK I 38, *cʒ̇ynią* PK I 45, *cʒ̇cʒą* PK I 56, *Cǯęſte* PK II 241, *vſtáwicǯnym* PK I 51, *ſkońcǯoną* PK I 77, spotykany w obu częściach PK (w PK II poświadczono tylko dwa razy wobec 39 zastosowań w PK I dla ‹cʒ̇›, i dwóch dla ‹cǯ›). Jest to zwyczaj już regresywny, ale występujący jeszcze w XVII wieku w wielu drukach, a szczególnie długo utrzymujący się w drukach kresowych. Badacze zaznaczają, że dwuznak ‹cʒ̇› z kropką występuje jeszcze w XVII wieku i chociaż jest to zwyczaj ginący, to najlepiej w tym okresie utrzymujący się jeszcze w drukach wileńskich (Pihan-Kijasowa 1999: 43; Bajerowa, Wieczorkowa 1989: 14).

Odnotowany został również w PK I zapis dwuznaku ze znakiem diakrytycznym ‹rʒ̇›, ‹rǯ› (odpowiednio 39× i 4×). Znacznie mniejszą liczbę notowań ma ten znak w PK II (12×). Może on oddawać dawną wymowę frykatywną głoski: *potrʒ̇ebne* PK I 22, *morʒ̇e* PK I 32, *drǯewá* PK I 265, *prǯyſʒedſʒy* PK I 271, *prʒ̇ywrocona* PK II 32, *prʒ̇y* PK II 170.

78 Przy pomocy tych znaków graficznych jest też zaznaczane [ź] oraz [z] : *ʒ̇aś* PK I 7, *ʒmaʒ̇ałā śię* PK I 8, *ʒ̇iemscy* PK I 9, *weǯmi* PK I 18, *roǯwiłá śię* PK II 24, *ǯ nich* PK II 57, *więżienia* PK I 34; więcej przykładów zob. *Tabela*, s. 159.

1.2. PISOWNIA SAMOGŁOSEK [i], [y] ORAZ JOTY

Samogłska ‹i› w tekście PK występuje w dwóch postaciach – z kropką i kreską nad ‹i›. Sposób zapisu z kreską nad ‹í› był notowany również w innych źródłach drukowanych w Wilnie, np. w słowniku Szyrwida z 1620 roku (SD), postylli Daukszy (DP)[79]. Litery te występują w funkcji głoski [i] oraz służą do oznaczania miękkości spółgłosek w pozycji przed samogłoską oraz głoski [i] w pozycji przed spółgłoską lub wygłosie:

> *czyniß* PK I 20, *im* PK I 30, *głupi* PK I 30, *pißę* PK I 31, *figury* PK II 23; *ídą* PK I 289; *palílá* PK II 244;
>
> *bierz* PK I 9, *Bogiemeś* PK I 9, *míecza* PK I 13, *miedzy* PK I 14, *Niebiosá* PK I 16, *nie piorem* PK I 18, *wßelkiey* PK I 23, *pienię̇dzy* PK II 20, *świećie* PK II 21.

W zabytku konsekwentnie przy pomocy ‹i› jest oznaczana też [j], występujące w pozycji nagłosowej: *ieſli* PK I 11, *iáko* PK I 20, *iego* PK II 20 oraz interwokalicznej: *Maieſtatu* PK I 15, *nązywaią śię* PK I 16, *twoie* PK I 20, *przyięte* PK I 23, *ßyię* PK I 28, *vymuią* PK I 30, *ſwoie* PK II 20.

Kilkakrotnie na oznaczenie [j] w drugiej części PK pojawiła się litera ‹j›, ale są to jednostkowe przypadki użycia tego znaku graficznego w zabytku: *bije* PK PK II 53, *vpije ſię, pijáńſtwá* PK II 56, *obija, pijanſtwy* PK II 72, *máterij* PK II 94.

Nieco inaczej wygląda sytuacja z zapisem wielkiej litery. W tekście PK występują cztery znaki graficzne dla oznaczenia [i] oraz [j]. Najczęściej w tekście podstawowym, pisanych pismem gotyckim, jest używany znak ‹I›, służący do oznaczania zarówno [i], jak i [j]. Jest on typowym reprezentantem kroju gotyckiego[80]:

> *Iako* PK I 142, *Iako* PK I 263, *Iákob* PK II 3, *Iezus* PK II 5, *Iedni* PK II 9, *Iáko* PK II 90, *Iest* PK II 152, *Ieſlim* PK II 98, *Iob* PK II 98, *Iána* PK II 142, *Iáko* PK II 143, *Imię* PK II 160, *Iſráelſkimi* PK II 162, *Idą* PK II 164, *Inßych* PK II 165.

Znaki zaś ‹ƒ›, ‹J› w funkcji [j] są używane przy zapisie perykop biblijnych pisanych antykwą kursywą: *Jáko* PK II 90, *Jezus* PK II 144; *ƒeſus* PK I 2; *ƒan* PK I 33; *ƒeruzalem, ƒeſteś, ƒam, ƒordanem* PK I 70; *ƒesczeć* PK I 215; *ƒEzus* PK II 2, *ƒeſliby* PK II 110. Znak ‹ƒ› jest używany kilkakrotnie też w funkcji [i]: *ƒ* (spójnik) PK I Prz 4; *ƒzáiaßá* PK I 123.

79 Por. odpisy tych zabytków w elektronicznej bazie starodruków: http://www.lki.lt/seniejirastai.

80 Badacze grafii zbytków w języku litewskim są zdania, że w tekstach pisanych pismem gotyckim stosowano jeden znak dla ‹I› oraz ‹J›. Jeden znak dla oznaczania obu dźwięków był stosowany przez dłuższy czas w tekstach pisanych antykwą (Subačius 2003: 227–228). Szczegółowo krój tych liter omawia Maria Juda (2001: 102).

Inny znak ‹I› występuje w nazwach punktów, pisanych antykwą pisanką; pełni on funkcję zarówno [j], jak i [i] i jest typowym znakiem, stosowanym w antykwie: *Iako* PK I 49; *Iána* PK I 43; *Imie, Ia* PK I 77.

W tekście perykop występuje też znak ‹I› na oznaczenie [j], pochodzący prawdopodobnie z kroju antykwy bez kursywy: *Ieruzalem, Iezus* (kilkakrotnie) PK I 196[81].

W związku z tym mamy do czynienia z jednym znakiem na oznaczenie [i] oraz [j] w kroju gotyckim oraz aż trzema znakami w tekstach zapisanych antykwą. Funkcje tych znaków nie są do końca zróżnicowane – mogą one oznaczać dwa dźwięki. W dodatku w tekście perykop występują znaki, pochodzące z antykwy kursywy i pisanki.

Litera ‹y› pełni również kilka funkcji. Pomimo podstawowej funkcji – oznaczania dźwięku [y], jest ona stosowana w zabytku konsekwentnie do oznaczania [j] w pozycji przed spółgłoską lub w wygłosie:

> *prʒiydʒie* PK I 4, *krolowey* PK I 9, *boſkiey* PK I 10, *nayduią* PK I 12, *vyrʒą* PK I 15, *woyſk* PK I 16, *iáśnieyβe* PK I 19, *Oyćiec* PK I 21, *mnieyβe* PK II 91, *ʒ ktorey* PK II 94.

Duża i mała litera ‹Y›, ‹y› służą do oznaczania samogłoski [i] w funkcji spójnika:

> *prawey y nieomylney* PK I 5, *Y przyſtąpiwβy kuśićiel* PK II 2, *prʒeʒ ſłowa y piſma* PK I 3, *wie y widʒi* PK I 5, *moc y śmiałość* PK II 90, *y ʒápala / y cʒyni* PK II 93.

Sporadycznie pełni ‹y› również funkcję ‹i› w pozycji po ‹k›, co badacze uważają za cechę regionalną, spotykaną też w zabytkach rękopiśmiennych (Kurzowa 1993: 99). W PK I występuje tylko 6 przykładów takiego zapisu, w drugiej części PK takich poświadczeń brak:

> *cʒworaky* PK I 25, *oβukywa* PK I 119 (2×), *oβukywáiąc* PK I 270, *ćięβky* PK I 285, *łaſky* PK I 368.

Z przedstawionej analizy wynika, że stan zapisu samogłosek [i], [y] oraz [j] zasadniczo zgodny jest z ówczesnym uzusem drukarskim (por. Bajerowa, Wieczorkowa, 1989: 12–13). Pewne niekonsekwencje wynikają z nieustabilizowanej jeszcze pisowni w tym zakresie, cechującej druki danego okresu. Jota w XVII wieku, zależnie od pozycji w wyrazie, zapisywana jest literami ‹i› oraz ‹y›. W nagłosie oraz śródgłosie przed samogłoską zapisywana jest przez ‹i›, w wygłosie i w śródgłosie przed spółgłoską – przez literę ‹y›. I. Bajerowa i A. Wieczorkowa, analizując XVII-wieczne druki zauważyły jednak, że w tym czasie pojawia się litera ‹j›. Badaczki zaznaczają również, że jest ona częstsza w drukach wileńskich niż innych (Bajerowa, Wieczorkowa 1989: 14). Wystę-

81 Por. opis tych znaków graficznych w opracowaniu Marii Judy (Juda 2001: 161, 195).

powanie litery ‹j› już od początku XVII wieku w drukach kresowych potwierdzają także badania Pihan-Kijasowej, która zaznacza, że zasadniczo jednak głoska [j] zapisywana jest dwiema innymi literami: ‹*i*› oraz ‹*y*› (Pihan-Kijasowa 1999: 44).

W perykopach biblijnych dwukrotnie został poświadczony zapis ‹g› w funkcji ‹j›: *gi* PK I 282; PK II 45. Świadczy to prawdopodobnie o zachowanym oryginalnym zapisie, pochodzącym ze źródła, z którego zostały wzięte perykopy do PK[82].

Badacze zaznaczają, że odstępstwa w zakresie rozróżniania samogłosek ‹i›, ‹y› zdarzają się często w grupach wymagających zapisów ‹iy›, ‹ii› czy ‹yy›, ‹yi› (Bajerowa, Wieczorkowa 1989: 14). W tekście PK również występują wahania w zakresie grupy ‹yj›. Zapisywana ona dwojako: *prʒiydʒie* PK I 4, *prʒiymie* PK I 7, *prʒiymuie* PK I 25, *prʒyimuiąc* PK I 57, *prʒyidʒie* PK I 131, *prʒiymuia* PK II 93, *prʒiydą* PK II 164, *prʒyimuią* PK II 172, ale występują też zapisy: *obmyy* PK I 237, *poʒábiiáł* PK I 77, *prʒyymuie* PK II 8, *pomiiáiące* PK II 35.

Także w wyrazach zapożyczonych zakończonych na ‹-yja›, ‹-ija› występuje problem zapisu. W XVII wieku normą dla zakończeń mianownika liczby pojedynczej było zapisywanie ‹-ya› po ‹s›, ‹z›, ‹c›, ‹d›, ‹t›, ‹r› oraz ‹-ia› po innych spółgłoskach. W drukach wileńskich danego okresu wystąpiła największa liczba zapisów odbiegających od ustalonej normy. Pihan-Kijasowa notuje w źródłach kresowych kilka graficznych wariantów omawianych grup. Zapisy typu ‹-cia› ‹-tia›, ‹-zia› na początku XVII stulecia stanowią około 70 proc., a od drugiej ćwierci wzrasta liczba zapisów ‹-cya›, ‹-tya›, ‹-zya›. Dopiero w trzeciej ćwierci XVII wieku ustala się pisownia zakończenia ‹-rya›, choć trafiają się jeszcze zapisy ‹–ria› (Pihan-Kijasowa 1999: 46–47).

Wariantywność tego typu zapisów wystąpiła także w PK. Stabilizacją odznacza się pisownia grup ‹-lia›, ‹-nia›, ‹-gia›: *Ewangeliey* PK I 27, *Teologiey* PK I 305, *Anglia* PK I 345, *Dania* PK I 345, *Babilioniey* PK I 371, *Ewángelia* PK II 146. W grupie ‹-cia› występują zapisy wariantywne: *aſiſtenciey* PK I 16, *apelaciey* PK I 27, *reſtituciey* PK I 29, *Sʒwecya* PK I 345, *Sʒkocya* PK I 345, *Eipcyany* PK I 260, *koronacya* PK II 161. Podobnie grupy ‹-tia›, ‹-ria› zapisywane są obocznie: *beſtie* PK I 39, *Korynthyan* PK I 47, *hostyą* PK I 267, *beſtyia* PK I 273, *beſtyalſka* PK I 346; *Samariey* PK I 71, *Zácháryaßowego* PK I 123, *Maryey* PK I 166, *Márya* PK I 170, *Aryanowie* PK I 205, *historiy* PK I 295, *historya* PK I 364, *Beſtyi* PK II 157. W przypadku niektórych grup nie można wysnuć jakichkolwiek wniosków, gdyż wystąpiły tylko pojedyncze zapisy: *hereʒya* PK I 254, *Indyiach* PK I 290, *proceſyach* PK I 361.

82 Brak takich form w BW z 1593 i 1599 roku, por. BW: Mt 13–30; Łk 11–25; występuje tam archaiczna forma: *ji*. W Ewangeliach Jachnowicza zaś współczesna forma: *go* (Lučinskienė 2005: 140).

1.3.
ZAKRES UŻYCIA ‹l› ORAZ ‹ł›

Zabytek charakteryzuje się w miarę regularnym użyciem spółgłosek ‹l› i ‹ł›. Wystąpiło jednak sporadycznie pomieszanie ich funkcji, które ma miejsce w obu częściach PK, ale w części drugiej jest to zjawisko rzadkie. W tekście PK występuje zarówno użycie ‹l› w funkcji ‹ł›, jak też użycie ‹ł› zamiast ‹l›. Wszystkie poświadczenia takiego pomieszania zostały umieszczone w tabeli, tu przytoczymy tylko wybrane przykłady:

> *glębokość* PK I 14, *mogl* PK I 38, *dál* PK I 67, *podlego* PK I 74, *wedlug* PK I 74, *cʒlowiek* PK I 327, 328, *cʒlowiecʒeńſtwie* PK I 341, *było* PK II 25, *ſtrzegl* PK II 110, *weſelil ſię* PK II 111, *ʒáplaty* PK II 204, *myślil* PK II 208;
> *wʒgład* PK I 75, *nałaʒł* PK I 129, *łicʒby* PK I 146, *okołicʒności* PK I 148, *byłi* PK I 150, *poławały* PK I 333, *Teołogowie* PK I 354, *chwałe* 'chwale' PK I 376, *ćierpłiwośći* PK II 13, *náłeʒy* PK II 62, *áłe* PK II 181.

Pomieszanie ‹l› : ‹ł› nie ma licznych poświadczeń w zabytkach polskich oraz kresowych. Burzywoda podaje, że dokumentacja tego zjawiska nie jest liczna, ale objęła ona wszystkie regiony. Jej przyczynę wiąże z depalatyzacją [l'] (Burzywoda, Ostaszewska, Rejter, Siuciak 2002: 64–65). Pomieszanie ‹l› : ‹ł› poświadcza też Knapiusz, który w *Thezauriusie* umieścił grupę wyrazów z wahaniami ‹ł›: ‹l›. Puzynina, komentując te oboczności, uznaje je za podtrzymywane wśród rodzimej leksyki dążnością do wyrównań analogicznych pod wpływem sąsiedztwa fonetycznego (Puzynina 1961: 124). Kurzowa (1993: 100) odnotowała tylko kilkanaście przykładów takiego pomieszania w zabytkach z okresu od XVI do XVIII wieku, niektóre wypadki wiąże z właściwościami wymowy regionalnej. Pihan-Kijasowa nie poświadcza takich zapisów dla XVII-wiecznej polszczyzny kresowej.

1.4.
PISOWNIA GRUPY SPÓŁGŁOSKOWEJ [šč]

Grupa [šč] jest zapisywana w tekście PK na trzy sposoby: jako ‹ſcʒ›, ‹scʒ› oraz ‹βcʒ›. W PK I występuje około 25 przypadków zapisu w postaci ‹ſcʒ›: *ſcʒerey* PK I 22, *ſcʒęśćie* PK I 38, *puſcʒy* PK I 41, *deſcʒ* PK I 50, *iaſcʒurkami* PK I 82, *nieſcʒęśliwe* PK I 109, *dopuſcʒenia* PK I 115, *ieſcʒe* PK I 136 i tylko jeden przypadek zapisu z ‹scʒ›: *odpuscʒa* PK I 10. Dominuje natomiast zapis z ‹βcʒ›, ogółem odnotowaliśmy 137 tego typu użyć: *odpuβcʒaią* PK I 68, *βcʒęśćia* PK I 90, *wyniβcʒył* PK I 130. Zapisy w postaci ‹βcʒ› przeważają też w PK II, gdzie występuje tylko jeden przypadek z grupą ‹ſcʒ›: *opuſcʒáli* PK II 20. Takim sposobem, badany zabytek oddaje kształtującą się również na kresach

normę charakterystyczną polszczyźnie XVII wieku, gdzie forma zapisu z ‹βcʒ› dominowała już w tym okresie w tekstach z terenu Polski rdzennej (Bajerowa, Wieczorkowa 1989: 14). Formy z grupą ‹ſcʒ› występowały jednak sporadycznie w polszczyźnie ogólnej aż do XIX wieku (Brzezinowa 1972: 345). Burzywoda w XVII-wiecznych źródłach notuje 30 proc. udział skróconego zapisu omawianej grupy spółgłoskowej, a wśród objętych takim zapisem regionów wymienia również kresy (Burzywoda, Ostaszewska, Rejter, Siuciak 2002: 35–36). Pihan-Kijasowa notuje zjawisko skaracania grupy ‹szcz› i zapis jej w postaci w ‹scz› ‹ſcz›, chociaż w badanych przez nią dokumentach nie jest to zjawisko częste (Pihan-Kijasowa 1999: 48).

Jak wynika z analizy, w PK znajduje odbicie nowszy sposób zapisu grupy [šč], zapis zaś krótki, niezgody z wymową, ma poświadczenia nieliczne, reliktowe. Burzywoda zaznacza, że drukarnie zazwyczaj skłaniały się do jednolitego zapisu pod tym względem, odstępstwa od tej zasady są nieliczne (Burzywoda, Ostaszewska, Rejter, Siuciak 2002: 36).

1.5.
OBCE WZORY GRAFICZNE

W tekście PK występują obce znaki graficzne, które nie są zbyt rozpowszechnione. Widoczna jest tendencja do używania zapisów zgodnych z kształtującą się polską normą ortograficzną. Konsekwetnie utrzymuje się w zabytku pisownia zgodna z wzorem obcym w odniesieniu do nazw własnych oraz pojęć biblijnych.

Znak ‹x› jest stosowany na oznaczanie grupy głosowej ‹ks›: *Xięgach* PK I I 18, *Xiąʒe* PK I I 26, *exces* PK I I 54, *textu* PK II 195, *Xiąʒe* PK II 197, *Alexādriſki* PK II 102. Jednak za dominujący należy uznać zapis z polską grupą ‹kś›,‹ks›: *Księgi* PK I 18; *kśieżycu* PK I 2; *kśiążętom* PK I 10, *kśiedʒà* PK I 147, *kśięʒna* PK I 221, *tekst* PK II 195. Odnotowaliśmy 54 przypadki takiego użycia w tych samych wyrazach, w których występuje zapis obcy w pierwszej części PK i 13 w części drugiej, wobec kilkunastu (odpowiednio 12 i 14) zapisów według obcych wzorów graficznych.

Głoska [f] w wyrazach obcego pochodzenia zapisywana jest najczęściej przez dwuznak ‹ph›. Ogółem występuje w PK I 13 przypadków użycia takiego połączenia, przeważają tu nazwy własne i pojęcia o proweniencji biblijnej: *Ioʒaphat* PK I 4, *Phariʒeuß* PK I 47, *Ioſepha* PK I 74, *Philoſophowie* PK I 99, *Philip* PK I 123, *Káphárnaumá* PK I 235. Zapisów nazw własnych według zasad polskiej pisowni jest mało: *Ioʒef* PK I 164, 165, 190, *Fanuélową* PK I 164, *Filiſtynow* PK I 226, *Filipie* PK I 353, *Afrikánſki* PK I 84, *Káifaß* PK I 126 (7 przykładów w nazwach własnych). Znak ‹f› występuje jednak powszechnie w wyrazach zapożyczonych pospolitych (około 60×). Podobnie jest w drugiej części PK, gdzie odnotowaliśmy 20 zapisów z grupą ‹ph›, występującą w wyrazach:

Iozeph PK II 10, *Philip* PK II 79, *Stephánowi* PK II 107, *Betphági* PK II 144, *Seráphini* PK II 197, *Philozophowie* PK II 232, *Kleophas* PK II 236. Zapis nazw obcych z ‹f› jest rzadszy, niż w PK I, odnotowaliśmy tylko jeden zapis: *Feryzeyczyki* PK II 7. Użycie litery ‹f› w wyrazach pospolitych jest częstsze, stanowi 30 poświadczeń.

Litera ‹h› pojawia się w zapożyczeniach po spółgłosce ‹t›, tworząc grupę ‹th› z tak zwanych ‹h› „niemym". Występuje również w zapisie wyrazów z wzorem grecko-łacińskim, skrótach biblijnych, imionach własnych i nazwach miejscowych, ogółem 31 poświadczeń takiego zapisu w PK I i 27 w PK II: *Matth.* PK I 13, *Nabotha* PK I 9, *Thren.* PK I 15, *Theologowie*, *Mattheuβá* PK I 33, *Korynthyan* PK I 47, *Eſther* PK I 57, *Maranàtha* PK I 66, *Nazàrethu* PK I 74, *Matheuβ* PK I 82, *Thomaβ* PK I 99, *Iudith* PK II 117, *βábbáthu* PK II 133, *Kátholicy* PK II 154. Zdarzają się takie zapisy również w wyrazach rodzimych: *Thowárzyſtwo* PK I 28. Choć rzadko, wystąpiły także zapisy oboczne bez ‹h›, o wiele rzadsze niż w wypadkach powyższych, np.: u *Mateuβa* PK I 150 (jednokrotnie w PK I), *katoliki* PK I 290 (6× w PK I), *Teologiey* PK I 306 (jednokrotnie w PK I).

Połączenia ‹h› z literą ‹r› są poświadczone tylko kilkoma przykładami: *myrrha* PK I 225, *Gomorrha, Gomorrhy* PK I 321, *myrrhy* PK I 360, *Mirrhy, Mirrhá* PK II 239.

W tekście PK występuje też inny przejaw obcych wzorów graficznych, sporadycznie, ale zachowany jest zapis dwuznaków ‹mm›, ‹nn›, ‹ff›, ‹ſs›, ‹ſſ›, stosowanych na oznaczanie geminat w wyrazach obcego pochodzenia, imionach i skrótach biblijnych: *tyranni* PK I I 31, *affektow* PK I I 10, *Meſsiaβu* PK I I 34, *Meſſiáſza* PK I I 71, *Tytuſſá* PK II 136, *Kommuniey* PK II 185, *Hoſanna* PK II 145, *Annaβá* PK II 165, *áffekti* PK II 188. Pisownia ta jednak ustępuje miejsca nowszej, bez spółgłosek podwojonych, np. wyraz *Meſſiaſz* jest pisany w tekście PK I dwa razy z podwojonym ‹ſſ›,‹ſs›, i 8 razy z pojedynczym ‹ſ›. Podobnie podwójny zapis mają wyrazy *affekty*, *tyranni*.

W XVII-wiecznych drukach wyrazy zapożyczone najczęściej zapisywane są całkowicie lub częściowo według obcych wzorów graficznych. Druki kresowe, jak również pochodzące z innych dzielnic, w ciągu całego XVII wieku zachowują tego typu pisownię. Zdaniem badaczy, obce sposoby zapisu (głównie łacińskie) mieszają się w tekstach z formami spolszczonymi, przy czym zauważa się, że spolszczeniu ulegają naprzód wyrazy częściej używane, a proces przyswajania najwyraźniej zaznacza się w Krakowie, najsłabiej – w Wilnie (Bajerowa, Wieczorkowa 1989: 15). Zwyczaj podwajania spółgłosek jest powszechny w XVII-wiecznych drukach kresowych (Pihan-Kijasowa 1999: 50).

Należy również zwrócić uwagę na zapożyczenia, które zachowywały pisownię według obcego wzoru i stosowały zapis z ‹i› zamiast z ‹y›. W badanym materiale wystąpiło sporo wyrazów zapożyczonych zapisanych przez ‹i›: *tribunał* PK I 11, *aſiſtenciey* PK I 16, *Chriſtus* PK I 19, *reſtituciey* PK I 29, *Hereticy* PK I 30, *Eklezjaſtik* PK I 47, *Afrikańſki*

PK I 84, *o artikułach* PK I 251, *heretikami* PK I 256 11, chociaż występują też formy: *Chryſtus* 49, *heretycy* 254, 256. Dobrze widoczna jest tendencja kształtowania się zapisu zgodnego z wzorcem polskim. Widoczne to jest na przykładzie wyrazu *Chrystus,* który w postaci *Christus* występuje dość licznie w PK I – 28×, wobec formy nowszej *Chrystus* PK I – 190×; PK II – *Christus* (3×), *Chrystus* (136×). *Heretik* (6×) *heretyk* (2×) w PK I; *artykuł* (2×) wobec *artikuł* (1×). Jak podają badacze polszczyzny dawnej, zjawisko to zachowywało się w zabytkach polskich i kresowych dość długo. Dopiero w trzeciej ćwierci XVIII wieku druki porzuciły starą manierę graficzną stosowania ‹i› lub ‹y› według wzoru obcego (Bajerowa 1964: 27; por. też Pihan-Kijasowa 1999: 45). Tekst PK nie odbiega więc znacznie od ówczesnej tradycji edytorskiej.

Tylko jednostkowe poświadczenia mają zapisy z obcą literą ‹ae› lub ‹æ›: *Aegyptu* PK I 53 (jednoktronie), *Aegyptu* PK II 95 (jeszcze cztery użycia w tym samym rdzeniu); *juſtitiæ* PK II 206, *Hæreticy* PK II 85, *Hæretycy* PK II 222, *Sáducæuſʒowie* PK II 233.

1.6.
PISOWNIA FONETYCZNA

XVII-wieczna ortografia różni się od współczesnej innym zakresem działania zasad pisowni etymologicznej i fonetycznej (Bajerowa, Wieczorkowa 1989: 16; Bajerowa 1964: 27–29). Wielu gramatyków w XVII i XVIII wieku powołujących się na Knapiusza[83], przyjmowało zapis zgodny z wymową (Klemensiewicz 2002: 369). Zjawisko to jest poświadczone też w drukach pochodzących z kresów, ale – jak twierdzi Pihan-Kijasowa na podstawie badanych przez nią zabytków – obok zapisów fonetycznych, te same wyrazy pisane są często zgodnie z etymologią. To powoduje wariantywność ortografii nawet w obrębie jednego druku (Pihan-Kijasowa 1999: 51). Podobnie jest w PK. Odzwierciedlają ją:

A) UPODOBNIENIA SPÓŁGŁOSEK POD WZGLĘDEM DŹWIĘCZNOŚCI

Upodobnienie to należy do częściej spotykanych, występuje w różnych pozycjach, zarówno w śródgłosie, jak i w wygłosie. Spółgłoska wygłosowa może ulec ubezdźwięcznieniu lub udźwięcznieniu:

> *prʒes całe* PK I 67, *poniewáß ono* PK I 73, *iakoß piękna* PK I 229, *ſtrʒeß śię* PK I 279, *choćiaß tego* PK II 27, *gdyß ßukał* PK II 98, *bydʒ ʒ Bogá* PK II 118, *bydź omyte* PK II 188 (dominuje jednak zapis *być* w tych samych pozycjach).

83 Grzegorz Knapiusz w trzecim tomie *Tezauriusa* pisał: „Ja idę w ślady tych, którzy uważają, że należy tak pisać, jak się wymawia" (cyt. za: Puzynina 1961: 95).

W śródgłosie upodobnienie pojawia się na szwie morfologicznym. Najczęśniej ma miejsce w przedrostku ‹roz-› w pozycji przed spółgłoską bezdźwięczną: *roſpuβcʒáią* PK I 195, *roſkrʒewiło śię* PK I 231, *roſpuśćiła* PK I 232, *roſkaʒuie* PK I 269, *roſtrʒąſaią* PK I 289, *roſtropnemi* PK I 16, *roſkaʒowáli* PK II 102.

Ubezdźwięcznienie zachodzi również w grupie ‹–żk›. Najwięcej poświadczeń tego typu asymilacji występuje w wyrazie *ciężki* i pochodnych od niego, np.: *ćięβkie* PK I 51 (około 50×), chociaż charakteryzuje też inne wyrazy: *śćieβkom* PK I 355, *łoβko* PK II 107.

Poza tym ubezdźwięczniu podlega głoska [ż] w grupie ‹–ższ–›. Asymilacja ta objęła przede wszystkim stopień wyższy lub najwyższy przymiotnika: *droββe* PK I 100, 101, *prewyββaiący* PK I 113. Upodobnienie pod względem dźwięczności zachodzi też w grupie ‹–dk–›: *rʒátkiey* PK I 75, *prętko* PK I 84, *ſprętká* PK II 61 oraz ‹–źć–›: *naleśc* PK I 187, *leśc* PK II 38.

Równolegle w PK występują zapisy zgodne z zasadą morfologiczną. Szczególnie częste są poświadczenia w wyrazach: *rozβerzáć* PK I Prz 1; *roʒpuſtnika* PK I 26, *powroʒkow* PK I 42, *roʒſypał* PK I 42, *roʒćiągłośći* PK I 93, *roʒkrʒewić, roʒβerʒyć śię* PK I 132, *Choćiaʒ* PK I 11, *Bądʒćie* PK I 44, *Schodʒćie* PK I 128, *ſłodkosc* PK I 351, *ſłodkosc* PK I 381, *śrʒodku* PK I 291, *gdyʒ* PK I 287, *licʒbę* PK II 7, *ćięʒką* PK II 44, *ʒwyćięʒtwu* PK II 12, *Naywyʒβy* PK II 119, *gorʒkim* PK II 106.

Zdaniem Anny Pyrkosz (2010: 238) także w zabytkach wydawanych w oficynach krakowskich z XVI i pierwszej połowy XVII wieku można obserwować spadkową tendencje w zekresie liczby zapisu asymilacji pod względem dźwięczności. Wśród upodobnień wewnątrzwyrazowych najczęściej asymilacji podlega prefiks ‹roz–›, ubezdźwięcznienia międzywyrazowe zaś mają charakter indywidualny. Najrzadziej spotykanym typem asymilacji jest udźwięcznienie.

B) ASYMILACJA POD WZGLĘDEM MIEJSCA I SPOSOBU ARTYKULACJI

Jest rzadko spotykana w PK. Oto jej ilustracje: *ćći* PK I 37, *wnaćięsβych* PK I 67, *niewinnośśi* PK I 233, *ocʒyśćienie* PK II 92. W zabytku dominują przykłady bez upodobnień. Oto niektóre z nich : *vczćili* PK II 110; *czci* PK II 111, *náláʒβy* PK II 210, *ſproſnośći* PK I 233.

Asymilacja pod względem miejsca i sposobu artykulacji jest rzadko poświadczona w ogóle w drukach kresowych, o czym pisze Pihan-Kijasowa (1999: 52).

C) REDUKCJA GRUP SPÓŁGŁOSKOWYCH

Zjawisko to również nie jest często poświadczone w PK. Odnotowaliśmy tylko kilka wyrazów, gdzie proces redukcji (eliminacji) głoski jest widoczny: *w gárcu* PK II 107,

ſąccȳ 'ssącym' PK II 101, *iad* 'jadł' PK I 46, *ʒmárſki* 'zmarszczki' PK II 129. W niektórych z nich jest potwierdzony regularnie, np.: *tylo* 'tylko' PK II 69 (wielokrotnie w obu częściach PK). Można zatem wnioskować, że w tekstach pisanych zjawisko redukcji grup spółgłoskowych jest rzadkie, podobnie jak asymilacja pod względem miejsca i sposobu artykulacji. Nieco szerzej zjawisko to notuje tylko Kurzowa w zabytkach rękopiśmiennych z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego (1993: 110–113).

1.7.
SKRÓTY

Kolejną osobliwością grafii XVII wieku jest odziedziczony z wcześniejszych okresów zwyczaj stosowania skrótów graficznych (Bajerowa, Wieczorkowa 1989: 16; Burzywoda, Ostaszewska, Rejter, Siuciak 2002: 40). Oprócz omówionych już liter ze znakami diakrytycznymi na zapis całych sylab (zazwyczaj końcówek), w tekście PK występują dość reguralnie jeszcze cztery inne sposoby skracania wyrazów. I tak, zamiast wygłosowego *–go* używany jest znak ‹°›, umieszczany za literą ‹e°›: *iakie°* PK I 35, *iedne°* PK I 64, *te°* PK I 249 lub ‹o°›: *niko°* PK II 9. Gdy skrót kończy się na spółgłoskę ‹t°›, znak ten oznacza wygłosowe *-ego*: *nádęt°* PK II 180 (tylko jedno poświadczenie).

Podobny znak często jest umieszczany nad spółgłoską ‹g̊› i pełni on te same funkcje, które zostały opisane powyżej. Oto ilustacje: *ieg̊* PK II 215, *Ieʒuſoweg̊* PK II 216, *náßeg̊* PK II 229, *káʒ̇deg̊* PK II 230. Ten sposób oznaczania skróconych wyrazów występuje tylko PK II.

Na oznaczanie zakończenia *–us* stosuje się znak ‹ ⁹› w górnej frakcji lub ‹g› . Ich użycie dokumentują zapisy: *Chryſt⁹* PK I 74, PK I 230; *Chryſtg* PK I 183, I 167, PK I 342, znajdujące się tylko w PK I.

1.8.
PISOWNIA ŁĄCZNA I ROZDZIELNA

Siedemnastowieczną ortografię charakteryzuje brak normy dotyczącej pisowni łącznej i rozdzielnej, w związku z czym, w drukach polskich obserwujemy znaczną swobodę w tym zakresie (Bajerowa 1964: 43). Niekonsekwencje te są widoczne także w analizowanym przez nas zabytku. W tekście PK widać to na przykładzie pisowni partykuły *nie* z różnymi częściami mowy, połączeń z przyimkiem i przedrostkiem w formacjach czasownikowych oraz łącznej pisowni form enklitycznych z wyrazami podstawowymi. Większość przypadków charakteryzuje się dużą frekwencją. Oto najbardziej rozpowszechnione spośród nich:

A) ŁĄCZNA PISOWNIA *NIE* Z CZASOWNIKAMI LUB IMIESŁOWAMI:

niezgrzeßył PK I 5, *nieuczyliſmy się* PK I 17, *nieobàwiaiąc się* PK I 64, *niemoże* PK I 94, *niewie* PK I 116, *niechcąc* PK I 243, *niepſowáłá ſię* PK II 7, *niemaß* PK II 41, *nieśmieią* PK II 47, *nieprzyſtąpiło* PK II 181;

B) ROZŁĄCZNA PISOWNIA *NIE* Z PRZYMIOTNIKAMI, PRZYSŁÓWKAMI, IMIESŁOWAMI, RZECZOWNIKAMI:

nie ſpráwiedliwego PK I 23, *nie długi* PK I 107, *nie máła* PK I 147, *nie ktore* PK I 195, *nie widomą*PK I 224, *nie dobrym* PK I 254, *nie ſpráwiedliwość* PK I 335, *nie máły* PK II 48, *nie odwłocznie* PK II 57, *nie rowne* PK II 121, *nie dobrze* PK II 119, *nie winny* PK II 168; *nie przyiaćiel* PK I 115; *nie iſtnośći* PK I 118;

C) ROZŁĄCZNA PISOWNIA PRZEDROSTKÓW W FORMACH CZASOWNIKOWYCH I ODCZASOWNIKOWYCH:

o śięgnicie PK I 6, *z gromádzonym* PK I 27, *w padßy* PK I 72, *z rozumieć* PK I 107, *z gromiony* PK I 205, *z nàczy* PK I 216, *z grzeßyć* PK I 285, *w zniecać* PK I 302, *w ßczepię* PK I 310, *w śćiekàią* PK I 372, *z iednoczeniu* PK I 376, *w prowádźiwßy* PK II 7, *z nikczemniáłá* PK II 7, *w dał* PK II 10, *z głodźił* PK II 17, *w ßedł* PK II 30, *z biegáć* PK II 63, *z ſtępuiącego* PK II 70, *w bite* PK II 83, *z rozumieć* PK II 120, *w trąćić* PK II 154, *w korzeni* PK II 158, *w ſádzone* PK II 171, *zá z niewágę* PK II 183, *ná rąbáwßy* PK II 187;

D) ŁĄCZNA LUB ROZŁĄCZNA PISOWNIA PRZYSŁÓWKÓW, SPÓJNIKÓW, ZAIMKÓW:

pod czas PK I 39, *poſtáremu* PK I 170, *Powtore* PK I 190, *o raz* 'oraz' PK I 221, *do tąd* PK I 287, *w zgłedem* PK I 293, *do kąd* PK I 315, *na tych miaſ*t PK I 95, *z tąd* PK II 37, *w prawdźie* PK II 61, *Poczwárte* PK II 67, *w krotce* PK II 96, *ladáiáko* PK II 185, *Z tąd* PK II 205, *ni czego* I 300;

E) ROZŁĄCZNA PISOWNIA PARTYKUŁY *OTO*; PRZYIMKA ZŁOŻONEGO *DLATEGO:*

o to PK I 113; *dla tego* PK I 100;

F) ŁĄCZNA PISOWNIA PRZYIMKÓW Z WYRAZAMI PODSTAWOWYMI:

odemnie PK I 6, *zobu* PK I 14, *zmocą*PK I 15, *znich* PK I 19, *znienáwiśći*, *zmiłośći* PK I 22, *zemną*PK I 26, *znáłogu* PK I 29, *wnáświętßym* PK I 30, *wewłośienicy* PK I 45, *zdoſkonáłym* PK I 46, *wdźiśieyßey* PK I 49, *zmártwych* PK I 88, *zpiſmà* PK I 159, *zkośćiołem* PK I 216, *zażonę* PK I 229, *Nagàßenie* PK I 232, *ktemu* PK I 298, *Zá prawdę* PK I 299, *zwieczną* PK I 302, *wte* PK I 361, *oſobie* PK II 7, *odprożnowánia* PK II 7, *znim* PK II 60, *wniebie* PK II 115

G) ŁĄCZNA PISOWNIA *BY* Z FORMAMI NIEOSOBOWYMI CZASOWNIKA I Z INNYMI WYRAZAMI

ʒaráʒby PK I 85, *ktoryby* PK I 129, *ſynaby, iákieby, kiedyby, kaʒdaby, Ʒadnegoby* PK I 168, *cʒymby* PK II 17, *kiedyby* PK II 127, *bárʒoby* PK II 129, *ſkądby* PK II 103, *ktorybyśie* PK II 182

H) ŁĄCZNA PISOWNIA INNYCH FORM ENKLITYCZNYCH LUB PROKLITYCZNYCH Z WYRAZAMI PODSTAWOWYMI:

ktogo PK I 65, *pytaiącśię* PK I 82, *cʒylimi* PK I 93, *áʒwłáßcʒá* PK I 139, *ydʒiwowáć* PK I 170, *ſtolicáiego* PK I 185, *ateraʒ* PK I 193, *białegoli* PK I 287, *nakarmigo* PK I 348, *chćieligo* PK I 377, *mogłći* PK II 61, *ʒdáśie* PK II 63, *roʒumieśie* PK II 83, *ſkądby* PK II 103, *ſięmieli* PK II 103, *wiieśie* PK II 158, *náśmiewáliśie* PK II 165.

1.9.
WIELKIE LITERY

Zakres występowania wielkich liter w drukach XVII wieku jest o wiele szerszy niż współcześnie, norma bowiem w tym zakresie kształtuje się dość długo (Bajerowa, Wieczorkowa 1989: 16). Leksykę zapisywaną w PK dużą literą można za Pihan-Kijasową podzielić na kilka grup (Pihan-Kijasowa 1999: 55–56; por. też Burzywoda, Ostaszewska, Rejter, Siuciak 2002: 40, Cherek 2003: 89–107, 2004: 33–53).

A) NAZWY WŁASNE I UTWORZONE OD NICH PRZYMIOTNIKI:

Adama PK I 3, *Enoch* PK I 3, *ná doline Ioʒaphat* PK I 4, *Ieruʒálem* PK I 30, *Ariáni* PK I 30, *Ʒydowie* PK I 34, *Chryſtuſowego* PK I 35, *Hanon Krol Amonitow, Manaſſes Krol* PK I 39, *Xiąʒe Tyrſkie* PK I 47, *Bábilonu* PK I 53, *Samariá* PK I 72, *Rʒymianie* PK I 74, *S. Piotr* PK I 99, *S. Dawid* PK I 113, *Ʒydowſkiego* PK I 124, *Eipcyany* PK I 260, *Murʒyn* PK I 294, *Tátárʒy, Turcy* PK I 346, *Miáſtá Karthágińſkiego* PK II 7, *Aáronowa* PK II 23, *Lutrow y Kálwinow* PK I 251, *Luterſki, Kalwinſki* PK I 275;

B) NAZWY GODNOŚCI, FUNKCJI, URZĘDÓW KOŚCIELNYCH I ŚWIECKICH ORAZ UTWORZONE OD NICH PRZYMIOTNIKI:

Krolom PK I 9, *ſyny Krolewſkie* PK I 54, *Kapłány* PK I 73, *Ceſarʒ Aʒiáticki / Gocki / Afrikánſki* PK I 84, *Ewanieliſta* PK I 126, *Biſkupi* PK I 126, *Kśięʒa* PK I 286, *Mędrʒec* PK I 304, *Apoſtoł* PK II 6, *Kśiąʒąt* PK II 16, Ʒákonnicy PK II 27. Dobrze ilustruje tę niekonsekwencje taki ciąg wyrazowy: *Ieśli ſynem być Krolewſkim / kśiąʒęcym ábo Potenta iakiego* PK I 103.

C) WYRAZY ZWIĄZANE Z ŻYCIEM RELIGIJNYM:

Boſkim PK I 3, *Patriarchow* PK I 3, *Apoſtołow* PK I 3, *Bożych* PK I 3, *Piſmá świętego* PK I 3, *Anyołowie* PK I 4, *Bog* PK I 9, *Chrześćiánie* PK I 17, *Sákrámenta* PK I 25, *Meſiáßá* PK I 34, *Kośćioł* PK I 40, *z Ewangeliey* PK I 41, *Pánná Márya* PK I 170, *Chrztu Chryſtuſowego* PK I 245, *Synagogá* PK I 332, *Duch S.* PK II 6, *Chrzćie* PK II 6, *Ewangeliey* PK II 10, *Pátriárchá* PK II 11, *Piſmo ś.* PK II 13, *Anyołom* PK II 14, *Dyábłu* PK II 14, *Pánieńſtwá* PK II 23, *ná Krzyżu* PK II 24, *Zbáwićiel* PK II 26;

D) NAZWY POSPOLITE UŻYWANE W ZNACZENIU METAFORYCZNYM LUB NACECHOWANE STYLISTYCZNIE:

Syná (człowieczego) PK I 15, *Xięgi* PK I 18, *Oczy (iego)* PK I 19, *Oćiec* PK I 22, *Miłośći (Boſkiey)* PK I 52, *Magnes* PK I 183, *Cedru* I 310, *Figurze* PK II 7, *Náturze* PK II 23, *ná Woynie* PK II 20, *Tyráni* PK II 28, *Męczennicy SS.* PK II 28;

E) NAZWY DYSCYPLIN NAUKOWYCH I ICH PRZEDSTAWICIELI, NIEKTÓRE POJĘCIA ZWIĄZANE Z NAUKĄ:

Theologowie PK I 21, *Kontrowerſyy* PK I 306, *Tráktatow* PK I 307;

F) RZECZOWNIKI ZRÓŻNICOWANE ZNACZENIOWO:

Cyrográph PK I 26, *Pard* PK I 294, *Orłá* PK I 298, *Lwá* PK I 298, *Perłę* PK II 28, *Lwámi* PK II 19, *ná Páłacách* PK II 17.

1.10.
ZNAKI INTERPUNKCYJNE I TYPOGRAFICZNE

W tekście PK są stosowane różnorodne znaki interpunkcyjne i typograficzne, niektóre z nich, podobnie jak inne znaki graficzne, stosowane na oznaczanie poszczególnych dźwięków, charakteryzują się wielofunkcyjnością. Służą one do składniowej organizacji tekstu – wyróżniają zdania lub jego części oraz pełnią funkcję elokucyjną – służą mówiącemu, wskazując miejsce, w którym należy wstrzymać oddech, zrobić pauzę, zawiesić głos. Drukarze przyczynili się do rozwoju i normalizacji pisowni w zakresie stosowania znaków, organizujących składniowo wypowiedź, jednak w dalszym ciągu wzgląd na rytmikę lektury był istotniejszy, niż na podziały logiczno-gramatyczne. Pisownia tego okresu opierała się na zasadzie intonacyjnej (Furmaniak 1955: 320).

System ten ukształtował swego rodzaju hierarchię poszczególnych znaków interpunkcyjnych i typograficznych. Najniższy dział intonacyjny reprezentuje przecinek.

Jego funkcję spełniają w PK dwa znaki: ‹/›, ‹,›. W tekstach drukowanych pismem gotyckim występują obydwa znaki, natomiast w tekstach pisanych antykwą pisanką i kursywą występuje tylko jeden ‹,›. Po znakach tych zazwyczaj wyraz następny pisany jest głównie małą literą:

Dla tego też̇ Pan
ná náukę náßą / puſtynie4 ſo⸗
bie obrał / w ktorey ʒ nieprʒy⸗
iaćielem ſię náßym potykał (PK II 17).

Następnym hierarchicznie znakiem jest średnik ‹;›, który jest używany w tekście pisanym antykwą i pismem gotyckim. Służy on jednocześnie do dzielenia i łączenia, uwarunkowanego semantyką danego urywka zdania. Użycie go jest w tekstach XVII-wiecznych charakteryzuje się niską frekwencją, co uniemożliwia szczegółowy opis jego użycia. W PK wystąpiło ogółem 63 razy, tylko 7 poświadczeń w PK I (4 w tekście Ewangelii i 3 w tekście autorskim Szyrwida) oraz 56 w PK II (11 w Ewangelii i 45 w tekście autorskim):

Abowiem iuʒ da⸗
wno od początku ſtwo⸗
rʒenia świata wßyſcyſ⸗
my ſą ná iego ſtraßliwy
ſąd poʒwáni; prʒeʒ ſłowa
y piſma Patriarchow Pro[ro]⸗
kow y Apoſtołow (PK I 3).

Średni dział intonacyjny interpretuje również dwukropek ‹:›, nie zamyka on całości wypowiedzi, ale jest wskaźnikiem, mówiącym o tym, że dany ciąg jest powiązany semantycznie. Dwukropek pełni jeszcze jedną funkcję – służy do skracania imion, nazw ksiąg bilijnych. Występuje w tekstach pisanych antykwą i pismem gotyckim, po dwukropku może być stosowany zapis dużą i małą literą. Zapis dużą literą występuje wówczas, kiedy dalej jest przytaczany cytat:

O tych
tak piſmo mowi: ‹Jeśli
moʒe odmienić Murʒyn
ſkorę ſwoię / ábo Pard
pſtroćiny ſwoie: y wy bę⸗
dʒieićie moc dobrʒe cʒy⸗
nić / naucʒywßy śię ʒłego› (PK I 294).

Zapis małą literą występuje w zdaniach, opartych na antytezie, przeciwstawieniu; takich przypadków użycia dwukropka jest dużo (por. też przykład powyżej):

> *Słyßyß*
> *co śię dźieie z trzodą / gdy*
> *ſpią paſterze: co śię dźieie*
> *z dußami ludzkiemi / gdy*
> *ſpią Kśięża / nauczyćiele /*
> *przełożeni?* (PK I 286).

W intonacyjnym systemie interpunkcji zamknięcie frazy stanowi kropka ‹.›, w PK funkcję tę pełni też przerywnik ‹/›. W tekście pisanym antykwą występuje tylko kropka, zaś w tekście pisanym pismem gotyckim – notujemy obydwa znaki na przemian. W PK I przypadków takich jest mało, natomiast w PK II jest to zjawisko bardzo częste. Zapis dużą literą ma miejsce po obu znakach, co zakłóca odbiór tekstu:

> */ Nági ma z nim chrześći⸗*
> *anin bić ſię / á ták go przemo⸗*
> *że* (PK II 20).

Niekiedy kropka bywa umieszczana na ½ wysokości śródlinijnej strefy liter manuskulnych, przypadki takie występują w PK II, por. PK II 108, PK II 142, PK II 164, PK II 193. Jest to cecha bardzo archaiczna, w zabytkach polskich występująca w XV wieku. Oznacza koniec wypowiedzi albo pauzę. W funkcji dłuższej pauzy występuje też znak ‹‖›, jest to jednostkowy przykład, dlatego trudno jest ustalić dokładnie jego funkcję:

> *Nie troßćie ſię o‖ żywot waß* (PK II 175).

Łącznik pojedynczy ‹-› lub podwojony ‹=› stosowany dla spajania rozdzielonego na dwie linie słowa, często jest pomijany w tekście albo służy też do spajania przyimków z wyrazem podstawowym, enklitycznych form zaimkowych, zaimka *się*.

Znak zapytania ‹?› pojawia się w teście dość często (pytajnik – 140× w PK I , 174× w PK II), wykrzyknik ‹!› natomiast jest używany rzadko (1 przykład w PK I i 14× w PK II), co jest zgodne z normą drukarską owej doby. Po tych znakach częsty jest zapis małą literą, o ile nie jest on umieszczany na końcu punktu:

> *Chrzeſt z czego ieſt? z wo⸗*
> *dy y z kilu ſłow. (PK I 299)*
> *Co maß czynić w ßpitálách? ál⸗*
> *bo z chłopámi twemi prze⸗*
> *ſtáwáć?* (PK II 182)

Nuʒ cʒy to nie głupſtwo
dla kopy pienię dʒy / dla tro⸗
chy poʒytku / ktory ʒ krʒywdą
bliʒniego otrʒymał / ſtráćić
kroleſtwo wiecʒne niebieſkie?
o iáko ten niemek ſtráßliwie
błądʒi! iáko ſam ſobie ieſt
wielkim nieprʒyiaćielem! iá⸗
ko ſámego śiebie oßukiwa! (PK II 52).

Nawiasy pełnią funkcję podobną jak w języku współczesnym, często są stosowane do zaznaczania wyrażeń, wprowadzonych w tekst cytatu:

Miedʒy
ktoremi «(pogány)» świe⸗
ćićie iáko światła ná
świećie› (PK I 20).

Tak oto kształtuje się w PK zestaw znaków typograficznych oraz ortograficznych, odpowiadający normom, stosowanym w ówczesnej praktyce edytorskiej na Litwie. Funkcje znaków podstawowych były już znormalizowane, rozbieżności dotyczyły zakresu użycia przerywnika oraz zapisu małej i wielkiej litery po znakach nowszych – wykrzykniku i znaku zapytania. Zwraca uwagę również znormalizowany w zasadzie zwyczaj użycia kropki w PK I oraz bardziej archaiczny sposób stosowania przerywnika w funkcji kropki, który charakteryzuje się wielofunkcyjnością – oznacza pauzę dłuższą i krótszą.

2.
Analogie graficzne i ortograficzne w tekście polskim i litewskim *Punktów kazań*

Grafia i ortografia tekstu polskiego PK nie wykazuje znacznych odstępstw od zabytków wydanych na terenie Polski rdzennej, zachowuje on jednocześnie podstawowe cechy kresowej odmiany regionalnej. Reprezentuje w miarę ukształtowane normy ortograficzne, klarowny system znaków graficznych, gdzie wielofunkcyjność poszczególnych grafemów bądź stosowanie różnych znaków na oznaczenie tego samego dźwięku jest zjawiskiem marginalnym i w zasadzie wytłumaczalnym. Tekst litewski natomiast ilustruje normę ortograficzną znajdującą się w stanie rozwoju. Warto przypomnieć, że

zaczęła się ona kształtować znacznie później na terenie tzw. Wielkiej Litwy (lit. Didžioji Lietuva), czyli Litwy rdzennej, a Szyrwid jest uważany za jednego z twórców pisowni litewskiej. Lituaniści są zdania, że wpływ na normę graficzną i ortograficzną języka litewskiego na terenie Litwy rdzennej miały zarówno wzorce graficzne, ukształtowane już wcześniej na terenie Małej Litwy (lit. Mažoji Lietuva), czyli Litwy pruskiej oraz wpływy polskie (Palionis 1967, Zinkevičius 1988, Subačius 2003, Vasiliauskienė 2013c, Šinkūnas 2014, Šinkūnas 2015). Poniżej przedstawiamy wpływy polskie na grafię litewską, objaśniamy również niektóre niekonsekwencje zaistniałe w zapisach polskich na skutek oddziaływań litewskich. Obustronne interferencje w zabytku nie dziwią, ponieważ, co wykazano już w tej pracy (por. strona) prawdopodobnie oba teksty zostały złożone z zastosowaniem jedynej czcionki. Specjalnych znaków, niezbędnych do oddania właściwości wymowy języka litewskiego, a zwłaszcza tak ważnego dla niego zaznaczenia akcentu, Szyrwid nie miał[84]. Podobieństwa i odmienności w zapisie obu tekstów dotyczą następujących zjawisk systemowych.

2.1. ZNAKI DIAKRYTYCZNE

Wprowadzone znaki diakrytyczne w okresie kształtowania się grafii w językach narodowych służyły do oddawania właściwości fonetyki języka etnicznego. Cecha ta charakteryzuje język polski, który zasady podobnego zapisu przyjął nieco wcześniej. W wielu przypadkach można się doszukać w tym zakresie wpływów czeskich. Regularnie funkcjonują w XVI–XVII wieku w tekście polskim, podobnie jak w tekście polskim PK, litery z diakrytykami: ‹á›, ‹ę›, ‹ą›, ‹ć›, ‹ł›, ‹ń›, ‹ś›, ‹ź›, ‹ż›, ‹ʒ́›, ‹ʒ̇›. Nieco mniej konsekwentnie są stosowane, niegdyś mające szeroki zasięg, znaki: ‹é›, ‹ó›, ḿ› ‹ṗ›, ‹ẃ›. Grafemy te mogą przybierać różną postać graficzną, co ilustruje powyżej przedstawiona tabela. Funkcje tych znaków są już ustalone, odchylenia w ich stosowaniu są nieznaczne. Podobne znaki występują też w tekście litewskim, z tym że przypadki ich normalizacji dla dopiero kształtującej się grafii litewskiej są nieco mniej zdeterminowane. Liczba znaków graficznych z diakrytykami w tekście polskim i litewskim jest podobna: stanowi ona 23 znaki dla samogłosek i 28 dla spółgłosek w tekście polskim i odpowiednio 30 dla samogłosek i 23 dla spółgłosek w tekście litewskim. Różnice dotyczą większej ilości liter dla samogłosek ustnych z diakrytykami w tekście litewskim,

84 Pisze on o tym w swojej *Przedmowie do Czytelnika*: Potrzebaćby na Litewski ięzyk kreſek nieiakich, a ktore śię zowią po Łaćinie Accentus, aby, z przyrodzenia po Litewsku nieumieiący, potrafił z nich dobrze mowić, y czytać, aleby też potrzeba do nich nowego y oſobliwego druku, y koßtu, ktoregom ia teraz nie mogł mieć (PK I Prz 3).

stosuje się już bowiem znaki diakrytyczne nad ‹i›, ‹u›, natomiast w tekście polskim występuje większa liczba znaków na oznaczenie samogłosek nosowych ‹ą›, ‹ę›, spółgłosek miękkich wargowych ‹p›, ‹m›, ‹w›. Dodatkowo w polskiej części zabytku notujemy specjalny znak dla manuskulnego ‹Ł›.

2.2.
SAMOGŁOSKI KRESKOWANE ‹á›, ‹é›, ‹ó›

Odzwierciedlony w PK zapis samogłosek jasnych oraz pochylonych ‹á›, ‹é›, ‹ó› reprezentuje ukształtowaną dużo wcześniej normę ortograficzną, niekonsekwentnie już przestrzeganą w połowie XVII wieku, wyrażającą się w rozchwianej pisowni [a] jasnego i pochylonego oraz w jeszcze węższym zakresie zachowaną dla [e] oraz [o] pochylonych. W tekście litewskim znaki te występują rzadziej niż w polskim (zwłaszcza w PK I), funkcje ich nie są precyzyjne, chociaż czasami służą do oznaczania [a], [e], [o] krótkiego lub oznaczają sylabę akcentowaną. Podobne znaki z diakrytykami, ukształtowane w grafii litewskiej pod wpływem polskim, były stosowane w gramatyce Kleina z terenu Małej Litwy oraz w pismach wielu autorów pochodzących z tego terenu. Używa kresek nad samogłoskami dla zaznaczania różnic iloczasowych też Dauksza (Palionis 28–36). Jak wynika z analizy przeprowadzonej przez Vasiliauskienė, w pismach Szyrwida funkcja znaków z diakrytykami nie jest jeszcze dokładnie sprecyzowana. W PK obserwujemy zalążki zapisu uwzględniającego różnice iloczasowe (Vasiliauskienė 2013c: 38). Zasługuje natomiast na uwagę użycie w tekście litewskim znaków samogłoskowych z daszkiem: ‹â›, ‹ê›, ‹ô›, ‹û›. Służą one do zapisywania samogłosek akcentowanych, częściej długich. Taką funkcję pełniły te znaki również w postylli Daukszy (Palionis 1967: 33). W tekście polskim występuje tylko jeden taki znak ‹â› (11×, wszystkie przykłady zob. *Tabela*) i nie ma on bliżej sprecyzowanej funkcji – może służyć zarówno do oznaczania [a] pochylonego, jak i [a] jasnego. Mamy więc tutaj prawdopodobnie przypadkową „migrację" znaku z części litewskiej do polskiej.

2.3.
SAMOGŁOSKI NOSOWE

Występujące w tekście polskim dwie samogłoski nosowe ‹ą› oraz ‹ȩ›/‹ę› są zapisywane poprawnie. Odstępstwa dotyczą tylko nielicznych wyrazów. W tekście litewskim odnotowano aż trzy znaki nosowe: ‹ą›, ‹ȩ›, ‹ų›, które mają mało poświadczeń i nie pełnią funkcji samogłosek nosowych, bowiem w odmianie wschodnioauksztockiej języka litewskiego, którą jest napisany tekst PK, samogłoski takie już nie istniały. Warte uwagi są jednak zapisy następujące: *ßwȩńčiauſi* SP I 369, *paſipȩneimo* SP II 17, które

naśladują wzory polskie z poświadczeniem tzw. wtórnej nosowości i dowodzą one o wpływach polskich na pisownę litewską. Wartoby było sprawdzić tego typu zapisy w innych zabytkach z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego, być może wtedy ukazałyby dokładny zasięg ich występowania. W tym miejscu możemy tylko zasygnalizować obecność tego zjawska w pisowni litewskiej.

2.4. ZNAKI DIAKRYTYCZNE O GENEZIE ŁACIŃSKIEJ

Odziedziczone z grafii łacińskiej znaki z kreskami podłużnymi bądź wężykiem nad literą ‹ā›, ‹ã›, ‹ē›, ‹ẽ›, ‹ō›, ‹õ›, ‹ȳ›, ‹ỹ› służą do skracania wygłosowej części wyrazu i zazwyczaj oznaczają połączenia głosowe ze spółgłoską nosową ‹m› lub ‹n› w części drugiej. Występują one w obu tekstach – polskim i litewskim, chociaż generalnie nie są częste w zabytku – nieco większą frekwencją użycia charakteryzują się PK II. Funkcję skracania sylab pełnią też inne znaki, oparte na wzorach łacińskich: ‹°›=go, ‹g̊›=go, ‹g›=us, ‹⁹›=us, które mają wąski zakres i często ich użycie jest wiązane z określonymi leksemami (*Chrystg*). Zachowana tu jest podobna pisownia w obu tekstach.

2.5. OZNACZANIE MIĘKKOŚCI

W tekście polskim dość konsekwentnie są rozgraniczane spółgłoski miękkie i twarde. Stosowane są w tym celu znaki diakrytyczne nad literami: ‹ć›, ‹ś›, ‹ź›, ‹ʒ́›. Podobne znaki graficzne są stosowane też w tekście litewskim, służą one jednak dla oznacza spółgłosek miękkich, charakterystycznych dla języka litewskiego i spółgłosek dziąsłowych, bliskich artykulacyjnie odpowiednim polskim. Zatem spółgłoski te w tekście litewskim są wielofunkcyjne. Znak ‹ć› może oddawać [č] miękkie: *garſtićios* PK I 301, ale tę funckję pełni też ‹c› bez diakrytyku: *kunciu* PK I 309. Znak ‹ś› służy do oznaczania [ś] miękkiego oraz [š] miękkiego: *śiukßłes* PK I 251, *neteyśiby* PK I 112, ale podobe zadanie ma też ‹ſ›. Ponad to, identycznie jak w polszczyźnie, oznacza on [s] twarde i [ś] miękkie: *śilpnas* PK II 12, *ſilpnas* PK II 211. Znaki ‹ź›, ‹ʒ́› służą do oznaczania ‹ž› miękkiego oraz twardego: *ʒ́mogu* PK I 324, *paʒ́int* PK II 220. Funkcję [ž] miękkiego oraz twardego pełnią też znaki ‹ʒ›, ‹ż›, ‹ ǯ›, ‹ʒ̇›: *ʒimus* PK II 41, *tulǯis* PK I 321, *Prieʒ̇aſtis* PK I 298.

Mamy więc do czynienia z nieustabilizowaną normą w zakresie oznaczania spółgłosek miękkich i dziąsłowych. Zjawisko to ma prawdopodobnie związek z wymową, w języku litewskim brak jest bowiem środkowojęzykowych [ć], [ś], [ź], a wymawiane są półmiękkie przedniojęzykowe [c'], [s'], [z']. Szeroki zasięg mają natomiast bardzo bliskie

artykulacyjnie polskim środkowojęzykowym litewskie miękkie [č], [š], [ž]. Z powodu nierozróżniania tych głosek, zastosowane zostały odpowiednie znaki polskie do oznaczania głosek właściwych językowi litewskiemu.

W pisowni złożonej miękkość oznaczano również podobnie jak w polszczyźnie. Funkcję tę pełnił znak diakrytyczny nad literą oraz dodatkowo samogłoska ‹i›: *ipaćiey* PK II, *garſtićios* PK I 301, *śieśielis* PK I 125. Notacja taka była bardzo rozpowszechniona, ‹i› było używane do oznaczenia miękkości też innych spółgłosek, używanych bez znaków diakrytycznych: *wialinas* PK II 77, *Piatras* PK II 17. Jednocześnie widoczna jest kształtująca się tendencja zapisu bardziej precyzyjnego, odpowiadająca litewskim normom ortograficznym. Mimo tego, że w tekście PK występuje cały szereg oboczności, to dostrzegalna jest też zaznaczanie miękkości bez udziału ‹i›. Ma to miejsce w połączeniach spółgłosek z samogłoską ‹e›, która służyła w litewskim też do oznaczania miękkości: *retos* PK I 75. Zaleca takie sposoby zapisu Kleinas w swojej gramatyce z 1653 roku (Palionis 1967: 47).

Półmiękkie litewskie [c'], [s'], [z'] nie mają podwójnego oznaczania miękkości, nie są one w takich wypadkach kreskowane: *ciełas* PK I 94, *Cieſoriaus* PK I 131, *dariſsime* PK I 140, *zimina* PK I 91. Być może jest to próba odróżniania częstego w litewskim [č] miękkiego i rzadkiego [c] zmiękczonego. Jednak ta reguła zapisu nie jest jeszcze w tym okresie do końca wypracowana.

2.6.
STOSOWANIE ‹l› I ‹ł›

Do grafii litewskiej została przejęta polska spółgłoska z diakrytykiem ‹ł›, która pełniła tu funkcję analogiczną – oznaczała [l] twarde. Jest ona poświadczona w drukach z terenu Małej Litwy, używa jej Kleinas w swojej gramatyce, regularnie stosuje też Daukșza (Palionis 1967: 31, 35). W PK Szyrwida ‹ł› konsekwentnie pełni funkcję [l] twardego i stwardniałego, gdzie jest używane przed [e], [ei], [ė], [i]: *łeyʒdawos* PK I 128, *gayłeimu* PK I 141. Poświadczone też błędne użycia ‹ł›: *wełinas* PK I 14, *łuoſas* PK I 31, *wiłties* PK I 40, *karałauſp* PK I 45. Wyżej omówione niekonsekwencje w zapisie ‹l› oraz ‹ł› w tekście polskim mogą mieć związek z pisownią litewską.

2.7.
ZASIĘG UŻYCIA ‹i›, ‹y› ORAZ ‹j›

Brak joty stanowi wspólną cechę graficzną tego okresu dla wielu regionów, charakteryzuje to zjawisko również druki wileńskie. Tylko kilkakrotnie występuje w PK ‹J› manuskulna, odnotowna w perykopach biblijnych pisanych antykwą kursywną po polsku i po litewsku, gdzie ma ona dwie odmiany graficzne (zob. rozdział poświęcony ‹J› powyżej, s. 134–136). W tekście podstawowym takiego znaku brak. Tylko kilkakrotnie poświad-

czone zostało ‹j› minuskulne w tekście litewskim w pozycji interwokalicznej (podobnie jak w polskim) na oznaczenie[j]: *igija* PK II 6; *kalaviju* PK II 18; *bijos* PK II 52. Funkcję joty pełnią regularnie w tekście litewskim inne znaki: ‹i› w pozycji nagłosowej oraz interwokalicznej: *tureio* PK I 132, *iʒgi* PK II 40, ‹y› w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie: *paźieydimu* PK I 104, *gieray* PK I 114[85]. O zasięgu występowania ‹i› ‹y› oraz ‹j› w drukach litewskich w XVI i XVII w. zob. też Šinkūnas 2015: 197–244. Autor zaznacza też wpływy polskie na grafię litewską w tym zakresie, zwłaszcza podobną dystrybucję dla ‹y› w pismach Szyrwida. Samogłoska ‹i›, jak już wspominaliśmy wyżej, pełni również funkcję zmiękczania spółgłosek: *śieśielo* PK II 52, natomiast ‹y› jest używana po spółgłoskach twardych. Podobne przykłady użycia w miarę regularnie występują w tekście litewskim po spółgłoskach twardych i stwardniałych: *prywało* PK I 5, *ſtypray* PK I 7, też w zapożyczeniach: *hereʒya* PK I 254. Notowane są też przykłady pełnienia przez nią funkcji samogłoski długiej, charakterystycznej dla języka litewskiego (Vasiliauskienė 2013c: 44). Funkcję tę pełni ‹y› we współczesnym języku litewskim i oznacza [i] długie.

2.8.
ZAKRES UŻYCIA DWUZNAKÓW

W w tekście polskim PK mamy ukształtowaną pisownię złożoną, reprezentują ją następujące dwuznaki: ‹ch›, ‹cz›, ‹cʒ›, ‹cʒ̇›, ‹dz›, ‹dʒ› ‹dż›, ‹dʒ̇›, ‹dź›, ‹dʒ́›, ‹rz›, ‹rʒ› ‹sz›, ‹ſz›, ‹ß›, których funkcje są klarowne i konsekwentnie przestrzegane. W tekście litewskim występują te same dwuznaki, brakuje w nim tylko takich, które są związane z właściwościami rozwoju historycznego języka polskiego: ‹cʒ̇›,‹rz›,‹rʒ›. W nieco węższym zakresie są używane także w części litewskiej zabytku ‹cz›, ‹cʒ›, ponieważ do ich zaznaczania stosowano znak ‹ć›. Znak ‹ß› w tekście litewskim jest używany w funkcji [š] twardego i miękkiego, chociaż częściej [š] miękkie jest zapisywane przy pomocy [ś]: *ißreyßkia* PK II 12. Szerszy zasięg użycia w tekście polskim ma również ‹ch›, występujące głównie w wyrazach pochodzenia polskiego: *chce, ſłuchácʒa* PK I 50, podczas gdy w języku litewskim jest ono ograniczone raczej do wyrazów zapożyczonych: *Chaldaycʒyku* PK II 168, *Cherubinay* PK II 197, *Chriſtoſtomas* PK II 47.

Dwuznaki obcego pochodzenia ‹ph›, ‹rh›, ‹th› notujemy w obu tekstach w wyrazach o prowienienccji grecko-łacińskiej. Oto przykłady zapisu tych wyrazów w tekście litewskim: *Theophilaktus* PK II 178, *Philoʒophay* PK II 232, *katholiku* PK I 226, *myrrhu* PK I 225. Obce geminaty ‹mm›, ‹nn›, ‹ff›, prezentują się zarówno w części polskiej, jak i litewskiej również podobnie, dotyczą faktycznie tych samych rdzeni: *Ammonitu* PK II 64, *tyrannu* PK II 146, *affektays* PK I 294. Jedynie częściej występują połączenia ‹ſs› i

85 O zasięgu występowania <i>, <y> oraz <j> w drukach litewskich w XVI i XVII w. zob. też Šinkūnas (2015:197–244).

‹ſſ› w wyrazach pochodzenia litewskiego: *eſsi* (27×), *eſſi* (15×), *eſsiby* PK I 172, *eſſuntiemus* PK I 278, *eſsigu* PK I 82, ukształtowane pod wpływem odpowiedniego czasownika łacińskiego. Zakładać można więc, że mamy w tym wypadku podobny zakres oddziaływania wzorów łacińskich na zapis w języku polskim i litewskim.

2.9.
PISOWNIA GRUPY SPÓŁGŁOSKOWEJ [šč]

W tekście polskim poświadczone są zapisy grupy [šč] w postaci: ‹ſcʒ›, ‹scʒ› oraz ‹βcʒ›. Dominujące w PK I oraz PK II są zapisy nowsze, normatywne, zgodne z wymową: *odpuβcʒaią* 68, *βcʒęśćia* 90, chociaż w PK I występują też zapisy z ‹ſcʒ›, ‹scʒ›: *puſcʒy* 41, *deſcʒ* 50. W tekście litewskim panuje duża różnorodność zapisu: ‹ſc›, ‹ſć›, ‹ſċ›, ‹sć›, ‹śc›, ‹ść›, ‹śċ›, ‹ſcʒ› ‹ſcʒć›,‹ßć›, związana z niejednorodnym graficznym zaznaczaniem głosek [č] oraz [š]. Można tu jednak dostrzec dwie tendencje w pisowni – ze spółgłoską [s] w pierszej części grupy: *tewikſcion* PK II 187, *karſćiuoſe* PK I 244, *krikſćionie* PK I 162, *tuſcʒus* PK II 202, *namikſcʒćiey* PK II 186 oraz z realizacją [šč]: *krikβćionie* PK II 232, *karβćio* PK I 329, *wagiśćiu* PK I 147. Mamy więc w przypadku ortografii litewskiej podobne rozstrzygnięcia jak w języku polskim, nie występujące jednak jeszcze konsekwentnie i nie wykazujące oznak normalizacji.

2.10.
PISOWNIA FONETYCZNA

Pisownia fonetyczna miała szerokie zastosowanie w drukach polskich. Prawdopodobnie skłonność do ujawniania w grafii różnych procesów asymilacyjnych wsparta była autorytetem Knapskiego, który w swoim *Thesaurusie* tak określił podstawy stosowanej przez siebie ortografii: „Ja idę w ślady tych, którzy uważają, że tak należy pisać, jak się wymawia" (Puzynina 1961: 95). Jak wynika z wypowiedzi, nie był on w swoim wyborze osamotniony, podobne zasady były stosowane też wcześniej. Bez wątpienia autorytet Knapiusza miał swój wpływ na pisownię Szyrwida – wzorował się on na jego słowniku tworząc własne dzieła leksykograficzne. Pisownia fonetyczna w polszczyźnie była zalecana przez gramatyków jeszcze w XVIII wieku (Klemensiewicz 2002: 369). Zasady jej były stosowane też w drukach litewskich, zarówno w tekstach pochodzących z Litwy Centralnej, jak i Małej Litwy (Palionis 1967: 46). Lituaniści, omawiając pisownię fonetyczną, zazwyczaj przytaczają przykłady na odzwierciedlone w pisowni procesy asymilacyjne w zakresie dźwięczności/bezdźwięczności, występujące na szwie morfologicznym. Najliczniej są one przedstawione też w drukach polskich. W PK analogie w zapisie przedrostków w obu tekstach są widoczne. Przytoczmy kilka przykładów na zapis przedwostka *roz-* w tekście polskim i *už-* w litewskim. Pisownia rozchwiana charakteryzuje tekst polski: *roſpuβcʒáią* PK I 195,

roſkrȝewiło śię PK I 231; *rozßerzáć* PK I Prz 1; *roȝpuſtnika* PK I 26. Wariantywność zapisu ma miejsce też w tekście litewskim: *vȝſet* PK I 285, *vȝtekiet* PK I 347. Występują w tej części zabytku również upodobnienia ze względu na sposób, miejsce artykulacji oraz redukcje spółgłoskowe: *vſsimeſtu* PK II 176 *ißsimano* PK I 332 vs *iſimano* PK I 228.

2.11.
PISOWNIA ŁĄCZNA I ROZDZIELNA

W PK ma miejsce rozchwiana pisownia różnych połączeń wyrazowych. Nawet na terenie Polski rdzennej nie było w XVII wieku jasnych zaleceń w zakresie pisowni łącznej i rozdzielnej, a piszący byli zdani na własne poczucie językowe. Brak normy charakteryzował pisownię partykuły *nie* z różnymi częściami mowy oraz *by* z poprzedzającym wyrazem. Często łącznie z wyrazami podstawowymi były pisane przyimki. Tendencję do pisowni łącznej przejawiają też formy krótkie zaimków osobowych. Rozchwianą pisownię obserwować można też w tekście litewskim PK. Są to następujące przypadki: pisowna partykuły *nie/ne*: *ne kinćia* PK I 117, *neſiłeyde* PK II 242; pisownia przyimków z wyrazem podstawowym: *iȝmieſto* PK II 220, *iźnumiruśiu* PK I 226. Rozchwianą pisownią charakteryzują się też przedrostki w wyrazach derywowanych: *ſu płeſi* PK II 200, *iȝ łeydȝia* PK II 166; zjawisko to jest częstsze w PK II.

Partykuła *nie* w tym okresie w zabytkach polskich była pisana oddzielnie, w PK również można dostrzec pisownię rozdzielną z czasownikami, ale łączną z imiesłowami przysłówkowymi. Palionis (1967: 49) twierdzi, że w zakresie pisowni *nie* druki litewskie były w tym okresie zróżnicowane, odmienny typ pisowni można było napotkać u różnych autorów, ale pisma Daukszy i Szyrwida charakteryzują się tendencją do zapisu oddzielnego, co dowodzi o wpływach ortografii polskiej. Zdaniem Vasiliauskienė, pisowna rozłączna *nie/ne* w PK jest stosowana niekonsekwentnie i występuje nieco częściej tylko w PK II, większą różnorodność w zapisie ilustrują też formy imiesłowów (Vasiliauskienė 2013c: 52–54). Zjawisko pisowni łącznej wyrazów krótkich, nieposiadających samodzielnych akcentów wyrazowych, badaczka wiąże też z prozodią, dążeniem do intonacyjnej organizacji tekstu, pisownia łączna bowiem lepiej oddawała tok wymowy zestrojów akcentowych.

2.12.
PISOWNIA WIELKIEJ LITERY

Pisownia wielkiej litery w obu tekstach jest oparta na podobnych zasadach, konsekwentnie stosuje się wielką literę przy zapisie nazw własnych i nazw geograficznych. Być może wpływ polski można dostrzec w pisowni wielką literą nazw narodowości i nazw terminologicznych (nazw urzędów, godności kościelnych, prądów religijnych). Podobny zapis był już utrwalony w zabytkach, miał określoną tradycję. Badacze polscy

tłumaczą to wpływami niemieckimi na grafię polską. Tego rodzaju przypadków w tekście litewskim jest sporo:

> *Tatariey, Turkay* PK I 346, *Ʒyday* PK II 93, *Amonitu* PK I 35, *Aegypćionu* PK II 208, *Korinthianump* PK I 47, *Niniwitay* PK II 57, *Apaßtałas* PK I 63.

Wielka litera pełniła również funkcję stylistyczną – sygnalizowała emocjonalne zabarwienie wyrazu. Wówczas równolegle w obu tekstach pojęcia te są zapisywane wielką literą:

> *Tewo* vs *Oyca* PK I 22, *Mędrcá* vs *Ißmintingoio* PK i 52, *Modlitwy / Cierpliwość / Pokorá* vs *Małdos / Kuntri be / Nuſiʒieminimas* PK II 18.

Istnieją też częste przykłady, gdzie w tym samym tekście występuje różny zapis po litewsku i po polsku:

> *Diewo Sudy* vs *na ſądʒie Boʒym* PK I 7, *Eſther Krolowey* vs *Eſterey karalieney* PK I 57, *Syná* vs *ſunaus* PK I 59, *kápłaná* vs *Wiſkupu* PK I 60, *Ocʒy* (*iego*) vs *akis io* I 19, *Magnes* vs *magnes* PK I 183, *ná Woynie ʒ Dußnym nieprʒyiaćielem* vs *vnt kariones ſu dusiu neprietelumi* PK II 20.

Palionis widzi również wpływy obce z pisowni wielkiej litery. Takie zapisy, zdaniem uczonego, odzwierciedlały normy niemieckie dla zabytków z terenu Małej Litwy i polskie dla zabytków z Litwy Centralnej. W zabytkach, gdzie występował wpływ niemiecki, zasięg użycia wielkiej litery w XVI–XVII w. był jeszcze szerszy – zapisywano tam wielką literą wyrazy pospolite bez szczególnych uzasadnień stylistycznych (Palionis 1967: 48).

Występują w obu tekstach też niekonsekwencje w stosowaniu wielkiej litery po określonych znakach przestankowych lub typograficznych, podobne do opisanych w paragrafie 10. (zob. s. 145–148). Ale na uwagę zasługuje to, że często mamy do czynienia z zapisem różnym w tym samym fragmencie tekstu:

‹Ießkoſiu «tieg» to / kuri mili duśia mano /› ‹ȧpeysiu mieſtu› / ir kitu kłauſiaſi. ‹Ar regeiote kuri mili duśia mano› (PK I 199)	‹Będę «prȧwi» ßukȧłá tego / ktore⸗ go miłuie dußȧ moiȧ /› ‹obey⸗ dę miáſto›: y drugich śię py[⸗] ta. ‹Cʒy widʒieliście tego / ktoreego miłuie dußȧ moiá› (PK I 199)
/ sakie ápe iu brungibi / reykału / naudu. Ir pardawineio / aba dowa⸗ nay gieriaus dawe wiſie⸗ mus / kurie iu noreio / kitie⸗ mus śiułe. (PK II 26)	Opowiadał o ich drogośći / potrʒebie / vʒytkách / y prʒe⸗ dawał / álbo ráczey dármo dáwał wßytkim / ktorʒy ich prágnęli: á drugim wtykał w ręcę. (PK II 26)

Rozbieżności w stosowaniu znaków interpunkcyjnych w tekście polskim i litewskim są tak znaczące, że trudno je opisać i wytłumaczyć. Można tu tylko przypuszczać, że tekst redagowali dwaj redaktorzy – osobny dla każdej części językowej, albo zakładać niewystarczającą kompetencję jednego redaktora.

3. Cechy charakterystyczne grafii polskiej i litewskiej

Analiza grafii polskiej oraz zasad ortograficznych, stosowanych dla zapisu tekstu polskiego, świadczy o tym, że mamy do czynienia z zabytkiem, który odpowiada pod względem poprawności i stopnia normalizacji innym tekstom z okresu XVII wieku, powstałych na kresach, nawiązuje też do wzorów drukarskich, istniejących w Polsce rdzennej. Zastosowane znaki graficzne i zaproponowane ujęcia ortograficzne w tekście litewskim świadczą o nawiązaniu do tradycji już istniejącego piśmiennictwa litewskiego, przede wszystkim wzorców drukarskich autorów z terenu Małej Litwy, metody ortograficznej Daukszy oraz o podjętych przez Szyrwida próbach wypracowania tego wzorca, który będzie stosowany w drukach litewskich w ciągu następnych stuleci – tzw. pisowni Szywida (lit. *Sirvydo rašyba*; Palionis 1967: 41, 50).

W PK widoczna jest tendencja do oddawania charakterystycznych polszczyźnie i litewszczyźnie dźwięków przy pomocy specjalnie dobranych liter – funkcje te pełniły litery ze znakami diakrytycznymi oraz dwuznaki. Ilość ich jest podobna w obu tekstach. Niektóre znaki graficzne mają węższy lub odpowiednio szerszy zasięg występowania. Ma to związek z zasięgiem występowania określonego zjawiska fonetycznego w każdym z języków. I tak, węższy zasięg użycia w litewskim mają samogłoski nosowe ‹ę› oraz ‹ą›, bowiem dźwięki te nie występują w tej odmiania języka, którą został napisany zabytek. Użyte one zostały tylko sporadycznie do zaznaczania wzorem polskiem tzw. wtórnej nosowości. W polskim tekście częściej występują samogłoski kreskowane ‹a›, ‹e›, ‹o›, przy pomocy których oddawano zanikające już zjawisko – oznaczano samogłoski jasne i pochylone.

Mimo widocznego już w tym okresie dążenia do przypisywania każdemu znakowi graficznemu jednej, klarownej funkcji, można konstatować to tylko dla polszczyzny, gdzie widoczne są nieliczne rozbieżności w oznaczaniu procesów podobnych, jednak jakichś „nowości" ortograficznych nie możemu tu obserwować. Język litewski stanowi jeszcze w tym zakresie wariant o niższym stopniu normalizaji, pisownia dopiero się kształtuje, pisarz czy drukarz ma prawo „dobierać" sposób zapisu z istniejących wzorców

rodzimych czy obcych lub proponować swoje rozwiązania ortograficzne. Jednak badacze grafii litewskiej wprowadzają pojęcie systemu ortograficznego, zakładając świadome przeprowadzenie reformy ortograficznej, mimo że poważne traktaty ortograficzne, pełniące funkcje normatywne, w tym okresie jeszcze się nie ukazały (Gelumbeckaitė 2010, Šinkūnas 2014).

W związku z rozchwianą pisownią samogłosek jasnych i pochylonych, mającą podłoże fonetyczne, oraz zakłóconym zapisem spółgłosek dziąsłowych występuje w tekście polskim zarówno znaczna ilość wariantów graficznych dla jednego grafemu, jak i wielofunkcyjność znaku graficznego. Widoczna jest jednak dość szybko postępująca dynamika norm ortograficznych, bo w PK II mamy do czynienia z zapisem bardziej konsekwentnym zarówno samogłosek jasnych, jak spółgłosek dziąsłowych oraz środkowojęzykowych. W zasadzie właśnie oznaczanie tych cech fonetycznych ujawnia najwięcej rozbieżności też w tekście litewskim, gdzie są podejmowane próby stosowania samogłosek kreskowanych do oznaczania samogłosek długich, krótkich lub po prostu akcentowanych. Ale można to zaobserwować w bardzo wąskim zakresie, bowiem specjalnych znaków do zaznaczania akcentu lub iloczasu w zestawie drukarskim nie było i sposób oznaczania tych zjawisk nie został jeszcze wypracowany. Tekst litewski charakteryzuje się też rozchwianym sposobem oznaczania miękkości, w którym do oddawania oryginalnych litewskich miękkich spółgłosek dziąsłowych stosowane są polskie znaki, oznaczające bliskie artykulacyjnie spółgłoski środkowojęzykowe. Kształtowanie się normy w tym zakresie pozostanie ważnym zadaniem do spełnienia w przyszłości.

Reguły ortograficzne, dotyczące pisowni fonetycznej lub etymologicznej, nieco kłopotliwej dawnej pisowni łącznej lub rozdzielnej, występującej przy zapisie partykuł, przyimków z wyrazami samodzielnymi i przedrostków w formacjach czasownikowych, stosowanie małych i wielkich liter, mimo jeszcze rozchwianych norm, zdradzają w tekście polskim tendencje do zapisu zgodnego z normą. Występujące w tekście litewskim analogiczne rozwiązania ortograficzne można wiązać z wpływem polskim lub ewentualnie innymi wzorcami pisowni, znanymi pisarzom z terenu Litwy rdzennej.

Stosowane zarówno przez Daukszę, jak i Szyrwida normy ortograficzne charakteryzują się większą doskonałością i większym stopniem powiązania z właściwościami wymowy tych odmian gwarowych języka, w których zostały one napisane. Kształtowanie się tych norm można wytłumaczyć wieloma czynnikami: wzorcami polskimi, gdzie podobne zjawiska nastręczały też sporo trudności drukarzom i pisarzom (przejęte zostały zarówno zapisy znormalizowane, jak i błędne); podtrzymującym wpływem tekstów litewskich, w których utrwaliła się podobna pisownia (powiedzmy, w zakresie zaznaczania spółgłosek dziąsłowych); zasobami czcionek drukarskich (stosowanie znaków z różnych zbiorów drukarskich); kompetencją samych drukarzy, składających teksty polskie i litewskie.

4. Tabela znaków graficznych w tekście polskim *Punktów kazań*[86]

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
A, a	a) oznacza [a] pochylone	wypuſzcza PK I 8; wyſłucha PK I 8; przyrownana PK I 13; darował PK I 58; nieſkończona PK I 58; druga PK I 160; nam PK I 366; odwraca PK II 5; przyobiecał PK II 9; was PK II 11	Wskutek rozchwianej pisowni samogłosek jasnych i pochylonych; zjawisko częste
	b) oznacza [a] jasne	Syna PK I 23; Pana PK I 35; napisali PK I 307; oſobami PK I 11; gàrśćiami PK I 314; Aniołach PK I 341; ſłuchanie PK I 347; wyśmianiem PK I 363; otrzymanie PK I 366; zbáwienia PK II 34; chćiwośćiami PK II 50; w ćiemnośćiach PK II 96; wyznaniem PK II 202	Wskutek rozchwianej pisowni samogłosek jasnych i pochylonych; zjawisko mniej częste
á	a) oznacza [a] jasne	porownánie PK I 3, świátá PK I 3, pokazáć PK I 12, poználi PK I 138, vczyniłá PK I 168, zapłatá PK I 192, Páná Bogá PK I 212, krolámi PK I 221, rzeczách PK I 267, trzebá PK I 330, krolowánie PK I 336, vkowány PK I 338, náſz PK I 366, wámi PK I 204, sámi PK I 3, tám PK I 134, ná pomoc PK I 8, ále PK I 141, áby PK I 148, wiádomość PK I 176, świátá PK II 4, w wieńcách PK II 4, ſynámi PK II 8, pomágáć PK II 10	Wskutek rozchwianej pisowni samogłosek jasnych i pochylonych; zjawisko częste
	b) oznacza [a] pochylone	miáł PK I 180, chćiáł PK I 186, wydáł PK I 220, nás PK I 52, ſám PK I 189, dlá PK I 321; vſłyſzáwſzy PK II 51; vbráwſzy ſię PK II 93; náuczáią PK II 93; z wás PK II 113; ſzácowáł PK II 207	Wskutek rozchwianej pisowni samogłosek jasnych i pochylonych; zjawisko mniej częste

86 Niniejsza tabela zawiera w miarę pełne ilustracje przykładowe dla każdego znaku graficznego, używanego w tekście polskim PK. Konkordancja wyrazów polskich jeszcze nie istnieje, toteż jest to materiał, który może posłużyć do dodatkowych badań nad grafią polską i litewską w XVII wieku.

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
á	a) oznacza [a] jasne	ná PK I 3, w tyśiącách PK I 4, áni PK I 4, czárći PK I 5, obżałowány PK I 7, podárkow PK I 9, karánia PK I 10, brátem PK I 11, náßym PK I 12, Bogá PK I 14, wynósiłá PK I 15, trzebá PK I 16, żywotá PK I 17, Bofká PK I 17, księgách PK I 17, czytáć PK I 18, człowieczeńftwá PK I 21, przyftofowáńie PK I 21, názywáli PK II 200, męká PK II 201	Wskutek rozchwianej pisowni samogłosek jasnych i pochylonych; zjawisko częste w I części i rzadkie w II części PK; czasami może być niewyraźnie odbity znak ‹á›.
	b) oznacza [a] pochylone	názywá śie PK I 30, vláwßy PK I 72, nás PK I 121, dlá PK I 156, opánowáwßy PK II 47;	Wskutek rozchwianej pisowni samogłosek jasnych i pochylonych; zjawisko mniej częste w I części, rzadkie w II części PK
à	oznacza [a] jasne	nápisàny PK I 18, poßlàkowáć PK I 27, à iàko PK I 84, gorà PK I 123; pàgorek PK I 123; szukàć I 202, dźiękowàć PK I 250, wołàli PK I 279, fpráwàch PK I 181, człowiekà PK I 46, miáftà PK I 164, Pánà PK I 165, ftowà PK I 168, pifmà PK I 294, nà PK I 134, zà PK I 322, à PK I 196, bàrzo PK I 220, małżenftwà PK I 216, pánowània PK I 123, kroleftwà PK II 29; nàpełnili II 79	Zjawisko rzadkie, występuje tylko w PK I; ogółem 120 znaków.
â	a) oznacza [a] jasne	dußâ PK I 172, kàraniâ PK I 244	Rozchwiana pisownia samogłosek jasnych i pochylonych; zjawisko rzadkie; występuje tylko w PK I; ogółem 11 znaków.
	b) oznacza [a] pochylone	Záchâryaßowego PK I 123, nâßego PK I 184, mękâmi PK I 244, âni PK I 249, wymyślâią PK I 251, mâiący PK I 258; świâtu, zâ PK I 348; oßâlawßy PK I 372	
å	a) oznacza [a] jasne	måß PK II 116, dåć PK II 185,	Rozchwiana pisownia samogłosek jasnych i pochylonych; zjawisko rzadkie; 2 znaki w PK I i 5 w PK II.
	b) oznacza [a] pochylone	tåk PK I 265, ná aniołåch PK I 293, fnådź PK II 2, miotåć PK II 71, Wodå PK II 189	
á	oznacza [a] jasne	mátká, ßukáli PK I 196, zwr{á}ca, Chryftufá, ábo, Bogá PK I 207, záś PK I 211, máią PK I 212, łechtáć PK II 63	Rzadkie; 9 znaków w PK I i 1 znak w PK II.

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
á	oznacza [a] jasne	ſpráwy PK I 180, máłych PK I 200, Proroká PK I 204, śiłách PK I 292, Iáná PK I 307	Rzadkie; występuje tylko w PK I; 5 znaków.
ã	oznacza [an], [am]	ʒmaʒałã PK I 8, Ewãgeliy PK I 81, Sã 'sam' PK I 87, nã 'nam' PK II 27	Rzadkie; 3 znaki w PK I i 1 znak w PK II.
ā	a) oznacza [a] jasne	wāßá PK II 202, znāczy PK II 255	Rzadkie; występuje tylko w PK II; 2 znaki w tej funkcji.
	b) oznacza [an], [am]	wā 'wam' PK II 60, Pā 'pan' PK II 82, Alex{ā}driſki PK II 102, Ewāgeliey PK II 167, ſā 'sam' PK II 201, wā 'wam' PK II 207, bicʒowā 'biczowan' PK II 214, tāʒe 'tamże' PK II 219, ſā 'sam' PK II 247	Rzadkie; występuje tylko w PK II; 9 znaków w tej funkcji.
ą	oznacza [ą] przed spółgłoskami i w wygłosie	ſą PK I 3, ſądʒić będʒie PK I 4, ſądow náʒnácʒáią PK I 4, wiedʒącym PK I 8, kſiąʒąt nie lęka PK I 9, iáśnieiącą PK II 27, płácą II PK 28	Powszechne; odstępstwa od normy i ich przyczyny zobacz w opracowaniu.
æ	oznacza [e]	juſtitiæ PK II 206, Hæreticy PK II 85, Hæretycy PK II 222, Sáducæußowie PK II 233	W wyrazach pochodzenia obcego, posiadających polską fleksję; tylko 4 znaki w PK II.
B b	oznacza [b]	diabeł PK I 2; Bogu PK I 2; ſłábßemu PK I 12; Báránek PK I 127; będąc PK II 81; grobami PK II 83	Powszechne
C c	a) oznacza [c]	cena PK I 99; dáiąc PK I 100; ſtrʒec PK II 51	Powszechne
	b) oznacza [ć] w połączeniu z ‹i› lub wygłosie	cieleſnym PK I 95; ciáło PK I 48; Sinością, cię PK I 102; náſyćic ſię PK II 50; cięʒko PK II 51	Rzadkie, nieregularne; w tej pozycji zazwyczaj występuje ‹ć›; czasami być może nieodbite ‹ć›
	c) oznacza [č] w dwuznaku ‹cʒ›, ‹cʒ̇›, ‹cʒ́›	włocʒnie PK I 13; ćwicʒ́yłá PK I 197; Cʒ́ynił PK I 333; miecʒ́ PK I 356; niedopußcʒa PK II 51; Cʒ́ęſte PK II 241	Użycie w dwuznaku litery ‹ʒ›, ‹ʒ́› lub ‹ʒ̇› wynika z pomieszania tych znaków; częste w I części PK.
	d) oznacza [x] w dwuznaku ‹ch›	grʒechu, Chriſtg PK I 167; chwałę, potrʒebnych PK II 25	Powszechne

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
ć	oznacza [ć] przed ‹i›, przed spółgłoską i w wygłosie	ćiężkie PK I 9; śmierć PK I 14; vmiećiony PK I 45; pátrzyć PK I 47; dʒiéćmi PK I 167; kuśićiel PK II 2; ʒnieść PK II 20; poſtáć PK II 24	Powszechne
ċ	oznacza [ć] przed ‹i›, przed spółgłoską i w wygłosie	Oćieċ PK I 4, miłośċi PK I 228, chċiwość PK I 276, kośċiele PK I 287, ċięßki PK I 293, ʒáwarċia PK I 305, tośċie PK II 182, káċi PK II 200	Rzadkie; czasami źle odbite ‹ć›.
c̀	oznacza [ć] przed ‹i›	ßac̀iech PK I 55	Tylko jeden przypadek w PK I.
D d	a) oznacza [d]	Dobrʒe, tédy PK I 167; prʒykłád, ʒwierćiadło PK II 25	Powszechne
	b) oznacza w dwuznaku [ʒ], [ʒ́], [ǯ]	będʒiem PK I 86; rodʒą, národʒ́ił PK I 167; dʒ́iśieyßego PK II 25; cudʒego PK II 30; ʒápędʒ́ić PK II 53	Wariantywność części drugiej w dwuznaku wynika z pomieszania znaków ‹ʒ›, ‹ʒ́›, ‹ǯ›, ‹ʒ›, które jest częste w PK I; zob. niżej realizację dźwiękowe tych znaków.
E e	a) oznacza [e] po spółgłoskach twardych, stwardniałych oraz ‹j›	chcemy PK I 86; naucʒyćiela PK I 105; ieſt PK I 105; beʒroʒumnych PK I 109; ieſli PK II 59; wßelkiego PK II 90	Powszechne
	b) oznacza [e] po spółgłoskach miękkich w połączeniu ‹ie›	ćiele PK I 106; ſobie PK I 109; wiedʒ́ieć PK II 53; chronienie PK II 90	Powszechne. Nie pełni funkcji zmiękczania spółgłosek.
é	oznacza [e] jasne lub pochylone	pracé PK I 107, ludʒ́ié PK I 111, dobrʒé PK I 114, prʒéłoʒónych PK I 124, iéśli PK I 124, prʒéłoʒeni PK I 125, wßélkie sercé PK I 125, wéſpół PK I 125, nié roʒdʒ́{e}lnié PK I 126, nié PK I 126, niébo PK I	Występuje tylko na str. PK I 107–240, z różną intenstywnością; częste użycie tego znaku na str. PK I 127–131; ogółem

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
		126, wßélákich PK I 126, ʒéʒwolili PK I 127, ſpráwiédliwośći PK I 127, ʒáwßé PK I 127, prʒéſtępſtwié PK I 127, obßéd PK I 128, pátrʒćié PK I 128, niéwiádómy PK I 128, niéʒnaiómy PK I 128, mnié PK I 129, iéśli PK I 129, siéc PK I 129, roʒgniewánégo PK I 130, tén PK I 130, brʒégow PK I 130, wßéláka PK I 130, tégo PK I 130, iédnák PK I 130, nié PK I 130, miédʒy PK I 130, iéſt PK I 130, Iéſus PK I 130, prʒéto PK I 130, oprʒéſtáwßy PK I 130, wéſołąPK I 130, pokutuyćié ʒá grʒechy ſwoié PK I 130, piékło PK I 130, któreśćié PK I 130, álé PK I 130, kroléſtwo PK I 130, niébiéſkie PK I 131	515 przypadków użycia; brak takich znaków w II części PK.
ė	oznacza *e* jasne lub pochylone	Ioėl PK I 4, niė było PK I 125, moʒė PK I 136, lėćié PK I 136, rʒėcʒy PK I 136, prʒėto PK I 136, rʒėcʒ PK I 142, ſerdėcʒny PK I 153, rʒėkł PK I 198, tėdy PK I 253	Rzadkie, tylko 10 przypadków; brak takich grafemów w II części PK; w niektórych wyrazach niewyraźnie odbita kreska nad literą.
ẽ	oznacza połączenie [*em*] lub [en]	kośćiołẽ PK I 216 błotẽ PK I 174, ſnẽ PK I 283, ſpoſobẽ PK I 283, Sákrámẽtow PK II 198, Ieruzalẽ PK II 237	Rzadkie; 4 przypadki w PK I i 2 w PK II.
ē	oznacza połączenie [*em*] lub [en]	Sʒukałē PK I 129, męʒē PK I 165, ogniē PK I 180, Ianē PK I 245, winē PK II 4, prʒykłádē PK II 6, Abowiē PK II 12, ſłowē PK II 14, przykładē PK II 16, wſtydē PK II 18, iedē 'jeden' PK II 31, ʒ ſtąpił{ē} PK II 80, Sákrámēt PK II 93, Synē PK II 118, Teſtámētu PK II 131, Abowiē PK II 206, ʒiēſkie PK II 206, ſpołē PK II 215, we wßē PK II 218, iedē PK II 233, ʒadē PK II 251, będʒiē PK II 258	Rzadkie, 4 przypadki w PK I i 50 w PK II.
ę	oznacza samogłoskę nosową [ę]	śię PK I 3, będʒie PK I 4, święći PK I 5, winęPK I 6, potępia PK I 6, nie lęka PK I 9, prʒeſtępcy PK I 10, glębokość PK I 14, Зwyćięʒca, ʒmiękcʒy PK I 15, pámiętne PK I 17, ozdobę PK II 2, ćięʒkich PK II 3, perłę, tę PK II 27	Powszechne w tekście pisanym pismem gotyckim i antykwą.

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
ę	oznacza samogłoskę nosową [ę]	Pięć PK II 56, ſię PK II 61, zwyciężył PK II 67, nawiętſzy Ięzycznik PK II 73, pięcioro, pięć PK II 79, ſię, ięczmiennym PK II 83, częſto PK II 85	Jeden przypadek w PK I w wyrazie zapożyczonym; 53 znaki w PK II w tekście pisanym antykwą; występuje tylko w PK II.
F f	oznacza spółgłoskę [f]	affektow PK I 10; ſtrofował PK I 27; figurá PK II 90; vfnośći PK II 95; obfituią PK II 100; fráſunkow PK II 106	W zapożyczeniach łacińskich może występować w postaci podwojonej: ogółem 5 razy w tym samym wyrazie w PK I – 4 razy i 1 raz w PK II.
G g	oznacza [g]	gwiàʒdy PK I 99; grʒechy PK II 83	Powszechne
ĝ	oznacza połączenie [go]	ieĝ II 215, Ieʒuſoweĝ II 216, náßeĝ II 229, káʒdeĝ II 230	Występuje tylko w części II PK, ogółem 35 użyć.
H h	a) oznacza [h]	Hęreticy PK I 30; Herod PK I 34; Herodiadę PK I 36; Horeb PK I 41; hárdośći PK I 55; haniebnie PK I 224; ʒáhámował PK II 35; Hárfá PK II 57; Hæreticy PK II 85; błahi PK II 196; Hiſtorią PK II 209	Częstsze w nazwach własnych w I części, w drugiej też w wyrazach pospolitych.
	b) w dwuznaku ‹ch› oznacza [x]	kocha PK I 22; Duch PK I 23; ßàtáńſkich PK I 24; vćiechách PK II 32	Powszechne
	c) w dwuznaku ‹ph› oznacza [f]	Ioʒaphat PK I 4, Epheſ. PK I 11, Cyrográph PK I 26, Phariʒeuß PK I 47, Pharyzeußow PK I 70, Ioſepha PK I 74, 75, Phariʒeußowie PK I 81, Philoſophowie PK I 99, Philip PK I 123, Káiphaßá PK I 123, Káphárnaumá PK I 235; Ioʒeph PK II 10, Philip PK II 79, Stephánowi PK II 107, Betphági PK II 144, Philipowian PK II 153, Phárizeußowie PK II 162, Kayphaßá PK II 165, Epheſow PK II 172, Theophilaktus PK II 178, Sophoniaßá PK II 179, Seráphini PK II 197, Philozophowie PK II 232, Kleophas PK II 236	Występuje w niektórych wyrazach z wzorem grecko-łacińskim, skrótach biblijnych w tekście polskim, imionach własnych i nazwach miejscowych. Ogółem 33 wyrazy (odpowiednio 13 w PK I i 20 w PK II).

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
	d) w dwuznaku ‹th› oznacza [t]	Matth. PK I 13, Nabotha PK I 9, Thren. PK I 15, Thomaßa PK I 21, Theologowie, Thowárʒyſtwo PK I 28, Mattheußá PK I 33, Korynthyan PK I 47, Eſther PK I 57, Maranátha PK I 66, Bethániey PK I 71, Naʒárethu PK I 74, Matheuß PK I 82, Thomaß PK I 99, Nábothá PK I 134, Lewiáthâná PK I 142, Balthaſárow PK I 150, Katholićki PK I 286, Kartháginſkiego PK II 7, Ionathas PK I 90, Iudith PK II 117, ßábbáthu PK II 133, Kátholicy II 154, Theophilaktus PK II 178, Korynth: PK II 205, Iácinth PK II 215, Goliáthá PK II 230, Athenách PK II 232, Thabor PK II 244	Występuje w niektórych wyrazach z wzorem grecko-łacińskim, skrótach biblijnych w tekście polskim, imionach własnych i nazwach miejscowych. Ogółem 55 wyrazy (odpowiednio 27 w PK I i 28 w PK II).
	e) w dwuznaku ‹rh› oznacza [r]	myrrhą PK I 225, Gomorrha, Gomorrhy PK I 321, myrrhy PK I 360, Mirrhy, Mirrhá PK II 239	Występuje w niektórych wyrazach z wzorem grecko-łacińskim; rzadkie; 4 przypadki zapisu w PK I i 2 PK II; w tych samych wyrazach.
I i	a) oznacza głoskę [i]	śćiſkał PK I 6, vcʒynki PK I 6, prawi PK I 8, takich PK I 10, innego PK I 11, piſmá PK I 12, vcʒynił PK I 12, ich PK I 18, cʒyniß PK I 20, im PK I 30, głupi PK I 30, pißę 31, figury II 23	Powszechne
	b) oznacza [j] w nagłosie i pozycji interwokaliczej	Ieruzalem PK I 196; Iako PK I 263; Iákob PK II 3; Ieʒus PK II 5; Iedni PK II 9; Iest PK II 152; ieſli PK I 11, woienney PK I 13, ieſt PK I 13, iego PK I 14, Maieſtatu PK I 15, náʒywaią śię PK I 16, twoie PK I 20, iáko PK I 20, prʒyięte PK I 23, ßyię PK I 28, vymuią PK I 30, iego II 20, ſwoie PK II 20	Powszechne; ‹I› w funkcji [j] wystąpi też w perykopach biblijnych, pisanych antykwą.
	c) użyty po spółgłoskach (przed samogłoskami) oznacza miękkość spółgłosek	wielkiey PK I 5, wßytkie PK I 6, omießkánia PK I 7, bierʒ PK I 9, Bogiemeś PK I 9, mieʒy PK I 14, Niebiosá PK I 16, nie piorem PK I 18, wßelkiey PK I 23, pieniędʒy PK II 20, świećie PK II 21	Powszechne

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
í	występuje w tych samych pozycjach, co ‹i›	míecʒa PK I 13; ídą PK I 289; palíłá PK II 244;	Sporadyczne; prawdopodobnie znak z innego duktu lub źle odbita kropka nad ‹i›.
J, Ɉ, j	a) oznacza [j]	Jáko PK II 90; Jezus PK II 144; Ɉeſus PK I 2; Ɉan PK I 33; Ɉeruzalem, Ɉeſteś, Ɉam, Ɉordanem PK I 70; Ɉesczeć PK I 215; ɈEzus PK II 2, Ɉeſliby PK II 110 bije PK II 53; vpije ſię, pijáńſtwá PK II 56; obija, pijanſtwy PK II 72; máterij PK II 94	Manuskuła ‹J› występuje tylko w perykopach biblijnych pisanych antykwą; ogółem 74 znaki – 62 przypadki w PK I i 12 PK II. W tekście pisanym gotycką szwabachą występuje minuskuła ‹j›; 6 przypadków tylko w PK II.
	b) oznacza [i]	Ɉ (spójnik) PK I Prz 4, Jzaiaßa PK I 123, Jtureyskim PK I 123, Jzraelu PK I 164, Jdż PK I 236, Jzraelá PK II 237	Tylko manuskuła w tekście pisanym antykwą, w perykopach biblijnych; rzadko; tylko w tych leksemach.
K k	oznacza [k]	Kiedy PK I 241; przykładem PK I 263; kwiátkámi PK II 108; ktorʒy PK II 116	Powszechne
L l	a) oznacza [l]	ludʒki, wielkie PK I 75; poʒądliwośći PK II 140, ludʒie PK II 142	Powszechne
	b) oznacza [ł]	glębokość PK I 14, mogl PK I 38, Aniolowie PK I 46, cʒlowieká PK I 54, dál PK I 67, podlego PK I 74, wedlug PK I 74, cʒlowiekowi PK I 77 (2x), doſkonálośći PK I 90, cʒlowiekowi PK I 90, plynącá, nieprʒyiaćioly PK I 101, cʒlowieka PK I 106, milośći PK I 116, vcʒynil PK I 119, wylalá PK I 130, ʒle PK I 294, PK I 308, ʒlé PK I 136 (złe), glębokosć PK I 187, blądʒiło PK I 193, dluʒey PK I 246, rʒekl PK I 259, ʒlych PK I 281, kośćiola PK I 288, poſpolu PK I 326, cʒlowiek PK I 327, 328, cʒlowiecʒeńſtwie PK I 341, bylo, ʒſtal, mowil PK I 352, perel PK I 354, milość PK I 378, modlil ſię PK II 11, Apoſtolom PK II 25, ſtrzegl PK II 110, weſelil ſię PK II 111, poſlußeńſtwo PK II 181, ſluchál PK II 182, Wydal PK II 201, záplaty PK II 204, myślil PK II 208, modlil ſię PK II 214, ſlupá PK II 214, ſlowá PK II 251	Dość częste w I części, pojedyncze przykłady w części II.

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
Ł ł	a) oznacza [ł]	głoſu ſłucha PK I 261, przykłádem PK I 263, palił PK I 264, ćiała 75, ſłużąPK I 76, wźiął PK I 78, mowiłá PK II 134, ſłowy PK II 136, ſłucháią PK II 139	Powszechne
	b) oznacza [l]	wzgłąd PK I 75, pogłądayićieß PK I 8, wiedłiwi PK I 7, Izraełu PK I 10, áłe PK I 19, PK I 319, PK I 324, PK I 327, spráwiedłiwßym PK I 25, dręczyłi PK I 32, w kośćiełe PK I 43, tyłko PK I 45, przekłęctwem PK I 66, wołnośći PK I 71, wołność PK I 327, ćiełe PK I 73 (cielę), wiełką PK I 74, wzgłąd PK I 75, wołną PK I 88, bydłętach PK I I 88, ſpráwiedłiwy PK I 104, łudźie PK I 106, łudźi PK I 109, wiełkąPK I 109, nieſprawiedłiwość PK I 118, nałazł PK I 129, Kroł PK I 133, tyłko PK I 135, łiczą, łatá PK I 136, Sałómónowym PK I 143, łiczby PK I 146, okołiczności PK I 148, byłi 150, ſpráwiedłiwi PK I 178, Sałomoná PK I 184, fiłozofowie PK I 186, łudźie PK I 191, náłeźiony PK I 204, modłę ſię PK I 206, náłeść PK I 208, rozdźiełac PK I 217, bołeśći PK I 219, obłubienicy PK I 223, krołeſtwá PK I 231, dziełi PK I 248, iłekroć PK I 249, byłi PK I 252, rozłiczne PK I 264, vmiłkły PK I 268, nawałnośći PK I 275, ná rołey PK I 282, kąkoł PK I 282, nałeżącey PK I 287, w ćiełe PK I 291, wiełe PK I 303, PK I 307, nie złiczonych PK I 309, krołeſtwo PK I 323, połewały PK I 333, Teołogowie PK I 354, chwałe 'chwale' PK I 376, ćierpłiwośći PK II 13, náłeży PK II 62, áłe PK II 181	Dość częste w części I, pojedyncze przypadki w części II PK.
Ļ	oznacza [ł]	Ļaćińskim PK I Prz 1, Ļaćinie PK I Prz 2	Manuskuła z diakrytykiem; tylko trzy przypadki w PK I.
M m	oznacza [m]	Meſiaßa PK I 76, Mamy PK II 116, pámiętáć PK II 105	Powszechne
ḿ	oznacza [m]	znàkieḿ PK I 216	Rzadkie, tylko 1 przypadek w PK I.

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
m̄	oznacza połączenie [men] lub [mn]	Am̄ 'amen' II 160, Gram̄atikę PK II 195, ćiem̄ości PK II 202	Rzadkie; tylko 3 przypadki w PK II.
N n	oznacza [n]	nie poruβoną PK I 50, Naświętβe PK II 160	Powszechne
ń	oznacza [ń] w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie	kámień PK I 53, końcá PK I 198; małżeńskie PK I 215; Páńſkiego PK II 92	Powszechne
ṅ	oznacza [ń] w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie	człowieczeṅſtwá PK I 22, ʒaṅ PK I 38, ogieṅ PK I 142, ogieṅ PK I 183, naboʒeṅſtwu PK I 201, koṅcá PK I 208, małʒeṅſtwie PK I 216, kámieṅmi PK I 217, ſkłoṅ PK I 218, oblubieṅća PK I 224, płomieṅ PK I 231, piiáṅſtwo PK I 254, Karthágiṅſkiego PK II 7, naṅ PK II 95, kámieṅie PK II 107	Rzadkie; być może niewyraźnie odbite ‹ń›.
ǹ	oznacza [ń]	βátáǹſkich PK I 24	Tylko jeden przypadek; wątpliwe.
ň	oznacza [ń] w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie	ogieň PK I 7, ʒa ʒłocʒyňcę PK I 10, naň PK I 29, cieň PK I 125, podobieňſtwie PK I 182, koňcʒy PK I 204, małʒeňſtwa PK I 220, małʒeňſtwo PK I 232, ſłoňcu PK I 268, dʒieň PK I 270, wſtaň PK I 287, chrʒeśćiaňſkiey PK I 307, ſłoňca PK I 329, dʒieň PK I 330, 332, Piiáňſtwá PK I 334, błogoſłáwieňſtwo PK I 336, Paňſkich PK II 192	Rzadkie; 24 przypadki PK I jeden w PK II, w nazwie punktu zapisanej antykwą.
ñ	a) oznacza [ń] w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie	Dʒieñ PK I 29, boiąʒñ PK I 117, 157, ſtworʒęñmi PK I 177, człowiecʒeñſtwo PK I 184, małʒeñſtwo PK I 216, w pogañſtwie PK I 232, dʒieñ PK I 315, koñcʒy PK I 336	Rzadkie, występuje tylko w I części PK; 10 przypadków zapisu.
	b) oznacza [n] podwojone	niewiñość PK II 131, iñych PK II 213	Rzadkie, występuje tylko w II części PK; 2 przypadki zapisu.

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
ñ	oznacza [n] podwojone	iñym PK I 83, iñych PK II 35, Máña PK II 90, iñych PK II 115, niewiñość PK II 132, vcʒynioñą PK II 135, nieodmieñą PK II 215	Rzadkie, tylko 1 przypadek w PK I i 6 w PK II.
O o	oznacza [o] jasne i pochylone	pomoc PK I 8, mrowká PK I 17, płotná PK I 85, podoba ſię PK II 106, vpodobánia PK II 106, roʒ̇ne PK II 106	Powszechne
ó	a) oznacza [o] pochylone	weſpół PK I 5, 125, 126, ſpólny PK I 27, które PK I 134, 135, 136, 138, 144, 147, 152, 171, pánów PK I 124, którymi PK I 124, który PK I 124, 131, 132, 139, 140, Bóg PK I 125, 127, 128, 129, 134, 137, 151, 166, mówiąc PK I 126, 140, poſpólſtwo PK I 126, któryby PK I 127, 129, 156, ßukácʒów PK I 128, którʒy PK I 128, króléſtwo PK I 132, 145, króleſtwó PK I 133, kośćiół PK I 133, króléſtwá PK I 133, króluié PK I 133, królowániá PK I 134, króleſwo PK I 134, królom PK I 135, Królóm PK I 135, królował PK I 136, królem PK I 136, którego PK I 138, głoſów PK I 140, oſób PK I 143, tóʒ̇ PK I 144, którą PK I 145, któʒ̇ PK I 146, grʒechów PK I 146, 147, 149, któreby ʒrównáło PK I 146, którey PK I 147, których PK I 147, ßkód PK I 149, Królá PK I 150, króleſtwá PK I 151, mówi PK I 151, którym PK I 152, któryʒ̇éście pokóy PK I 152, król PK I 167, królem PK I 167, wéſpół PK I 169, córką PK I 169, móy PK I 173	Występuje w PK I na str. 132–173, na pozostałych są to pojedyncze użycia [ó]; ogółem 76 przypadków zapisu; brak takich znaków w II części PK.
	b) oznacza [o] jasne	wynósiłá PK I 15, prʒéłóʒ̇eni PK I 126, dómyślić PK I 126, ónego PK I 127, niéwiádómy PK I 128, niéʒnaiómy PK I 128, ʒápómniawßy PK I 130, Bógá PK I 33, naʒnacʒ̇óne PK I 134, ſkóncʒyły PK I 134, dóydą PK I 134, ónym PK I 134, panóm PK I 135, policʒóne PK I 135, ſtrawióne PK I 136, wiádómo PK I 137, licʒóny PK I 137, ludʒ̇ióm PK I 138, ón PK I 139,	Występuje na str. 132–173, na pozostałych są to pojedyncze użycia [ó]; 44 przypadki zapisu; tylko w PK I.

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
		dʒwónié PK I 143, dómu PK I 143, Sałómónowym PK I 143, vcʒynióny PK I 143, dokóńcʒony PK I 144, pómyśliwßy PK I 146, święcóney PK I 147, nápómina PK I 149, wſpómnióne PK I 151, policʒóny PK I 152, ſpółécʒnośći PK I 152, imióná I 152, ónégo PK I 153, ónych PK I 153, póʒyték PK I 161, oblókła PK I 161, kóńca PK I 171, ʒłoʒóne PK I 172, Salómónowych PK I 173, niewidóme PK I 189, ſprʒéćiwiáłó PK I 193, ʒgrómadʒáć PK I 193, niéprʒyiaćióły PK I 193, ʒłótá PK I 208	
ȯ	oznacza [o] jasne lub pochylone	Bȯg PK I 4, ktȯ PK I 24, momentȯw PK I 134, grȯmił PK I 140, ktoregȯ PK I 166, podnȯśić PK I 278, iákȯ PK I 307, ȯno PK I 114, námȯwili PK I 128	Rzadkie; brak takich znaków w II części PK; czasami może być niewyraźnie odbite ‹ó›.
õ	oznacza połączenie [om] lub [on]	Dõ ‘dom’ PK II 73, vczniõ (Cel.) PK II 79, gośćiõ (Cel.) PK II 101, ʒydõ (Cel.) PK II 119, ſądʒõ ‘sądzon’ PK II 135, ludʒiõ (Cel.) PK II 184, nieprʒyiaćiołõ (Cel.) PK II 217, cʒłõkow ‘członkow’ PK II 231, ʒõkę ‘żonkę’ PK II 233, Prorokõ (Cel.) PK II 244	Występuje tylko w II części PK; 8 przypadków użycia.
ō	oznacza połączenie [om] lub [on]	ludʒiō (Cel) PK II 199, Apoſtołō (Cel) PK II 235, prowadzō ‘prowadzon’ PK II 6	Występuje tylko w II części PK; 6 przypadków użycia.
P p	oznacza [p]	Piſmo PK I 17; prʒycʒyny PK I 24; potępięnia PK II 106	Powszechne
ṗ	a) oznacza [p] miękkie	kuṗ PK I 365, PK I 366, PK I 367; vtraṗienia PK I 40	Rzadkie; tylko 3 przykłady w PK I; brak takiego znaku w PK II.
	b) oznacza [p] twarde	ṗosádʒony PK I 11, ṗrʒełomić PK I 22, ṗrʒećie PK I 25, ṗrʒećiwnym PK I 56, ṗrʒykaʒáń PK I 238, ṗrędʒey PK I 249, ṗrʒeʒ PK I 305, ṗrawi PK I 308, toṗáʒyn PK I 354, ṗrocą PK I 356	Rzadkie; 12 przykładów w PK I; brak takiego znaku w PK II.
R r	a) oznacza [r]	śmierći PK I 67; kármili PK II 96;	Powszechne

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
	b) w dwuznaku oznacza [ž]	krʒyʒowey PK I 67; ʒwierʒchnośći PK II 152	Powszechne
ŕ	oznacza [r] miękkie	goŕʒkość PK I 201	Tylko 1 przypadek w I części; brak takich znaków w II części PK.
S s	a) oznacza [s], zazwyczaj w wygłosie i nagłosie	Boskim PK I 7; niegasnący PK I 7; pásá PK I 9; Sędʒia PK I 10; Meſsiaßu PK I 34; Serce PK I 381; nas PK II 36; sſał PK II 45; Są PK II 49;	Częste w tekście zapisanym antykwą, w tekście pisanym szwabachą dominuje ‹ſ›.
	b) oznacza [ś] w połączeniu z ‹i›	wynósiłá PK I 15, Księgi PK I 18, Meſsiaßu PK I 34, się PK I 103, siéc PK I 129, siebié PK I 132, ʒnosić PK II 7, kusić PK II 13	Manuskuły występują powszechnie bez znaku diakrytycznego. Minuskuły bez kreskowania przed ‹i› są rzadkie; 15 przypadków w PK I i 14 w PK II.
	c) oznacza [š] w dwuznaku ‹sz›	Szyrwid PK I (strona tytułowa); Szedßy PK I 33; szukać PK I 202;	Rzadkie, 3 przypadki w PK I w tekście zapisanym antykwą.
ſ	a) oznacza [s]	ſądem PK I 3, ſwoich PK I 4, mieyſce PK I 4, poſtanowił PK I 4, cʒęſto PK I 5, nieſpráwiedliwie PK I 6, prʒeſłuchawßy PK I 6, ſkromnie PK I 67, oſobliwie PK I 72, naſyćić PK I 92, ſam PK II 3, poſtem PK II 4, ſmákowáć ſobie PK II 4, ſyny Iʒráelſkie PK II 7	Powszechne w tekście pisanym szwabachą; występuje też w tekście pisanym antykwą.
	b) oznacza [ś]	abyſmy PK I 67, ponieſie PK I 8, ſmierci PK I 74, coſmy PK I 82, ieſteſmy PK I 86, myſl PK I 105, ieſli PK II 8, ſiebie PK I 171, ſię PK I 201, ponieſie PK I 8, kſiąʒąt PK I 9, ſiła PK I 264, ſiedʒieć PK I 5, ʒáſię PK II 12, tyſiącámi PK II 51, oſiągáią PK II 59	Częste; najczęściej w formie zaimka zwrotnego *ſię*, *ſiebie*.
	d) oznacza [ś] w wyrazach zapożyczonych przed ‹i› w funkcji [j]	Meſiaßá PK I 132, 34, Meſſiáſza PK I 71, Ekkleſiaſt PK II 186	Wielokrotnie tylko w tych wyrazach.

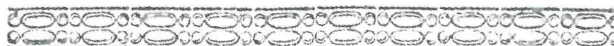
ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
ś	oznacza [ś]	dwanaśćie PK I 5, świadki PK I 5, wiádomość PK I 5, ieśli PK I 7, ʒaprʒeć śię PK I 8, święte PK I 31, náśmiewáć II 13, kuśić II 15, śiła PK II 75, krʒywoprʒyśięſtwá PK II 76, śiedźiał PK II 79	Powszechne
ṡ	oznacza [ś]	Kṡięgi PK I 17, ṡie PK I 210, roʒmaitoṡći PK I 217, niewinnoṡći PK II 128, ſpráwiedliwoṡć PK II 149, náṡwietßey PK II 162	Rzadkie; czasami może być niewyraźnie odbite ‹ś›.
ß	oznacza [š]	więkße PK I 242, duße PK I 242, podaruieß PK I 243, inßym PK I 244, dʒiśieyßey PK I 245, ßedł PK I 246, trwálßy PK I 247, wßytkiego PK I 248, dußnego PK I 250, dußę PK I 253, ßat PK I 254, ſłußnie PK I 254, mießkiwáli PK I 254, wßelákiey PK II 3, duße náße PK II 8, ßukáią PK II 9	Powszechne
T t	oznacza [t]	Ták PK I 99; robotá PK II 83	Powszechne
U u	a) oznacza [u] w środku lub na końcu wyrazu	łancuchow PK I 38, vtrapieniu PK I 38, odrʒucenia PK II 20, ʒyćiu PK II 23	Powszechne
	b) oznacza [w]	Euangelia PK I 17, Aduentu PK I 2, Aduentu PK I 33, Euangeliey PK I 27, Euan., Euangel. PK I 70	Tylko 4 przypadki zapisu wyrazu *Euangelia* (wobec 19 *Ewangelia*) oraz powszechny sposób zapisu w żywej paginie wyrazu *Aduent*; brak takiego zapisu w PK II.
ū	oznacza połączenie [un]	Kárbūkuł PK II 215	Tylko jeden przypadek użycia w PK II.
V v	a) oznacza [u] na początku wyrazu lub w funkcji przyimka	vʒywaiąPK I 56, v ludʒi PK I 56, vcʒynił PK I 57, vmiłował PK I 59, vbłagániem PK I 60, vśiłowáł PK I 71, v wßytkich PK I 75, v Bogá PK I 196, v pierśi PK I 214, v świátá PK I 379, Euangel. v Janá PK I 70; márłych PK II 198, vbiłem PK II 201, vmiłował PK II 204, Ewáng: v Márká PK II 225, v Iʒáiaßá PK II 253	Powszechne

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
	b) oznacza [u] w środku wyrazu	nievſtaną PK I 78 (jedna forma), słvżyli PK II 2, navcʒał PK II 36, ʒvboʒonym PK II 104, DVße PK I 86, PVNKT PK I 118, P. IESVS PK II 6, POSTV PK II 23	Rzadkie w zapisie minuskulnym; w zapisie manuskulnym częste w wyrazach *Punkt* oraz *Postu* w tytułach pisanych antykwą.
	c) oznacza [w]	EVANGELIEY PK I 3, PK I 124	Tylko 2 przykłady w tym wyrazie w PK I.
W w	oznacza [w]	otworʒone PK I 63; bogácʒow PK II 77	Powszechne
ẃ	a) oznacza spółgłoskę miękką	kreẃ PK I 37, PK I 226, I 267; śẃiećie I 284, ẃielkich I 298, niewypoẃiedǯianey PK I 367	Tylko w I części PK; rzadkie, 3 przypadki zapisu w tym samym wyrazie.
	b) oznacza spółgłoskę twardą	ſtẃorʒenia PK I 242, prʒećiẃ PK I 266, ẃolą PK I 325	Tylko ẃ I części PK; rzadkie, 6 przypadków zapisu.
ẇ	oznacza spółgłoskę miękką w wygłosie	kreẇ PK I 60	Tylko w I części PK; rzadkie, 1 przypadek zapisu.
X x	oznacza grupę głosową [ks]	exhortácyy PK I Prz 3; Xięgach PK I 18, Xiąʒe PK I 26, exces PK I 54, textu PK II 195, Xiąʒe PK II 197, Alexādriſki PK II 102	Rzadkie; 12 przypadków użycia w PK I i 14 w PK II.
Y y	a) oznacza [y]	Boǯych PK I 3, ſwych PK I 4, ſludʒy Boǯy PK I 5, wßytko PK I 5, wyßpera PK I 6, abyſmy PK I 6, ǯywota PK I 7, ktory PK I 8, ʒgrʒeßyłam PK I 8, prʒycʒyn PK I 12, ktorʒy walcǯyli PK I 13, cʒytaiąc PK I 19, Anioły PK I 20, duchy PK I 20, ábyś PK I 22, ſtolicy PK I 23, pokuſy PK I 24, ktory PK II 91, grʒechy PK II 91, nieprʒyiaćielſkiego PK II 94	Powszechne
	b) oznacza [i], występuje w funkcji spójnika	prʒeʒ ſłowa y piſma PK I 3, wie y widǯi PK I 5, moc y śmiałość PK II 90, y ǯápala / y cʒyni PK II 93	Powszechne

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
	c) oznacza [j] w wygłosie i w śródgłosie przed spółgłoską	krolowey PK I 9, boſkiey PK I 10, nayduią PK I 12, vyrʒą PK I 15, woyſk PK I 16, iáśnieyße PK I 19, Oyćiec 21, mnieyße PK II 91, ʒ ktorey PK II 94	Powszechne
ȳ	oznacza połączenie [yn], [ym]	ſwȳ PK II 14, Iednȳ PK II 42, naświetßȳ PK II 91, Potȳ PK II 163, wßechmocnȳ PK II 191	Rzadkie, 20 przypadków użycia, występuje tylko w PK II.
ỹ	oznacza połączenie [yn], [ym]	vcʒỹki PK II 155, cʒỹby 'czym by' PK II 176, wybráñỹ (Cel.) PK II 182, ſwỹ (Narz) PK II 183, ktorỹ (Narz) PK II 184, ſwỹ PK II 6, potỹ PK II 15	Rzadkie, 30 przypadków użycia, występuje tylko w PK II.
ŋ	a) oznacza [j]	mnieŋ PK II 182, teŋ PK II 192, kátholickieŋ PK II 192	Rzadkie; występuje w tytułach pisanych antykwą.
	b) oznacza [y]	Boʒ̇ŋm PK I 164, Mieſopuſtŋ PK I 339, Ięʒŋkiem PK II 8, wielkonocnŋ PK II 236, prawdŋ PK II 192, niewiernŋch PK II 192, Mięſopuſtŋ PK I 339	Rzadkie; występuje w tytułach pisanych antykwą i żywej paginie.
	c) oznacza [i] w spójniku	ŋ PK II 192	Rzadkie; tylko 1 przykład; wystąpił w tytule pisanym antykwą.
ʒ	a) oznacza [z]	ʒ mocą PK I 2, poʒwáni PK I 3, ʒákaʒał PK I 9, ʒnákow PK II 4, prʒeʒ PK II 5	Powszechne
	b) oznacza [ź], [ž]	choćiaʒby PK I 7, káʒdy PK I 8, ʒiemſkich PK I 9, pogroʒkách PK II 149, Boʒą PK II 160, Xiąʒe PK II 198,	Częste w I części, pojedyncze przypadki w części II PK; wynika z pomieszania znaków szeregu ‹ʒ›, ‹ʒ́›, ‹ʒ̇›, ‹ǯ›.
	c) oznacza w dwuznaku [ʒ́] przed ‹i› lub spółgłoską	prʒiydʒie PK I 4, ſądʒić PK I 8, podʒćie PK II 182, cʒeládʒ PK II 187	Częste w części I, rzadkie w części II PK.
ʒ́	a) oznacza [ź]	ʒ́iemſcy PK I 12; bodʒ́iećie PK I 12; po ſądʒ́ie PK I 13; w ráʒ́iech, w więʒ́ieniu PK II 7; groʒ́i PK II 10; Boiaʒ́ni PK II 128	Powszechne

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
	b) oznacza [ž]	Takʒe PK I 31, iʒ PK I 82; Boʒey PK II 4	Rzadkie w obu częściach PK.
	c) oznacza w dwuznaku [ʒ́]	ludʒmi PK I 3, vchodʒi PK II 12	Powszechne
ʒ̇	a) oznacza [ž]	ʒ̇ywych PK I 4, ʒáſłuʒ̇ył PK I 7, ʒ̇adnych PK I 9, krʒyʒ̇u PK I 19, ʒ̇aden PK I 24, roʒ̇ne PK II 24, krʒyʒ̇ PK II 28	Powszechne
	b) oznacza [z]	ʒ̇aś PK I 7, ʒmaʒ̇ałā śięPK I 8, roʒ̇umieć PK I 19, ʒ̇wyćięʒ̇ył PK I 23, ʒ̇łota PK I 72; roʒ̇wiłá śię PK II 24, ʒ̇ nich PK II 57, ʒ̇gromádʒili PK II 202	Częstsze w PK I; rzadkie w PK II.
	c) oznacza [ź]	ʒ̇iemscy PK I 9, weʒ̇mi PK I 18, więʒ̇i PK I 34, więʒ̇ienie PK I 40, oʒ̇iębłe PK II 254	Częstsze w PK I; rzadkie w PK II.
	d) oznacza w dwuznaku odpowiednio [ʒ], [ǯ], [ʒ́], [č]	ludʒ̇ie PK I 56, boiáʒ̇liwy PK I 66, nieſpodʒ̇iewałi PK I 73, walcʒ̇yli PK I 13, cʒ̇łowiecʒego PK I 15, ſtworʒ̇onych PK I 16, potrʒ̇ebne PK I 22, morʒ̇e PK I 32, prʒ̇ywrocona PK I 32, wdʒ̇iecʒnym PK I 38, cʒ̇yniąPK I 45, prʒ̇ekłádáł PK I 47, cʒ̇cʒąPK I 56, dʒ̇dʒ̇e PK I 97, doiedʒ̇ieß PK I 281, prʒyrodʒ̇one PK I 283, widʒ̇ąPK I 353, ʒ̇ądʒ̇ PK I 376, gdʒ̇ie PK II 19, będʒ̇ie PK II 27, ʒápędʒ̇ić PK II 53, ſądʒ̇ił PK II 56, náucʒ̇yćiele PK II 83, głodʒ̇ie PK II 104, ſędʒ̇iowie PK II 132, prʒ̇y PK II 170, ludʒ̇i PK II 200, Cʒ̇ęſte PK II 241	Wynika z wielofunkcyjności znaku ‹ʒ̇› w PK I, tylko pojedyncze przypadki użycia go w funkcji [z], [ź] w PK II.
ǯ	a) oznacza [ž], [ź], [z]	ǯywota PK I 7, kaǯdy PK I 11, naleǯy PK I 30, ǯiemi PK I 104, Ieǯuſowe PK I 174, Ieǯuſem PK I 178, roǯmáitem PK I 199, ʒboǯa PK I 264, ǯiarno PK I 312, pokaǯuiąPK I 324, ǯiołá PK I 355	Częstsze w PK I, brak w PK II; ogółem 372 znaków w obu funkcjach; zob. niżej.
	b) oznacza w dwuznaku [ǯ], [ʒ́], [ʒ], [č], [ž]	widǯi PK I 5, ſędǯia PK I 6, chodǯiłám PK I 8, vſtáwicǯnym PK I 51, ſkończonąPK I 77, drǯewá PK I 265, prǯyßedßy PK I 271, dǯdǯe PK I 291, widǯenie PK I 293	Rzadkie; pomieszanie fukcji bardziej charakterystyczne w pisowni niezłożonej.

ZNAK GRAFICZNY	FUNKCJA	PRZYKŁADY	UWAGI
z	realizacja jak ‹ȝ›	wyzwolony PK I 34; vczniom PK I 2; przyſtoyne PK I 57; częſto PK I 81	Występuje w tekstach pisanych antykwą. Częste pomieszanie spółgłosek szeregu z, ż, ź w PK I; pojedyncze przypadki w PK II.
ź	realizacja jak ‹ȝ́›	Odźienia PK I 54; odpowiedźiał PK I 70; ſtworźenie PK I 86	Występuje w tekstach pisanych antykwą. Częstsze pomieszanie spółgłosek szeregu z, ż, ź w PK I; pojedyncze przypadki w PK II.
ż	realizacja jak ‹ȝ̇›	Żebychmy PK I 70; ludżie PK I 2; przybliża PK I 2; więżienia PK I 34; czynią PK I 40; odpowiedż PK I 70	Występuje w tekstach pisanych antykwą. Częstsze pomieszanie spółgłosek szeregu [z], [ż], [ź] w PK I; pojedyncze przypadki w PK II.
Ʒ̃,Ʒ̄, z̃	oznacza [ž]	ſłuz̃ąc PK I 164, Ʒ̃ył II 68; Ʒ̄ydow PK II 202	Rzadkie; tylko jeden przykład w I części PK; też tylko dwa przykłady na użycie diakrytyku przy zapisie dużych liter.
g, ⁹	zamiast końcówki *–us*	Chryſt⁹ PK I 74, 230, Chryſtg PK I 183, 342	Tylko w wyrazie *Chrystus* (część I PK).
°	zamiast końcówki *-go, -ego*	te° PK I 249, 270, inne° PK I 346, iákie° PK I 35, ie° PK I 37, ȝnißcȝe° PK I 62, iedne° PK I 64, ćieśielſkie° PK I 74, karȝące° PK I 130, té° PK I 132, roȝmaite° PK I 190, sáme° PK I 220, tákie° PK I 221, niko° PK II 9, kośćielne° PK II 16, ſwe° PK II 31, nádęt° PK II 180, Adámowe° PK II 213	Rzadkie w obu częściach: 14 przykładów w PK I i 23 przykłady w PK II.

WNIOSKI

Z przeglądu istniejących opracowań nad spuścizną Szyrwida wynika, że najwięcej uwagi poświęcono dotychczas jego słownikom, zwłaszcza ich części litewskiej; część polska była przedmiotem opisu tylko w kilku artykułach. *Punkty kazań* Szyrwida nie były dotychczas badane systemowo: nie były badane ich struktura i warstwy tekstowe, powiązania między różnymi wersjami tekstu – litewską, polską i łacińską, właściwości języka autora. Nie poświęcono dotychczas ani jednego poważniejszego opracowania części polskiej kazań, chociaż postać Szyrwida jest znana polskim badaczom języka i kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jednym z najważniejszych zadań pozostaje w przyszłości ukazanie zasług Szyrwida dla rozwoju litewskiego języka religijnego, którego cechy kryje w sobie tekst jego postylli. Próby odsłonięcia przynajmniej niektórych aspektów tego rozwoju zostały podjęte w niniejszym opracowaniu. Badań nad zabytkami wielojęzycznymi powstałymi na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i XVII wieku jest niewiele, nie została więc wypracowana ich metodologia. W związku z tym każdy prawie rozdział w niniejszej monografii wskazywał kierunek dalszych penetracji naukowych, a rozważania miały charakter sukcesywny.

Postyllografia litewska zaczynała się kształtować na terenie Małej Litwy, tam też powstały pierwsze utwory kaznodziejskie. Stanowiły one kompilacje kazań obcych (*Postylla z Wolfenbüttel*), przekłady niemieckie, zainspirowane nauką Lutra, oraz pierwsze samodzielne kazania (rękopiśmienna *Postylla* Bretkuna), będące jednak pod wpływem kazań Melanchtona. Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego na rozwój sztuki kaznodziejskiej w języku litewskim miały wpływ dzieła wybitnych polskich postyllografów, przede wszystkich Reja i Wujka, powstawały kazania przekładowe z polskiego, które służyły wiernym i jednocześnie przyczyniły się do kształtowania się litewskiego języka religijnego. Postylla Szyrwida była pierwszym utworem oryginalnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, charakteryzowała się samodzielnie wypracowaną kompozycją i niezależną treścią. Ze względu na sposób wydania była typowym dziełem owej doby, miała charakterystyczny dla XVI i połowy XVII wieku aparat edytorski. W tekście PK widoczne są usterki redaktorskie – niekonsekwentnie umieszczane odsyłacze do źródeł, nie zawsze dokładny przekład na polski, dysproporcje w warstwie cytatowej, zapisie nazw własnych, co ujawnia trudności ówczesnych drukarni związane z wydawaniem tekstów wielojęzycznych.

Ważnym spostrzeżeniem na samym początku badań nad testem postylli była wykryta jej niejednorodność, ukazywana w kolejnych rozdziałach niniejszego opracowania. Już wcześniejsi badacze zbadali perykopy biblijne w składzie PK, ustalając ich podobieństwo z tekstem Ewangelii, umieszczonych w wydaniu Jachnowicza *Ewangelie polskie i litewskie*. Tekst polski perykop Szyrwida rzeczywiście zgadza się całkowicie z tym wydaniem, ale pierwotnym jego źródłem jest tekst Nowego Testa-

mentu Wujka z 1593 roku, najmniej redagowany i najbliższy tekstowi Wulgaty. Perykopy te stanowią warstwę oderwaną od postylli, odwołując się do tych samych miejsc biblijnych w postylli, korzystał Szyrwid z wydania późniejszego Wujka – przekładu Nowego Testamentu z 1599, już zredagowanego przez komisję i oficjalnie aprobowanego przez kościół katolicki. Podobne sposoby umieszczania perykop obcych w tekście kazań innego autora były już znane w postyllografii litewskiej wcześniej – przykładem tu może służyć postylla Bretkuna.

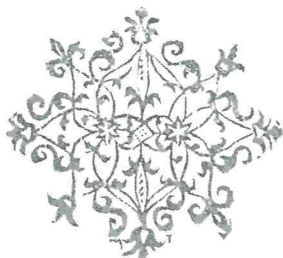
Sondażowe badania nad tekstem wybranych dwóch punktów z postylli były dość odkrywcze, wyłoniły wiele hipotez badawczych. Po pierwsze, wykazały proporcje tekstu autorskiego i cytatowego w ich składzie (75 proc. wobec 25 proc.). Po drugie, ukazały większe podobieństwo polskich cytatów biblijnych z odpowiednimi litewskimi niż z tekstem przekładu Wujka, co pozwoliło na przypuszczenie, że nie zawsze korzystał Szyrwid z tekstów Wujka. Po trzecie, ukazały bliski związek litewskich cytatów z łacińską Wulgatą, co zakładało, że w tekście litewskim Szyrwida mamy do czynienia z przekładami bezpośrenimi z języka łacińskiego. W taki sposób na konktrenym materiale tekstowym przedstawione zostały dowody o wtórności tekstu polskiego względem litewskiego – pełnił on funkcję pomocniczą i był przekładem z litewskiego, a nie odwrotnie, jak dotychczas to miało miejsce w utworach postyllograficznych, chętnie i często tłumaczonych z języków obcych (w tym z polskiego). Jednak nie wszystkie te spostrzeżenia można odnieść do obu części PK Szyrwida. Tekst części drugiej mocno się różni od części pierwszej i jest o wiele mniej samodzielny.

Sprawdzeniu postawionych hipotez poświecono następne rozdziały monografii. W tym celu wszystkie wyekscerpowane z tekstu PK cytaty biblijne (1012) poddano analizie statystycznej. W jej wyniku ustalono, że miał Szyrwid preferowane miejsca biblijne, najczęściej odwoływał się do kilku ksiąg biblijnych – Księgi Izajasza, Księgi Psalmów, czterech Ewangelii oraz Listów Apostolskich. Ukazuje to ogólne ukierunkowanie jego kazań – teologia Szyrwida jest teologią chrystologiczną. Umieszczane w tekście PK cytaty mają różną postać i są w różny sposób wkomponowywane w tekst autorski. Ważną funkcję pełnią powtarzające się cytaty, które pochodzą z wyżej podanych najczęściej cytowanych ksiąg biblijnych. Wzmacnia się przez to dodatkowo ogólna postawa chrystologiczna jego kazań. Sposób wykorzystania cytatów ujawnia podstawowe cechy perswazji Szyrwida.

Zestawienia statystyczne warstwy cytatowej wykazały też, że obie księgi PK ze względu na odwołania biblijne wyglądają prawie identycznie – preferowane są przez Szyrwida te same miejsca biblijne, na które kaznodzieja się powołuje dobierając argumenty do swoich kazań. Świadczy to o tym, że redaktorzy pracujący nad wykończeniem tekstu wpływu na jego treść raczej nie mieli. W PK II widoczna jest natomiast większa zależność od tekstu Wujka – ponad 50 proc. cytatów zostało przepisanych z tego przekładu. Takich całkowicie zgadzających się z tekstem Wujka przykładów w PK I było o połowę mniej (25 proc.). Wyłonione dwie warstwy cytatów – zgadzające się częściowo i wykazujące znaczne różnice z tekstem Wujka – wykazały następne cechy kazań Szyrwida. Zbadana warstwa cytatów różniących się częściowo (zazwyczaj jakąś jedną cechą), ukazała, że różnice dotyczą cech składniowych, leksykalnych i nieco rzadziej – gramatycznych. Różnice składniowe polegają na odmiennym szyku wyrazów w zdaniu (szyku przydawki, orzeczenia, dopełnienia) i pojawiają się w wyniku wpływu tekstu litewskiego na tekst polski. Wnioski te uzasadniono badając wymienione zjawiska składniowe w całym tekście PK I – polskim i litewskim. Różnice leksykalne wynikają z bar-

dziej dociekliwych interpretacji przez Szyrwida tekstu łacińskiej Wulgaty, która stanowiła podstawę przekładu litewskich wersetów biblijnych. Te niuanse semantyczne były przenoszone przez tekst litewski do przekładu polskiego. Różnice gramatyczne są wynikiem wkomponowania cytatu w strukturę zdania autorskiego. Trzecia wytypowana grupa cytatów – wykazujących znaczne różnice z tekstem Wujka – świadczy o samodzielnym przekładzie fragmentów biblijnych na polski, który łączy w sobie cechy przekładu swobodnego i dosłownego. Porównanie tych fragmentów z 10 polskimi przekładami Ewangelii z XVI wieku wyłania dużo podobnych rozwiązań, co świadczy o poprawnych i czasami bardzo udanych interpretacjach litewskiego kaznodziei.

Ze względu na charakter niniejszego opracowania, ściśle związanego z edycją tekstu PK, szczegółowo omówiona została grafia i ortografia, stosowana w części polskiej; porównana ona została z częścią napisaną w języku litewskim. Z porównania wynika, że w obu wersjach językowych postylli wykorzystano bardzo podobny zestaw znaków graficznych, które pełnią jednakowe funkcje, lecz charakteryzują się różną frekwencją. Wynika to z właściwości fonetycznych każdego języka. Mamy więc wszystkie podstawy przypuszczać, że w obu wersjach zabytku wykorzystano tę samą czcionkę. Język polski charakteryzuje się już połowie XVII wieku ukształtowanymi normami ortograficznymi, w tekście pisanym po litewsku widoczne są wpływy pisowni polskiej. Zestawienie podobieństw dokonano na przykładzie 12 cech ortograficznych.

UWAGI KOŃCOWE

Do rąk czytelnika oddawane jest opracowanie, którego celem było ukazanie wartości pierwszych oryginalnych kazań w dziejach postyllografii litewskiej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Charakter epoki zadecydował o tym, że zostały one napisane w dwóch językach i wydane z odstępem w piętnaście lat. Ocenić więc należało zarówno stopień ich oryginalności, jak i relacje pomiędzy tekstem litewskim i polskim oraz księgą piewszą i drugą.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że tekst polski wykazuje dużo podobieństw z tekstem litewskim, jest jego dość dokładnym przekładem. Spostrzeżenie to dotyczy jednak tylko pierwszej części PK, która jest w całości autorstwa Szyrwida. Tekst księgi drugiej, dopracowany i przetłumaczony na język polski przez Jana Jachnowicza i inne, nieznane nam z imienia i nazwiska, osoby, stanowi już tłumaczenie mniej precyzyjne. W wyniku tego mamy tak naprawdę do czynienia z dwiema różnymi księgami o tożsamej budowie. Objętość tekstu w obu tomach jest podobna, mimo tego, że występuje różna ilość stron w każdej z nich. Badania księgi drugiej należą do pilnych zadań w przyszłości i wymagają odrębnej metodologii.

Porównanie tekstu polskiego z tekstem litewskim i jednocześnie uwzględnienie w badaniach warstwy łacińskiej wykazały odmienne funkcje każdej z odmian językowych zabytku. Szyrwid spisywał swoje kazania po litewsku, język łaciński oraz polski – dobrze przez autora opanowane i mające dawną tradycję piśmienniczą, służyły mu tylko jako języki pomocnicze. Na podstawie naszych badań można przypuszczać, że Szyrwid wykorzystywał podczas pracy nad swą postyllą różnorodne gatunkowo teksty, spisane w tych językach. Należy pamiętać, że prawie równocześnie z postyllą pisał Szyrwid swój słownik trójjęzyczny, mający służyć dla studiującej w tym czasie młodzieży do nauki czytania oraz interpretacji Pisma Świętego. Pisząc ten słownik wspomagał się on polskimi źródłami leksykograficznymi (słownikiem Knapiusza i Volckmara) oraz bardzo skrupulatnie dobierał odpowiedniki łacińskie do słów polskich (swoją liczbą przewyższają one wyrazy polskie i litewskie). Język litewski nie był językiem wyjściowym w słownikach, był tym trzecim w szeregu innych języków, którego normy dopiero się kształtowały. Trudności w doborze leksyki litewskiej w słownikach są dobrze widoczne – są to zarówno bardzo trafne próby doboru wyrazów z żywego języka ojczystego, jego odmiany potocznej, jak i kalkowanie struktur obcych (łacińskich lub polskich), też licznie występujące tłumaczenia prawie opisowe. Można w tych usiłowaniach autora dostrzec semantyczne sposoby analizy leksyki, którą starał się on wprowadzić do kształtującej się odmiany literackiej języka litewskiego. Całą swoją wiedzę i talent tłumacza wykorzystał Szyrwid przy pisaniu postylli, w której językiem pierwszym, wyjściowym, był język litewski. W związku z tym tekst litewski postylli charakteryzuje się większą swobodą, obserwujemy tu dalszy

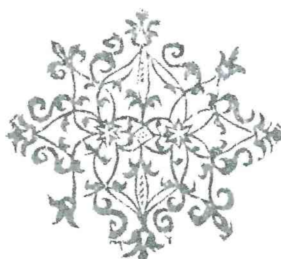
rozwój języka, objawy jego intelektualizacji i standartyzacji. Bardziej trafnie dobiera Szyrwid określenia do pojęć religijnych i filozoficznych, układa całe zwroty tworząc frazeologię biblijną. Dba o to, żeby wyrażenia te były powszechnie znane, a tekst postylli klarowny i zrozumiały.

W monografii szczegółowo opracowana została jedna warstwa tekstu polskiego – inteksty biblijne. Wytypowanie do opisu na samym początku tylko warstwy biblijnej wydało się racjonalne z kilku względów. Mimo że intekstów biblijnych nie można interpretować jako samodzielnych przekładów Pisma Świętego na język narodowy, to jednak jest to etap w kształtowaniu się stylu biblijnego, mający doniosłe znaczenie dla rozwoju języka literackiego. W związku z tym badając inteksty biblijne w tekście polskim, jednocześnie też litewskim i łacińskim, mieliśmy na celu jakby zestawienie wersji już istniejących przekładów – było to swoiste zestawienie trzech translacji na poziomie wersetu lub jego fragmentu (zdania, kilku zdań, czasami fraz), podobnie jak zestawiano wcześniej leksykę w słownikach Szyrwida. Z tych zestawień wypływają wnioski bardzo ważne dla dopiero kształtującego się języka litewskiego. Jedne z pierwszych translacji Pisma Świętego na język litewski były oparte na tekstach klasycznych. Wpływy polskie na tekst litewski są dostrzegalne zwłaszcza w jego warstwie leksykalnej, terminologicznej. Tekst polski jest przekładem z litewskiego, więc nieuniknione były też interferencje litewskie na tekst polski. Poszukiwania odpowiedzi na pytanie, jakie jest źródło tych wpływów litewskich na tekst polski prowadziło do sprawdzenia wybranych zjawisk językowych w całym tekście postylli. Pozwoliło to na sformułowanie twierdzenia, że przyczyną tych interferencji był ludowy język litewski, wnoszący cechy potoczne do litewskiego tekstu biblijnego, przekazywane następnie polszczyźnie. W wielu przypadkach występujące zbieżności z tekstem Wujka są znaczne, ale ważne i znaczące są też autorskie rozstrzygnięcia Szyrwida, przeniesione na grunt polski samodzielne interpretacje tekstu biblijnego przez litewskiego kaznodzieję.

Kompleksowe badania nad postyllą Szyrwida zostały dopiero rozpoczęte. Cała uwaga w niniejszej edycji *Punktów kazań* była skupiona na analizie tekstologicznej, niniejsza monografia jest ściśle związana z wydaniem krytycznym zabytku. Odsłaniając warstwy postylli staraliśmy się zrozumieć sposób układania kazań, zasady ich tłumaczenia, określić stopień oryginalności i możliwych oddziaływań wzajemnych na siebie tekstów polskiego i litewskiego. Szukaliśmy przede wszystkim cech oryginalnych kazań, przejawów niezależnego myślenia i samodzielnych interpretacji Pisma Świętego przez ich autora. Identyfikując źródła, z których Szyrwid korzystał, zwłaszcza napisane po polsku, sprawdzaliśmy też zakres i sposób ich wykorzystania. Mamy tu do czynienia z zabytkiem unikatowym, w którym występuje zestawienie obok siebie partii tekstu, napisanych w językach o różnym stopniu rozwoju w XVII wieku, wobec tego poszukiwaliśmy w toku badań właściwych metod do analizy zjawisk językowych. Nieunikniona była w procesie takich badań wieloaspektowość, która zakładała jednocześnie ograniczoną prezentację materiału empirycznego. Opracowanie stawia wiele koncepcji badawczych, których sprawdzenie ukaże nowe cechy języka Szyrwida, a tym samym będzie świadczyło o sposobie kształtowania się litewskiego języka religijnego. Chcielibyśmy wierzyć, że poczynione ustalenia otwierają nowe perspektywy badawcze nad wielojęzycznością w ujęciu diachronicznym.

W trakcie analiz nad PK ważnym i niezbędnym było wykorzystanie badań już przeprowadzonych. Zabytków wielojęzycznych lub napisanych tylko po litewsku, gdzie pośrednictwo innych języ-

ków jest odczuwalne, powstało na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego dość dużo – wiąże się to z jego historycznie ukształtowaną wielojęzycznością i wielokulturowością. Niewiele jednak wiemy ani o typach translacji, stosowanych w owej dobie, ani o relacjach wzajemnych między tekstami pisanymi w różnych językach. Bardzo dużo opracowań poświęcono słownikom Szyrwida, postylli Daukszy, Biblii Chylińskiego. Badane były też źródła protestanckie na terenie Małej Litwy, gdzie odczuwane są wpływy niemieckie. Sporządzone indeksy do starodruków i rękopisów w języku litewskim stanowią dość dużą objętościowo bazę danych, liczą 53 pozycje. Jednak badania kompleksowe, uwzględniające różne wersje językowe tekstów są nieliczne, zrozumienie zaś tekstu litewskiego i jego dogłębna analiza jest możliwa tylko przy uwzględnieniu powiązań języka litewskiego z innymi, bliskimi mu kulturowo językami.

BIBLIOGRAFIA

ALEGAMBE, PHILIPE, 1643: *BIBLIOTHECA SCRIPTORVM SOCIETATIS IESV*. ANTVERPIAE.

ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 1999: *Jono Bretkūno Postilės perikopių šaltiniai* (daktaro disertacija), Vilnius: LKI.

ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2000: „Ar Jono Bretkūno Biblija buvo jo Postilės redagavimo šaltinis?", *Archivum Lithuanicum* 2, 11–50.

ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2004: *„Nebibliografinė* Jono Bretkūno Postilė (1591): Vlado Daumanto egzemplioriusˮ , *Archivum Lithuanicum* 6, 63–86

ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2005: *Jono Bretkūno postilė. Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2007: „Jono Bretkūno *Postilės* (1591) sklaidos istorija: egzemplioriai Krokuvoje", *Archivum Lithuanicum* 9, 57–98.

ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2008: „Jono Bretkūno Postilės (1591) teksto istorija: perikopių redagavimo šaltiniai", *Archivum Lithuanicum* 10, 29–60.

ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2009: „Pirmasis Baltramiejaus Vilento Enchiridiono leidimas: *terminus ad quem* – 1572–ieji", *Archivum Lithuanicum* 11, 125–162.

ALEKNAVIČIENĖ, ONA; SCHILLER, CHRISTIANE, 2002: „Johannas Behrendtas – *Dawádno Mókslo apie Duszios Iszgánimą* (1729) redaktorius, recenzentas ir vertėjas", *Archivum Lithuanicum* 4, 43–78.

ALEKNAVIČIENĖ, ONA; REKŠTYTĖ, IEVA, 2013: „Jono Bretkūno Postilė (1591): nuo Lietuvių literatūros draugijos Tilžėje iki Matenadarano Jerevane", *Archivum Lithuanicum* 15, 113–140.

AMBRAZAS, VYTAUTAS, 1979: *Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė*, Vilnius: Mokslas.

AMBRAZAS, VYTAUTAS, 2006: *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

BAJEROWA, IRENA, 1964: *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

BAJEROWA, IRENA, 2004: „Jezuici w dziejach języka polskiego", *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. Irena Stasiewicz–Jasiukowa, Kraków: WAM, 427–433.

BAJEROWA, IRENA; WIECZORKOWA, ANNA, 1989: „Uwagi o pisowni polskich druków XVII-wiecznych", *Prace Językoznawcze* 17. *Studia Historycznojęzykowe*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, Katowice: s.n., 9–21.

BAJERSKI, T[OMASZ], 1963: „O szyku zaimka dzierżawczego w funkcji przydawki", *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr–Spławiński*, Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 347–352.

BALAŠAITIS, A[NTANAS]; PAKALKA, K[AZYS], 1976: „Dar dėl K. Sirvydo defektinio žodyno leidimo datos", *Baltistica* 12(2), 171–175.

BALČIKONIS, JUOZAS, 1978: „Širvydas ar Sirvydas?", *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Mokslas, 379–380.

BALIŃSKI, MICHAŁ, 1850: *Starożytna Polska: pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym* III(IV), Warszawa: S. Orgelbrand.

BALIŃSKI, MICHAŁ, 1862: *Dawna Akademia Wileńska: proba jej historyi od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg: J. Ohryzka.

BEDNARCZUK, LESZEK, 1974: „Z północno–wschodniej peryferii polszczyzny", *Język Polski* LXIV(5), 326–332.

BEZZENBERGER, ADALBERT, 1882: *Litauische Forschungen. Beiträge zur Kenntniss der Sprache und des Volkstumes der Litauer*, Göttingen: Verlag von Robert Poppmüller.

Biblia a kultura Europy 1, red. M. Kamińska, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992.

BIELIŃSKI, JÓZEF, 1899a: *Uniwersytet Wileński* II, Kraków: [s.n.].

BIELIŃSKI, JÓZEF, 1899b: *Uniwersytet Wileński* III, Kraków: [s.n.].

BIEŃKOWSKA, DANUTA, 1992: *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź: Wydawn. Uniwersytetu Łódzkiego.

BIEŃKOWSKA, DANUTA, 1993: „O kształtowaniu się języka tekstów ewangelicznych w przekładzie Jakuba Wujka (różnice między Postylla a Nowym Testamentem)", *Rozprawy Komisji Językowej* XXXVIII, 5–14.

BIEŃKOWSKA, DANUTA, 1998: „Jak Jakub Wujek *Pismo święte* na język polski przekładał. O warsztacie tłumacza i technice przez niego stosowanej", *Bobolanum* 9, 27–52.

BIEŃKOWSKA, DANUTA, 2002: *Polski styl biblijny*, Łódź: Archidecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.

BIRŽIŠKA, MYKOLAS, 1927: *Rinktiniai mūsų senovės raštai, medžiaga mūsų raštijos mokslui aukštesniosiose mokyklose*, Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija.

BIRŽIŠKA, VACLOVAS, 1929–1930: *Lietuviškų knygų istorijos bruožai*, Kaunas: Spaudos fondas.

BIRŽIŠKA, VACLOVAS, 1939: „Dar dėl Jaknavičiaus ir *Ewangelie polskie y litewskie*", *Archivum Philologicum* 8, 49–82.

BIRŽIŠKA, VACLOVAS, 1946: *Lietuvių rašytojų kalendorius*, Vilnius, Tübingen: Patria.

BIRŽIŠKA, VACLOVAS, 1953: *Senųjų lietuviškų knygų istorija* 1, Chicago: Chicagos lietuvių literatūros draugijos leidinys.

BIRŽIŠKA, VACLOVAS, 1957: *Senųjų lietuviškų knygų istorija* 2, Chicago: Chicagos lietuvių literatūros draugijos leidinys.

BIRŽIŠKA, VACLOVAS, 1960: *Aleksandrynas* I. *Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos. XVI–XVII amžiai*, Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas.

BIRŻYSZKA, MIKOŁAJ, 1919: *Skrót dziejów piśmiennictwa litewskiego*, Wilno: „Głos Litwy".

BOHUSZ, XAWIER, 1808: *O początkach narodu i języka litewskiego*, Warszawa: Gazeta Warszawska.

BOROWSKA, NINA, 1957: „Wpływy słowiańskie na litewską terminologię kościelną na podstawie *Dictionarium* Szyrwida", *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 320–365.

BORYSŁAWSKA, GRAŻYNA, 1981: „Różnice między kolejnymi wydaniami *Nowego Testamentu* w przekładzie Jakuba Wujka", *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Linquistica* 1, 1–17.

BRÜCKNER, ALEKSANDER, 1914: „Polacy a Litwini. Język a literatura", *Polska i Litwa w*

dziejowym stosunku, Wł. Abraham ... [et al.], Warszawa: Gebethner i Wolff, 357–358.

Brücner, Aleksander, 1945: *Dzieje kultury polskiej* IV, Łódź: Książka i Wiedza.

Brzezinowa, Maria, 1972: „Kilka uwag o rozwoju grupy *šč* w polszczyźnie", *Język Polski* LII, 345.

Būga, K[azimieras], 1958: *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Bukantytė, Eglė, 2003: „Naujojo Testamento citatos Jono Bretkūno Postilės (1591) pamoksluose", *Archivum Lithuanicum* 5, 179–194.

Burzywoda, Urszula; Ostaszewska, Danuta, Rejter, Anna, Siuciak, Mirosława, 2002: *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, Katowice: Śląsk.

Čepienė, Konstancija; Petrauskienė, Irena, 1979: *Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai 1576–1805*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka.

Cherek, Anna, 2003: „Zakresy użycia wielkich liter w drukach krakowskich pierwszej ćwierci XVII wieku. Część I", *Poznańskie Studia Polonistyczne, Seria Językoznawcza* 10, 89–107.

Cherek, Anna, 2004: „Zakresy użycia wielkich liter w drukach krakowskich pierwszej ćwierci XVII wieku. Część II", *Poznańskie Studia Polonistyczne, Seria Językoznawcza* 11, 33–53.

Czyż, Renata, 2008: *Obrona wiary w edycjach postylli Grzegorza z Żarnowca*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

Dini, Pietro U[mberto], 2005: „Apie Florencijos Sirvydą", *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 1, 140–151.

Dini, Pietro U[mberto], 2009: „Zur vergleichend-kontrastiven Analyse der baltischen Fassungen von Luthers *Kleinen Katechismus* : zu apr. 105,25–6 ſen brendekermnen", *Baltistica* 44 (2), 297–320.

Dini, Pietro U[mberto]; Subačius, Giedrius, 1999: „Konstantino Sirvydo *Dictionarium* neišlikusio antrojo leidimo (1631) pėdsakai Christiano Mentzelio indekse (1682): fitonimai", *Archivum Lithuanicum* 1, 11–32.

Dini, Pietro Umberto, 2000: *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Eigminas, Kazimieras, 1981: „Lietuvių kalbos gramatikos iki 1737 m. ir *Universitas Lingvarum Litvaniae* atsiradimo sąlygos", *Universitas Lingvarum Litvaniae*, Vilnius: Mokslas, 7–53.

Erichsmeier, Jovita, 2005: „Sudėtiniai sąlygos sakiniai Mikalojaus Daukšos ir Konstantino Sirvydo raštuose (lyginamoji analizė)", *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 1, 161–187.

Estreicher, K[arol], 1939: *Bibliografia Polska* XXII, ógólnego zbioru XXXIII, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Estreicher, Karol, 1934: *Bibliografia polska* XXX, Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.

EWJ – *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień, Kraków: Wydawnictwo WAM, 2004.

Falkowski, Czesław, 1938: „Dauksza Mikołaj", *Polski Słownik Biograficzny* IV, red. Szczepański Feliks – Szczuka Stanisław, Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, 455–456.

Feigelmanas, Nojus, 1959: *Senoji lietuviška knyga Vilniaus universitete*, Vilnius: Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas, Mokslinė biblioteka.

FRAENKEL, ERNST, 1929: „Šyrwids Punktay sakimu (Punkty Kazan)", *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 58, hrsg. von Franz Specht, 84–85.

FURMANIK, S[TANISŁAW], 1955: „O interpunkcji w drukach staropolskich", *Pamiętnik Literacki* 46(4), 426–468.

GALAUNĖ, P[AULIUS], 1926: „Ex-librisas Lietuvoje (XVI–XX šimtmečiai)", *Tauta ir Žodis* IV, 607–650.

GARBE, RICHARD (hrsg.), 1884: *Szyrwid's Punkty Kazań (Punktay Sakimu) vom Jahre 1629. Mit einer grammatischen Einleitung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2000: [Rec.:] „*Wolfenbütelio postilė*, parengė ir įvadą parašė hum. m. dr. Juozas Karaciejus, Vilnius: Žara, 1995", *Archivum Lithuanicum* 2, 173–194.

GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2003: „Pirmasis lietuviškas pamokslų rinkinys – *Wolfenbüttelio postilė* (1573). Rankraščio kritinio komentuoto leidimo principai ir strategija", *Archivum Lithuanicum* 5, 51–96.

GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2006: „Bažnyčios Tėvai XVI amžiaus lietuviškose liuteroniškose postilėse", *Šv. Augustinas: tradicijos, kontekstai, interpretacijos, Christiana tempora* 2, sudarė ir parengė Darius Alekna, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 236–264.

GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2008: *Die litauische Wolfenbütteler Postille von 1573*, Faksimile, kritische Edition und textkritischer Apparat 1–2, hrsg. von Jolanta Gelumbeckaitė, *Wolfenbütteler Forschungen* 118, 1–2, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag in Kommission.

GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2009a: „Lietuvių kalbos ortografijos reformos (Mažoji ir Didžioji Lietuva)", *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 17–27.

GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2009b: „Wolfenbüttelio postilė (1573) kaip seniausia lietuviška antikos, viduramžių ir renesanso autorių antologija", *Literatūra* 51(3), 66–80.

GOŁĄB, JULIAN, 1906: *O tłómaczeniu Nowego Testamentu przez Ks. Jakóba Wujka*, Warszawa: nakładem redakcyi „Przeglądu Katolickiego".

GÓRSKI, K[ONRAD], 1959: „Bibla a sprawy biblijne w Postylli M. Reja", *Z historii i teorii literatury*, Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 7–60.

GRZEGORCZYK, PIOTR, 1967: *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*, Warszawa: PWN.

HRABEC, STEFAN; PEPŁOWSKI, FRANCISZEK, 1963: *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*, Warszawa: Wiedza Powszechna.

IVINSKIS, ZENONAS, 1953: „Lietuvių kalba viešajame Lietuvos 16–17 amž. gyvenime. Žiupsnelis medžiagos iš Romos archyvų", *Aidai* 8(64), 360–368; *Aidai* 9(65), 408–417.

IVINSKIS, ZENONAS, 1956: „Jaknavičius Jonas", *Lietuvių enciklopedija* 9, South Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 257–259.

JABLONSKIS, KONSTANTINAS, 1933: „Kėdainių burmistras Steponas Jaugelis Telega", *Archivum Philologicum* 4, 87.

JABLONSKIS, KONSTANTINAS, 1973: *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, Vilnius: Mintis.

JACKIEWICZ, MIECZYSŁAW, 2005: *Leksykon kultury litewskiej*, Warszawa: Exlibris.

JAKŠTAS, ADOMAS, 1902: „Apie lietuviškuosius Šventraščio vertimus", *Žinyčia* 4–5, 27–36.

JAKULIS, ANTANAS, 1984: „*Sumos evengelijų* ir *Maldų krikščioniškų* ryšiai su ankstesniais lietuviškais raštais", *Kalbotyra* 35(1), 31–34.

JAKULIS, ANTANAS, 1995: „*Knygos Nobažnystės" leksika* 1, Klaipėda: Sauliaus Jokužio leidykla-spaustuvė.

JAKULYTĖ, DALIA, 2012: *„Knygos nobažnystės* daiktavardžių kaityba", *Res humanitariae* 12, 20–45.

JUČAS, MEČISLOVAS, 2000: *Krikščionybės kelias į Lietuvą,* Vilnius: Baltos lankos.

JUCEWICZ, LUDWIK, 1841: „Pisarze w narodowym języku litewskim", *Piśmiennictwo Krajowe* 1–18, wydawane przez Hippolita Skimborowicza, Warszawa, 187–189.

JUCEWICZ, LUDWIK, 1846: *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów skreślona przez Ludwika z Pokiewia (Jucewicza),* Wilno: w drukarni M. Romma.

JUDA, MARIA, 2001: *Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku,* Lublin: Wydawnictwo Universytetu Marii Curie–Sklodowskiej.

JUDŽENTIS, ARTŪRAS, 1995: *Lyginamosios konstrukcijos senojoje lietuvių kalboje* (daktaro disertacija), Vilnius.

JUDŽENTIS, ARTŪRAS, 2004: „Šalutiniai daiktavardiniai 1647 m. evangelijų sakiniai", *Baltistica* 39(2), 259–267.

JUDŽENTIS, ARTŪRAS; LUČINSKIENĖ, MILDA, 2008: „Lyginamosios konstrukcijos 1647 m. Ewangelie polskie y litewskie vertime", *Baltistica* 43(1), 71–89.

JURGINIS, JUOZAS; LUKŠAITĖ, INGĖ, 1981: *Lietuvių kultūros istorijos bruožai (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus),* Vilnius: Mokslas.

KABAŠINSKAITĖ, BIRUTĖ, 2005: „Diakritiniai ženklai Baltramiejaus Vilento *Enchiridione* ir *Evangelijose bei Epistolose* (1579): ‹ű›, ‹ô›, ‹ò›, ‹ó›", *Archivum Lithuanicum* 7, 45–66.

KABELKA, J[ONAS], 1938: „1647 metų evangelijos", *Archivum Philologicum* 7, 73–87.

Kalendarz Jezuicki Większy Na Rok Przestępny MDCCXL. Societatis Jesu Jubileuszowy Wtory, kończący dwieśćie Lat od potwierdzenia tegoż Zakonu przez Pawła III. Zebrany, z Approbowánych Authorow przez X. Jana Poszakowskiego Rektora Collegij Nesvisiensis. Vilnae Typis Sacrae Reg. M. Academicis S. J. Wilno, Druk. Akademicka, b. r. [1739].

KARACIEJUS, JUOZAS, 1980: „Dėl keleto socialinių terminų K. Sirvydo raštuose", *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20, *Iš lietuvių kalbotyros istorijos,* 101–107.

KARACIEJUS, JUOZAS, 2006: „XVIII amžiaus raštų kalba: bažnytinio stiliaus formavimosi išdava ar rašomosios kalbos nuosmukio rezultatas?", *Acta Baltico–Slavica* 30, 172–179.

KARAŚ, HALINA, 2000: „O polszczyźnie anonimowej gramatyki języka litewskiego z I połowy XIX wieku (przez X.K.D.P). Pisownia, fonetyka", *Poradnik Językowy* 7, 1–21.

KARAŚ, HALINA, 2013: „Dobór haseł w części polskiej słownika Konstantego Szyrwida", *Leksikografija ir leksikologija* 3. *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha,* red. Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 75–102.

KARDELIS, VYTAUTAS, 2006: [Rec.:] „Jono Jaknavičiaus 1647 metų *Ewangelie polskie y litewskie,* dokumentinis leidimas ir kompaktinė plokštelė su skaitmenine faksimile. Bibliotheca Archivi Lituanici 6, parengė Milda Lučinskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005", *Archivum Lithuanicum* 8, 359–364.

KARŁOWICZ, JAN, 1875: *O języku litewskim,* Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

KAUNAS, DOMAS, 1992: „Krokuvos lietuviškoji knyga", *Tarp knygų* 9, 18–19.

KĘPIŃSKA, ALINA, 2015: *Składnia XVI-wiecznych przekładów Ewangelii na język polski,* Warszawa, http://www.ewangelie.uw.edu.pl/materiały.

Klemensiewicz, Zenon, 1974: *Historia języka polskiego* II. *Doba średniopolska*, Warszawa: PWN.

Klemensiewicz, Zenon, 2002: *Historia języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Klich, Edward, 1927: *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań: Poznańskie Tow. Przyjaciół Nauk.

Kolbuszewski, Kazimierz, 1921: *Postyllografia polska XVI i XVII wieku*, Kraków: Polska Akad. Umiejętności.

Korolko, Mirosław, 1971: *O prozie „Kazań sejmowych" Piotra Skargi*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.

Korolko, Mirosław, 1993: „Między retoryką a teologią. O kunszcie estetycznym staropolskich kazań (rekonesans)", *Proza polska w kręgu religijnych aspiracji*, pod red. M. Jasińskiej–Wojtkowskiej i K. Dybciaka, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 41–71.

Kościelny, Robert, 2003: *Rzeczpospolita oskarżanych narodów*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

Koženiauskienė, Regina, 1990: *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas.

Koziara, Stanisław, 2001: *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków: Wydaw. Naukowe Akademii Pedagogicznej.

Kraszewski, Józef, 1842: *Wilno od początków jego do roku 1750* IV, przez J. I. Kraszewskiego, Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego.

Krikščionybė Lietuvoje, redagavo Vytautas S. Vardys, Čikaga: Draugas, 1997.

Krikščionybės istorija, atsakomasis redaktorius Tim Dowley, iš anglų kalbos vertė Jolanta Gelumbeckaitė, Rasa Drazdauskienė, Vilnius: Alma littera, 2000.

Kuolys, Darius, 1987: *„Dvi tikrybi turi tiesa*... J. Bretkūnas ir K. Sirvydas kultūros stilių kaitoje", *Pergalė* 6, 138–148.

Kuolys, Darius, 1992: *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas ir barokas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Kuran, Magdalena, 2007: *Retoryka jako narzędzie perswazji w postyllografii polskiej XVI wieku (na przykładzie Postylli katolicznej Jakuba Wujka)*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łodzkiego.

Kurczewski, Jan, 1914: *Opowiadania o dziejach chrześcijaństwa na Litwie i Rusi* I. *Od chrztu Litwy do końca XVI wieku*, opracował Jan Kurczewski, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego.

Kurczewski, Jan, 1916: „Kaznodzieje słynniejsi w katedrze i w Wilnie od XVII do połowy XIX stulecia", *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju* III, Wilno: Nakład i druk Józefa Zawadzkiego, 299–300.

Kurzowa, Zofia, 1993: *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno–wschodnich XVI – XX w.*, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kuźmina, Dariusz, 2004: *Jakub Wujek (1541–1597). Pisarz, tłumacz, misjonarz*, Warszawa: SBP.

Kwilecka, Irena, 1990: „Średniowieczna Biblia czeska a staropolskie przekłady biblijne (zarys problematyki badawczej)", *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Linquistica* 23, 73–82.

Lebedys, Jurgis, 1947: „Simano Daukanto biblioteka", *Lietuvių literatūros instituto darbai* 1, 51–72.

Lebedys, Jurgis, 1963: *Mikalojus Daukša*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

LEBEDYS, JURGIS, 1972a: *Lituanistikos baruose 1. Studijos ir straipsniai*, Vilnius: Vaga.

LEBEDYS, JURGIS, 1972b: *Lituanistikos baruose 2. Recenzijos, paskaitos, sumanymai*, Vilnius: Vaga.

LEBEDYS, JURGIS, 1976: *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius: Mokslas.

LEBEDYS, JURGIS, 1977: *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius: Mokslas.

LEWASZKIEWICZ, TADEUSZ, 1992: „Rola przekładów Biblii w formowaniu języków literackich europejskiego kręgu kulturowego", *Biblia a kultura Europy* 1, red. Maria Kamińska, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 236–237.

LEWASZKIEWICZ, TADEUSZ, 1994: „O potrzebie nowego spojrzenia na genezę polskiego języka literackiego (z uwzględnieniem tła ogólnoeuropejskiego)", *Studia historycznojęzykowe* 1, red. Marian Kucała, Zofia Krążyńska, Kraków: IJP PAN, 216–217.

Lietuvių bibliografija 1. *XVI–XVIII amž.*, „Knygų" priedas, sudarė Vaclovas Biržiška, Kaunas: Švietimo Ministerijos leidinys, 1924.

LIETUVNINKAITĖ, NIJOLĖ, 1991: „Asmeniniai knygų rinkiniai Kauno universiteto bibliotekoje 1923–1950 metais", *Knygotyra* 18(25), 57–64.

LIETUVNINKAITĖ, NIJOLĖ, 1993: „Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos istorijos bruožai (1923–1950)", *Vytauto Didžiojo universiteto ir Lietuvių katalikų mokslo akademijos 70-metis*, sudarė J[onas] Čepinskis, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 115–126.

Lietuvos TSR bibliografija. Knygos lietuvių kalba 1. *1547–1861, papildymai*, Vilnius: Mintis, 1990.

Lietuvos TSR bibliografija. Knygos lietuvių kalba 1. *1547–1861*, Vilnius: Mintis, 1969.

Lietuvos TSR bibliografija. Knygos lietuvių kalba 2. *1862–1904, R–Ž*, Vilnius: Mintis, 1988.

LIZISOWA, MARIA TERESA, 2006: „Konfrontacja pojęć prawnych w słowniku Konstantego Szyrwida i w *Statutach Litewskich*", *Acta Baltico-Slavica* 30, 145–165.

LUČINSKIENĖ, MILDA, 2001: „Rytietybių redagavimas Jono Jaknavičiaus *Ewangelie polskie y litewskie* 1674 m. leidime", *Archivum Lithuanicum* 3, 117–128.

LUČINSKIENĖ, MILDA, 2003: „Rašybos norminimo apraiškos *Ewangelie polskie y litewskie* 1647 ir 1674 metų leidimuose", *Acta Linguistica Lithuanica* 49, 51–59.

LUČINSKIENĖ, MILDA, 2005: „1647 ir 1674 m. *Ewangelie polskie y litewskie* leksika", *Prace Bałtystyczne* 2, 53–64.

LUČINSKIENĖ, MILDA, 2005: „Jonas Jaknavičius ir 1647 metų katalikiškos *Evangelijos* lietuvių kalba", *Jono Jaknavičiaus 1647 metų Ewangelie polskie y litewskie*, Biblioteca Archivi Lithuanici 6, dokumentinis leidimas ir kompaktinė plokštelė su skaitmenine faksimile, parengė Milda Lučinskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 9–36.

LUČINSKIENĖ, MILDA, 2006: [Rec.:] „Jono Bretkūno Postilė, studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005", *Archivum Lithuanicum* 8, 377–382.

LUKŠAITĖ, INGĖ, 1994: „Pirmojo Konstantino Sirvydo žodyno pavadinimas", *Knygotyra* 21, 126–132.

LUKŠIENĖ, MEILĖ, 1966: „Bibliotekos Lietuvoje XIX a. pirmojoje pusėje", *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai* 5, 109–138.

ŁOWMIAŃSKI, HENRYK, 1957: „Uwagi o wpływach słowiańskich na litewską terminologię kościelną", *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 366–372.

MACIUSZKO, JANUSZ TADEUSZ, 1987: *Ewangelicka postyllografia polska XVI–XVIII wieku*, Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

MACIUSZKO, JANUSZ TADEUSZ, 2002: *Mikołaj Rej. Zapomniany teolog ewangelicki z XVI wieku*, Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

MASKULIŪNAS, BRONIUS, 2005: „Refleksyvumo raiška Jokūbo Morkūno *Postilės* perikopėse", *Baltistica* 40 (1), 21–29.

MICHALECKI, D[ARIUSZ], 2000: *Polemika religijna w „Postylli" Mokołaja Reja*, praca magisterska pod kierunkiem J. T. Maciuszki, Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

MICHELINI, GUIDO, 1994: „Lietuvių kalbos senųjų raštų lingvistinės analizės klausimai", *Lituanistica* 3(19), 12–16.

MICHELINI, GUIDO, 2000: *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

MYKOLAITYTĖ, AURELIJA, 2008: „Barokiškieji K. Sirvydo *Punktų sakymų* ornamentai", *Baltské jazyky v proměnách metod*, Brno: Masarykova universita, 109–118.

MONTVYDAS, LEONAS, 1845: PUNKTAY SAKIMU NU ADWENTA IKI GAWIENES, PAR KUNIGA KASTANTINA SZYRWIDA senowie iszduoti, o dabar darbu ir łobiu Kuniga Leona Montwida, Teologios Magistra, Sedos Klebona, isznauje iszspausti, WILNUI: Spaustuwej' Jozapa Zawadzki.

MORKŪNAS, K[AZYS], 1967: „Mišrieji dvigarsiai *am, an, em, en* ir balsiai *ą, ę*, K. Sirvydo raštuose", *Lietuvių kalbotyros klausimai* 9, 139–146.

MORKŪNAS, KAZYS, 1980: „Konstantino Širvydo *Punktai sakymų* veiksmažodis (indeksas)", *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20, 109–222.

NIDA, E[UGENE] A., 1981: „Zasady przekładu na przykładzie tłumaczenia Biblii", *Pamiętnik literacki* LXXII(1), 323–342.

NOWAKOWSKI, FRANCISZEK, 1857: „Wycieczka na Litwę", *Biblioteka Warszawska* III, Warszawa: [s. n.], 165.

Nowy Korbut. Bibliografia literatury polskiej. Piśmiennictwo staropolskie 3, redaktor naczelny Kazimierz Budzyk, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965.

„O najdawniejszych wileńskich wydaniach w języku litewskim", *Kurjer Wileński* 56, 1861.

OBIREK, STANISŁAW, 1996: *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668*, Kraków: Drukarnia Wydawnictwa WAM.

Odrodzenie w Polsce. Historia języka III, red. Majenowa i Z. Klemensiewicz, Warszawa: Państ. Instytut Wydawniczy, 1962.

Opowiadania o dziejach chrześcijaństwa na Litwie i Rusi I, *Od chrztu Litwy do końca XVI wieku*, opracował Jan Kurczewski, Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1914.

OSIEWICZ, MAREK, 2012: „Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy *Ksiąg o gospodarstwie* z 1549 roku", *LingVaria* VII/2(14), 65–76.

OSIEWICZ, MAREK, 2013: *Wariantywność graficzna* Ksiąg o gospodarstwie *Piotra Krescentyna z 1549 roku. Studium przypadku*, Poznań: Wydawnictwo Rys.

OTRĘBSKI, JAN, 1932: *Wschodniolitewskie narzecze twereckie* III: *Zapożyczenia słowiańskie*, Kraków: Akademia Umiejętności.

OTRĘBSKI, JAN, 1958: *Gramatyka języka litewskiego* 1, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

OTRĘBSKI, JAN, 1970: „Širvydas oder Sirvydas?", *Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge* 5(3), 303–306.

PAJĖDIENĖ, JŪRATĖ, 2012: *Senosios lietuvių kalbos sudėtiniai prijungiamieji laiko sakiniai* (daktaro disertacija), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

PAJĖDIENĖ, JŪRATĖ, 2013: Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų:* sugretinus lietuviškąją ir lenkiškąją teksto versijas", *Leksikografija ir leksikologija* 3. *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha*, red. Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 230–255.

PAKALKA, K[AZYS], 1960: „Iš K. Širvydo *Dictionarium trium linguarum* žodyno istorijos", *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 277–287.

PAKALKA, K[AZYS], 1962: „K. Širvydo žodyno *Dictionarium trium linguarum* leksiniai dialektizmai", *Lietuvių kalbotyros klausimai* 5, 221–226.

PAKALKA, K[AZYS], 1979a: „K. Širvydo žodyno istorijos metmenys", *Kazys Pakalka (par.), Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas, 15–83.

PAKALKA, K[AZYS] (par.), 1979b: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas.

PAKALKA, K[AZYS], 1980: „Apie K. Širvydo žodyno pirmojo leidimo pavadinimą", *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20, 97–99.

PAKALKA, K[AZYS] (par.), 1997a: *Senasis Konstantino Sirvydo Žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

PAKALKA, KAZYS, 1997b: „Pastabos apie senąjį Konstantino Sirvydo trikalbį žodyną (~1620)", *Kazys Pakalka (par.), Senasis Konstantino Sirvydo Žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 6–25.

PAKERYS, JURGIS, 2013: „Vilento Lk 2,47: homografinė skirtis ar spaudos riktas?", *Archivum Lithuanicum* 15, 87–112.

PALIONIS, JONAS, 2000: *Mikalojaus Daukšos 1600 metų Postilė i jos šaltiniai*, leidimą parengė Jonas Palionis, Vilnius: Baltos lankos.

PALIONIS, JONAS, 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII amžiuje*, Vilnius: Mintis.

PALIONIS, JONAS, 1995: *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

PALIONIS, JONAS, 1998: „Dėl Wolfenbütelio postilės sąsajos su J. Bretkūnu", *Baltistica* 33(1), 81–84.

PALIONIS, JONAS, 1999: „Lietuvių rašomosios kalbos ir tarmių santykis XVIII a. LDK", *Lietuvių kalbotyros klausimai* 39, 101–133.

PALIONIS, JONAS; STROCKIS, MINDAUGAS, 2005: „Jono Rėzos 1625 m. psalmyno kirčiavimas", *Baltistica* 40(1), 31–44.

PALUSZAK–BRONKA, A[NNA], 2003: *Język kazań księdza Piotra Skargi. Grafia i ortografia, fonetyka z fonologią, fleksja, składnia*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.

PATIEJŪNIENĖ, EGLĖ, 2005: [Rec.:] „Narsus mėginimas sukurti vientisą senosios literatūros vaizdą", *Senoji Lietuvos literatūra* 19, 344–384.

PETRAUSKIENĖ, I[RENA], 1976: *Vilniaus akademijos spaustuvė 1575–1773*, Vilnius: Mokslas.

PIECHNIK, LIUDWIK, 1983: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym: Apud Institutum historicum Societatis Jesu.

PIECHNIK, LUDWIK, 1993: „Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa (1565 – 1773)", *Jezuici a kultura polska*, pod red. ks. L. Grzebienia SJ i ks. S. Obirka SJ, Kraków: Wydawnictwo WAM Księża Jezuici, 243–259.

PIHAN–KIJASOWA, ALICJA, 1999: *Literacka polszczyzna kresów północno–wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań: Wydaw. Naukowe UAM.

PIOTROWSKI, TADEUSZ, 2013: „Słownik Konstanta Szyrwida na tle leksykografii polskiej i europejskiej", *Leksikografija ir leksikologija* 3.

Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha, red. Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 315–328.

PUZYNINA, JADWIGA, 1961: *Thesaurus Grzegorza Knapiusza. Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim, Prace Językoznawcze* 29, Wrocław: Ossolineum.

PYRKOSZ, ANNA, 2010: „Asymilacje pod względem dźwięczności w grupach spółgłoskowych w polszczyźnie XVI i pierwszej połowy XVII wieku (na podstawie druków krakowskich)", *Poznańskie Studia Polonistyczne*, Seria Językoznawcza 16, 227–239.

RABIKAUSKAS, PAULIUS, 1962: „Konstantino Sirvydo biografinės datos", *Aidai* 4 (http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=3301:fi&catid=229:196204&Itemid=264).

RABIKAUSKAS, PAULIUS, 1982: „Konstantino Sirvydo asmuo ir reikšmė", *Aidai* 2, 98–111.

RABIKAUSKAS, PAULIUS, 2002a: *„Konstantino Sirvydo biografinės datos", Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*, sudarė Liudas Jovaiša, Vilnius: Aidai.

RABIKAUSKAS, PAULIUS, 2002b: *Krikščioniškoji Lietuva. Istorija, hagiografija, šaltiniotyra*, sudarė Liudas Jovaiša, Vilnius: Aidai, 423–436.

RECZEK, JÓZEF, 1980: „Słownik Konstantego Szyrwida (z okazji fototypicznego wydania)", *Język Polski* LX(4), 262–267.

RECZEK, STEFAN, 1998: „Uwagi o staropolskim języku literackim od Średniowiecza do Renesansu na podstawie przekładów Psałterza", *Polszczyzna dawna i dzisiejsza*, Rzeszów: Wydawn. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 21–39.

ROSPOND, STANISŁAW, 1962: „Język Renesansu a Średniowiecza na podstawie literatury psałterzow–biblijnej", *Odrodzenie w Polsce. Historia języka* III(2), pod red. M. R. Majenowej i Z. Klemensiewicza, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 61–181.

ROSPOND, STANISŁAW, 1973: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa: PWN.

[ROSTOWSKI, STANISLAO, 1768:] Litvanicarum Societatis Jesu Historiarum Provincialium. Pars prima. Auctore Stanislao Rostowski ex eadem Societate et Provincia sacerdote, MDCCLXIIX. Vilnae. Typis S. R. M. & Reipublicae Academicis Societatis Jesu.

[ROSTOWSKI, STANISLAUS, 1877:] Lituanicarum Societatis Jesu Historiarum libri decem. 1768. Recognoscente Joanne Martinov. P Bru 1877.

RUTKOVSKA, KRISTINA, 2012: „Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* (1629, 1644): išsamių tyrinėjimų pradžia", *Lituanistica. Istorija, archeologija, kalba, literatūra, tautosaka, etnografija* 58(4), 309–319.

RUTKOWSKA, KRYSTYNA, 2013: „O tekście polskim *Punktów Kazań* Konstantego Szyrwida", *Leksikografija ir leksikologija* 3. *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha*, red. Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 206–228.

RUTKOWSKA, KRYSTYNA, 2016: „Grafia i ortografia dwujęzycznej postylli *Pukty kazań* Konstantego Szyrwida. Część I. Znaki graficzne i pisownia w tekście polskim", *Prace Filologiczne* LXVII (w druku).

SALOPIATA, PAUL, 1929: *Das Verhältnis der Evangelien–Texte in den ältesten katholisch–litauischen Drucken*, Göttingen: Gedruckt bei Hubert & Co. G. m. b. H.

SAWANIEWSKA–MOCHOWA, ZOFIA, 2002: *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku (na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juszkiewicza)*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.

SAWANIEWSKA-MOCHOWA, ZOFIA, 2013: „O mało znanym słowniku polsko- łacińskim Konstantego Szyrwida z 1641 roku", *Leksikografija ir leksikologija* 3. *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha*, red. Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 103–127.

SIARCZYŃSKI, F[RANCISZEK], 1843: „Żywot ks. Jakuba Wujka (Przedmowa do Postylli mniejszej)", *Postylla Katolicka mniejsza... na nowo według wydania krakowskiego z 1617 roku przedrukowana*, w Wrocławiu: Nakładem i czcionkami S. Schlettera, XII.

ŠINKŪNAS, MINDAUGAS, 2014: „Mažosios Lietuvos raštų ortografijos reforma XVII amžiuje. I. Pučiamųjų priebalsių ir afrikatų žymėjimas", *Archivum Lithuanicum* 16, 9–58.

ŠINKŪNAS, MINDAUGAS, 2015: „Lietuvių ortografijos skirtumai katalikų ir evangelikų reformatų raštuose (XVI–XVII a.): priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ rašyba", *Baltistika* L (2), 197–244.

SIRTAUTAS, VYTAUTAS, 1979: „Dėl Sirvydo pavardės", *Mūsų kalba* 3, 59–61.

SKARDŽIUS, PR[ANAS], 1930: „Dėl *Universitas lingvarum Litvaniae* autoriaus", *Archivum Philologicum* 1, 115–119.

SKARGA, PIOTR, 1995: *Kazania Sejmowe*, oprac. Janusz Tazbir przy współudziale Mirosława Korolki, Wydanie V, Warszawa-Kraków: Zakład im. Ossolińskich.

SKVIRECKAS, JUOZAPAS, 1991: „Bendrasis įvadas į Šventąjį Raštą", *Šventasis Raštas. Senasis Testamentas* 3, iš lotynų kalbos vertė arkivyskupas Juozapas Jonas Skvireckas, Vilnius: Vaga, 443–505.

SMEREKA, WŁADYSŁAW, 1966: *Nowy Testament*, w przekładzie Ks. Dr Jakuba Wujka TJ z roku jeden tysiące pięćset dziewięćdziesiąt trzy; wstępem i uwagami poprzedził Ks. Dr Władysław Smereka, Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne.

SMOCZYŃSKI, WOJCIECH, 1984: „Zapożyczenia słowiańskie w litewskiej gwarze puńskiej", *Studia nad gwarami Białostocczyzny. Morfologia i słownictwo*, pod red. E. Smułkowej i I. Maryniakowej, Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Naukowe, 179–222.

SMOLIŃSKA, BARBARA, 1983: *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII wieku. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

SOBCZYKOWA, JOANNA, 2001: *Myśl o języku w komentarzu biblijnym ks. Jakuba Wujka*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

SOBCZYKOWA, JOANNA, 2012: *O naukowej polszczyźnie humanistycznej złotego wieku. Wujek-Budny-Murzynowski*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

SOKÓLSKA, URSZULA, 1999a: „Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny kresów północno–wschodnich", *Polszczyzna północno–wschodnia* 2, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok: Wydaw. Uniwersytetu w Białymstoku, 211–261.

SOKÓLSKA, URSZULA, 1999b: *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północno–wschodnich. Słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia*, Białystok: Trans Humana.

SOMMERVOGEL, CARLOS, 1893: *BIBLIOTÉQUE DE LA COMPAGNIE DE JÉSUS* 4, Bruxelles: Oscar Schepens Société Belge de Librairie.

SOTVELLO, NATHANAELE, 1676: Biblioteca scriptorum Societatis Iesu. Romae: Ex Typographia Iacobi Antonij de Lazzaris Varesij.

SPECHT, FRANZ, 1929: „Šyrwids Leben und Schriften", *Šyrwids Punktay sakimu (Punkty*

kazań), Teil I: 1629, Teil II: 1644, litauisch und polnisch mit kurzer grammatischer herausgegeben von Dr Franz Specht, Professor an der Universität Halle–Wittenberg, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 7–61.

Stang, Christian Schweigaard, 1932: „Archivalia", *Archivum Philologicum* 3, 41–42.

Stankiewicz, Maurycy, 1889: „Studya bibliograficzne nad literaturą litewską", *Bibliografia litewska od 1547 do 1701 r.*, Kraków: Księgarnia G. Gebethnera i Spółki, 36–38.

Subačius, Giedrius, 1998: *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos. XIX amžiaus pradžia,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Subačius, Giedrius, 2001: „Spaustuvininkų įtaka rašybai ir jos standartams", *Archivum Lithuanicum* 3, 129–152.

Subačius, Giedrius, 2003: „XVIII–XIX amžiaus lietuviškų tekstų grafemos ‹I›, ‹J›", *Archivum Lithuanicum* 5, 227–262.

Subačius, Giedrius, 2004: „Grafemos ‹ſ› netektis Lietuvos spaudiniuose", *Archivum Lithuanicum,* 6, 239–264.

Subačius, P[aulius]; Taučiūtė, R[enata] (par.), 2010: *Silvestras Gimžauskas. Pamokslai,* Vilnius: LKMA.

Subačius, Paulius, 2001: *Tekstologija. Teorijos ir praktikos gairės,* Vilnius: Aidai.

Šv. Augustinas: tradicijos, kontekstai ir interpretacijos, tarptautinės konferencijos tezės, Vilnius, 2004-10-15–2004-10-16.

Szczepankowska, I[rena], 1999: „Składnia XVIII-wiecznej polszczyzny kresowej wobec wpływów obcych (na materiale korespondencji S. Radziwiłła)", *Polszczyzna północno–wschodnia* 2, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok, 263–277.

Szlesiński, Iwo, 1978: *Charakterystyka językowo–stylistyczna prozy kaznodziejskiej XVII wieku,* Łódź: Uniwersytet Łódzki.

Szliupas, Jonas, 1890: *Lietuviszkiejie rasztai ir rasztininkai. Raszliszka peržvalga parengta Lietuvos mylėtojo,* Tilžėje, Kaszta Baltimorės M. D. L. M. Draugystēs.

Topolska, Maria Barbara, 1984: *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku,* Wrocław: Ossolineum.

Topolska, Maria Barbara, 2002: *Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku,* Poznań–Zielona Góra: Boguckie Wydawnictwo Naukowe.

Turska, Halina, 1930: *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno–wschodnim Rzeczypospolitej,* Wilno: Koło Polonistów.

Ulčinaitė, Eugenija, 1978: „*...Necessaria est lingua Lituanica.* Apie lietuvių kalbą Vilniaus universitete XVII a." *Kultūros barai* 7, 54–57.

Ulčinaitė, Eugenija, 1978: „Stiliaus rūšys ir funkcijos XVII a. retorikoje", *Literatūra* 30(3), 52–62.

Ulčinaitė, Eugenija, 1984: *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwe w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego,* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Ulčinaitė, Eugenija, 2004: „Z działalności jezuitów na polu krzewienia języka i kultury litewskiej w XVI–XVIII wieku", *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami,* pod red. Ireny Stasiewicz–Jasiukowej, Kraków: Wydawn. Wam, 449–462.

Ulčinaitė, Eugenija, 2007: „Jėzuitai ir provincijos kultūra (Kai kurie jėzuitų veiklos aspektai puoselėjant lietuvių kalbą ir kultūrą XVI–XVIII a.)", *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 30, 43–57.

Ulčinaitė, Eugenija; Jovaišas, Albinas, 2003: *Lietuvių literatūros istorija. XIII–XVIII*

amžius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

URBUTIS, V[INCAS], 1967: „Pirmasis lietuvių kalbos žodynas ir keletas jo retų žodžių", *Baltistica* 3(2), 209–217.

URBUTIS, VINCAS, 1999: [Rec.:] „Senasis Konstantino Sirvydo žodynas, parengė, įvadinį straipsnį parašė ir žodžių rodyklę sudarė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997", *Archivum Lithuanicum* 1, 143–154.

UŽTUPAS, VILIUS, 1975: „Lotyniškojo šrifto įsigalėjimas lietuvių poligrafijoje", *Knygotyra* 5(12), 132–143.

UŽTUPAS, VILIUS, 1998: *Lietuvos spaustuvės 1522–1997,* Vilnius: Viliaus Užtupo leidykla.

VAIČIULYTĖ-SEMĖNIENĖ, LORETA, 2008: „Predikatinio daiktavardžio morfosintaksinis žymėjimas XVI a. pab. – XVII a. pr. lietuvių kalboje (remiantis K. Sirvydu ir J. Bretkūnu)", *Baltské jazyky v proměnách metod, sborník příspěvků z mezinárodní baltistické konference,* Brno, 119–133.

VAIČIULYTĖ-SEMĖNIENĖ, LORETA, 2013: „Daiktavardžio predikatyvo morfosintaksinis žymėjimas Konstantino Sirvydo *Punktų sakymų* lietuviškame ir lenkiškame tekste", *Leksikografija ir leksikologija* 3. *Konstantino Sirvydo darbai i jo epocha,* red. Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 294–308.

VAITKEVIČIŪTĖ, VIKTORIJA, 2006: „Pamokslo raiška ir adresatas", *Senoji lietuvių literatūra* 20, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 21–51.

VAITKEVIČIŪTĖ, VIKTORIJA, 2008: *LDK katalikiškas baroko pamokslas tarp ARS VIVENDI ir ARS MORIENDI,* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

VAITKEVIČIŪTĖ, VIKTORIJA, 2013: „Konstantino Sirvydo Punktai sakymų: Baroko pamokslo ypatumai", *Leksikografija ir leksikologija* 3. *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha,* red. Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 256–281

VASILIAUSKIENĖ, VIRGINIJA, 2008: *Lietuvių kalbos žodžių tvarka XVI–XIX a.: atributinės frazės,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

VASILIAUSKIENĖ, VIRGINIJA, 2013a: „Citatos ir jų identifikavimo būdai Konstantino Sirvydo *Punktuose sakymų*", *Art History & Criticism* 9, 15–29.

VASILIAUSKIENĖ, VIRGINIJA, 2013b: „Dėl Konstantino Sirvydo *Punktų sakymų* teksto struktūros, turinio ir šaltinių", *Leksikografija ir leksikologija* 3. *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha,* red. Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 190–205.

VASILIAUSKIENĖ, VIRGINIJA, 2013c: „Konstantino Sirvydo *Punktų sakymų* spaudmenys ir rašyba", *Acta Linguistica Lithuanica* 69, 28–60.

VASILIAUSKIENĖ, VIRGINIJA, 2013d: „O tekście i źródłach *Punktów Kazań* Konstantego Szyrwida", *Acta Baltico-Slavica* 37, 141–150.

VILNONYTĖ, V[ALERIJA], 1975–09–06: „Nauja apie Širvydą", *Literatūra ir menas,* 11.

VILNONYTĖ, V[ALERIJA], 1976–01–31: „Patikslinant straipsnį 'Nauja apie Širvydą'", *Literatūra ir menas,* 15.

VLADIMIROVAS, LEVAS, 1970: „Vienuolynų ir bažnyčių bibliotekos Lietuvoje (iki 1800 m.)", *Knygotyra* 1, 93–113.

VLADIMIROVAS, LEVAS, 1979: *Knygos istorija. Senovė. Viduramžiai. Renesansas. XVI–XVII amžius,* Vilnius: Mokslas.

VLADIMIROVAS, LEVAS, 1998: „Lietuvos bibliofilija XVIII amžiuje", *Knygotyra* 25(32), 156–190.

VOLTER, E[DUARD], 1886: *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija* II, 306–317.

VOLTERIS, EDUARDAS, 1893: „Širvid Konstantin", *Enciklopedičeskij Slovar' Brockhausa i Efrona* X, 36–38.

Wilno od początków jego do roku 1750 IV, przez J. I. Kraszewskiego, Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1842.

WINIARSKA-GÓRSKA, IZABELA, 2013: „Zasady edycji tekstów w *Przeglądarce wersetów równoległych szesnastowiecznych przekładów Ewangelii*", *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii* – portal internetowy, edycja tekstów dawnych i opracowania, Warszawa, (http://www.ewangelie.uw.edu.pl/materialy.php).

Wolfenbütelio Postilė, parengė ir įvadą parašė hum. m. dr. Juozas Karaciejus, Vilnius: Žara, 1995.

ZAŁĘSKI, STANISŁAW, 1901: *Jezuici w Polsce* II, Kraków: LA. Anczycz.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1968: „Apie 1605 m. katekizmo tarmę", *Baltistica* 4, 109–116.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1971: „Dėl K. Sirvydo *Punktų sakymų* genezės ir kalbos", *Baltistica* 7(2), 153–167.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1972: „Rytietiškoji XVII a. lietuviškų raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas", *Baltistica* 8(1), 79–100.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1977a: *Lietuvių antroponimika*, Vilnius: Mokslas.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1977b: „Dėl lietuvių raštų kalbos kilmės", *Baltistica* 13(1), 237–244.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1980: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 1, Vilnius: Mokslas.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1981a: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 2, Vilnius: Mokslas.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1981b: „Sirvydas ar Širvydas?", *Baltistica* 17(1), 28–41.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1988: *Lietuvių kalbos istorija* III. *Senųjų raštų kalba.* Vilnius: Mokslas.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1995: „Svarbiausios tirtinos lietuvių kalbos istorijos problemos", *Lituanistica* 1(21), 73–77.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 2000: *Lietuvių poteriai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 2002: „Apie mįslingąją Wolfenbütelio postilę ir jos kalbą", *Baltistica* 37(1), 51–77.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 2005: *Krikščionybės ištakos Lietuvoje. Rytų krikščionybė vardyno duomenimis*, Vilnius: Katalikų akademijos leidykla.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 2006: *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

ŹRÓDŁA

Aleknavičienė, Ona (par.), 2005: *Jono Bretkūno Postilė.* Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Atanazy z Aleksandrii, 1998: *O wcieleniu Słowa*, przekład, wprowadzenie, przypisy, indeksy Michał Wojciechowski, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.

B1570 – Nowy Testament. Apokryfa. Przekł. Polski Sz. Budnego. Nieśwież, Dan. Z Łęczycy, nakł. Mać. Kawieczyńskiego, 1570.

B1572 – Biblia. Przekł. Szymona Budnego. Nieśwież, D. Łęczycki w Druk. i nakł. Kawieczyńskich, 1572.

Belarmin, Robert, 1612: Roberti Bellarmini Politiani Societatis Iesu Theologi Cardinalis Liber unus De Gratia Primi Hominis, Frankfurt a.M.

Boryś, Wiesław, 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

BP – Postilla tatai esti Trumpas ir Prastas Isch guldimas Euangeliu sakamuiu Baszniczoie Krikschczionischkoie nůg Weliku ik Aduento. Per Jana Bretkuna Lietuvos Plebona Karaliaucziuie Prusůsu. Isspausta Karaliaucziuie Jurgio Osterbergero. Meta Pono 1591.

BRK – *Biblija arba Šventasis Raštas.* Ekumeninis leidimas, versta iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų, ST iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė Antanas Rupšys, NT iš graikų kalbos vertė Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Lietuvos Biblijos draugija, 1999.

Brz1563 – Biblia święta, to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu [...], Brześć, [C. Bazylik?] nakł. M. Radziwiłła, 1563.

BSV – *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem*, adiuvantibus B. Fisher, I. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele, recensuit et brevi apparatu critico instruxit Robert Weber, editionem quintam emendatam retractatam praeparavit Roger Gryson, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2007.

BT – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* w przekł. z jęz. oryg., oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, red. nauk. Augustyn Jankowski et al., tł. Ksiąg Władysław Borowski et al., wyd. 3 na nowo wydane i popr., Poznań: Wydawnictwo Pallotinum, 1997.

BW1599 – Biblia to iest księgi Starego y Nowego Testamentv/ według łacińskiego przekładu starego, w kościele powszechnym przyiętego, na polski ięzyk znowu z pilnością przełożone [...] przez D. Iakuba Wvyka Wągrowca [...] W Krakowie: w Drukarni Łazarzowey [post 25 VIII] 1599.

CCSL – *Corpus Christianorum. Series Latina*, Turnholti: Typographi Brepols editores pontificii, 1953–.

Cn – Knapiusz, G[rzegorz], Thesaurus Polono-Latino-Graecus seu Promptuarium linguæ Latinæ et Graecæ Polonorum usui accommodatum, Cracoviae, 1621.

Cvingli, Ulrich, 1525: Zwingli, Huldrych. *Subsidium Sive Coronis De Eucharistia*, Tiguri: in aedibus Christophori Froschouer.

CYCERON, MARK AURELIUSZ, 2002: *Mowy przeciwko Markowi Antoniuszowi*, tłum. Karolina Ekes, Warszawa: Prószyński i S-ka.

Cz1577 – Nowy Testament. Przekł. Marcina Czechowicza. Kraków. Al. Rodecki, 1577.

Daukšos Postilė, fotografuotinis leidimas, [parengė Mykolas Biržiška], Kaunas: Lietuvos universiteto leidinys, 1926.

DK – Mikalojus Daukša, *Katekizmas*, 1595, internetinis leidinys, tekstą rengė Mindaugas Šinkūnas, konkordancijas rengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2006 (http://www.lki.lt/seniejirastai/).

DP – Daukša, Mikalojus. *Postilla catholicka. Tai est išguldimas ewangeliu...* Vilnius: Akademijos sp., 1599.

DPe – Mikalojus Daukša, *Postilė*, 1599, internetinis leidinys, tekstą rengė Veronika Adamonytė, Milda Lučinskienė, Jūratė Pajėdienė, Mindaugas Šinkūnas, Eglė Žilinskaitė ir dr. Ona Aleknavičienė; konkordancijas rengė Veronika Adamonytė, Milda Lučinskienė, Jūratė Pajėdienė, Mindaugas Šinkūnas, Eglė Žilinskaitė, dr. Ona Aleknavičienė, Vytautas Zinkevičius, 2006 (http://www.lki.lt/seniejirastai/).

E – [Baltramiejus Vilentas,] ENCHIRIDION Catechifmas maßas / del pafpalitu Plebonu ir Kojnadiju / Wokifchku ließuwiu parafchits per Daktara Martina Luthera. O ifch Wokifchka ließuwia ant Lietuwifchka pilnai ir wiernai perguldítas / per Baltramieju Willentha Plebona Karalaucjuie ant Schteindama. Ifchfpauftas Karalaucjui per Iurgi Ofterbergera / Metu Diewa M.D.LXXIX.

EE – [Baltramiejus Vilentas,] Euangelias bei Epiftolas / Nedeliu ir fchwentuju dienofu fkaitomofias / Baßnicjofu Chrikfcjonifchkofu / pilnai ir wiernai perguldítas ant Lietuwifchka Sjodji a / per Baltramieju Willenta / Plebona Karalaucjui ant Schteindama. Priegtam / ant gala priedeta jra Hiftoria apie muka ir fmerti Wiefchpaties mufu Iefaus Chriftaus pagal kieturiu Euangeliftu. Ifchfpauftas Karalaucjui per Iurgi Ofterbergera / Metu M. D. LXXIX.

EK – *Encyklopedia katolicka* I–XV, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1973–2011.

EKs – *Encyklopedia Kościelna* I–XXXIII, podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego i licznemi jej dopełnieniami przy współudziale wielu duchownych i świeckich osób wydana przez Ks. Michała Nowodworskiego pod redakcją Ks. D-ra Stefana Biskupskiego, Warszawa: Drukarnia Czerwińskiego i S-ki na Ulicy Świętokrzyskiej, 1873–1933.

EP – *Encyklopedia Powszechna S. Olgerbranda* I–XVIII, Warszawa: Drukarnia S. Olgerbranda i Synów, 1898–1912.

HARLEMIJAS, JONAS, 1577: Index Biblicus, qui res eas de quibus in Sacris Bibliis agitur, ad certa capita, alphabeti ordine digesta, revocatas, summa brevitate complectitur, Antverpiae, Excudebat Christophorus Plantinus, Architypographus Regius.

HIERONIM ZE STRYDONU, *Listy* 1–5, opracowanie na podstawie tłum. Jana Czuja Monika Ożóg, tekst łaciński przygotował Henryk Pietras SJ, Kraków: Wydawnictwo WAM, 2010–2013.

IŽ – *Lauryno Ivinskio lenkų–lietuvių kalbų žodynas*, parengė Ona Kažukauskaitė, Vilnius: LKI, 2010.

JE – EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE tak niedźielne iáko y wfzytkich Swiąt, ktore w Kośćiele Katholickim, wedlug Rzymskiego porządku przez caly rok czytáią. Wydáne za dozwoleniem ftárßych, w WILNIE. W Drukániey Akademiey SOC. IESV Roku 1647.

KALWIN, JAN, 1559: Calvinus, Iohannes. Institutio Christianae Religionis, Genevae.

KBT – *Konkordancja do Biblii Tysiąclecia*, Warszawa: fundacja Misyjna Swieckich, 1990.

KIMBRYS, PETRAS (sud.), 2000: *Biblijos vardų žodynas*, Vilnius: Aidai.

KNK – *Knyga nobažnystės krikščioniškos, 1653*. Parengė Dainora Pociūtė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

Kudz I – *Indeks – słownik do „Daukšos Postilė"* I (A-N), opracował Czesław Kudzinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1977.

Kudz II – *Indeks – słownik do „Daukšos Postilė"* II (O-Ž), opracował Czesław Kudzinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1977.

L – *Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde* 1–6, Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1814.

L1561 – Biblia to iest księgi Starego y Nowego Zakonu [1–2], [tłum. Jan Leopolita,] W Krakowie: w drukarni Szarffenbergerów, 26 VI 1560 – 2 I 1561.

LK – *Jokūbo Ledesmos katekizmas*, 1605, internetinis leidinys, tekstą rengė Juozas Karaciejus, Ričardas Petkevičius, Mindaugas Šinkūnas, konkordancijas rengė Vytautas Zinkevičius, Mindaugas Šinkūnas, 2001–2002, 2008 (http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=44).

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, Mintis, Mokslas, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.

LUTER, MARCIN, 1522: Luther, Martin. *De Abroganda Missa Privata*, Basel.

FLORUS, LUCJUSZ ANNEUSZ, 2006: *Zarys dziejów rzymskich*, przeł. Ignacy Lewandowski, Wrocław: Ossolineum.

M1551 – Ewangelia... wedle Mateusza swietego... na polski przełożona [przez Stanisława Murzynowskiego] i objaśniona... przydana [S. Murzynowskiego Ortographia Polska to iest] nauka czytania i pisania ięzyka polskiego; [Wyd. Jan Seklucjan.]. Królewiec: [Al. Augezdecky], 1551.

M1553 – Nowy Testament zupełny. Cz. 1–2. Przekł. polski S. Murzynowskiego Królewiec, A. Augezdecky, nakł. J. Seklucjana, 1553.

MP – Postilla lietvwiszka, tátáy est Iżguldimás prástás ewángeliu ant kožnos nedelios ir szwentes per wisus metus, kurios págal buda sená bážniczioy Diewá est skáitomos, Wilnivy: per Jokubą Morkuną tárną kunigáykszczia ... Krysztáfa Rádiwiła wáiwádos Wilniaus : [S. Mitkevičiūtės-Vnučkienės lėšomis], 1600.

Mž – *Mažvydas, Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, spaudai parūpino dr. Jurgis Gerulis, Kaunas: Švietimo m-jos leidinys, 1922.

OB – Krystyna Długosz–Kurczabowa, „Onomastyka biblijna", *Szkice z dziejów języka religijnego*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2007, 15–155.

ONT – Krzysztof Sielicki, *Onomastykon Biblii hebrajskiej i Nowego Testamentu*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Vokatio, 2009.

OWIDIUSZ, 2008: *Fasti. Kalendarz poetycki*, przełożyła E. Wesołowska, Biblioteka Narodowa Nr. 256, Seria II, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

PEB 1959 – *Podręczna encyklopedia biblijna* 1–2, dzieło zbiorowe pod redakcją Eugeniusza Dąbrowskiego, Poznań–Warszawa: Księgarnia św. Wojciecha, 1959.

PEK – *Podręczna encyklopedia kościelna* 39–40, Warszawa: Wydaw. Biblioteki Dzieł Chrześcijańskich, 1914.

PSEUDO–DIONIZY AEROPAGITA, *O Imionach Bożych*, przeł. E. Bułhak, słowo wstępne M. J. Gondek, Lublin: Wydawnictwo Onion, 1995.

PG – *Patrologiae cursus completus.* Series Graeca 1–167, accurante Jacques–Paul Migne, Paris, 1857–1866.

PL – *Patrologiae cursus completus.* Series Latina 1–217, accurante Jacques–Paul Migne, Paris, 1841–1855.

PLS – *Patrologiae cursus completus,* Series Latina, Supplementum 1–5, Paris: Éditions Garnier Frères, 1958–1974.

PS I / PK I – PVNKTY KAZAN od Adwentu áʒ do Postu / Litewskim ięzykiem, z wytłumáczeniem ná Polskie PRZEZ Księdzá KONSTANTEGO SZYRWIDA / Theologá Societatis IESV / Z DOZWOLENIEM STARSZYCH wydáne. W WILNIE W Drukárni Akádemiey Societatis IESV / ROKU M. DC. XXIX [1629].

PS II / PK II – PUNKTY KAZAŃ NA POST WIELKI Ięʒykiem Litewſkiem Przez W. X. CONSTANTEGO SZYRWIDA Theologá Societatis IESV nápiſáne. á Teraʒ ná Polſki Ięʒyk prʒetłumacʒone / y oboiem do Druku podáne. Zá pozwoleniem Stárßych. W Wilnie / W Drukàrni Akàdemii Societatis ƗESV. Roku Páńskiego, 1644.

R1594 – Postilla Polska To jest Wykład prosty Ewangelii niedzielnych i świąt uroczystych, w Wilnie, u Jakuba Markowicza, Roku Pańskiego 1594.

SD1642 – Constantin Szyrwid. *Dictionarivm Trivm Lingvarum* ‹...›. Vilnius, 1642.

SD1620 – Konstantinas Sirvydas, [Dictionarium trium linguarum], internetinis leidinys, tekstą rengė Milda Lučinskienė; konkordancijas rengė Milda Lučinskienė, Vytautas Zinkevičius, 2008 (http://www.lki.lt/seniejirastai).

SD1677 – Konstantinas Sirvydas, *Dictionarium trium lingvarum,* internetinis leidinys, tekstą rengė Mindaugas Šinkūnas; konkordancijas rengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2012 (http://www.lki.lt/seniejirastai).

SD(Pr) – [Konstantinas Sirvydas.] [*Promptuariumdictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum*], [1620].

SDPL – *Dictionarivm Polonolatinvm: In usum Studiosæ Iuuentutis Polonæ,* Avctore Constantino Szyrwid e Societate Iesv. Editio Nova. Varsaviæ, Apud Joannem Trelpinski S. R. M. Typogr. Anno Domini, 1641.

SEJL – Smoczyński, Wojciech, 2007: *Słownik etymologiczny języka litewskiego,* Vilnius: VU leidykla.

SJPDor – *Słownik języka polskiego* I–XI, red. Witold Doroszewski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna", 1958–1969.

SłEKurcz – Krystyna Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego,* Warszawa: PWN, 2003.

SłXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku,* red. R. Mayenowa, F. Pepłowski (1–34), K. Mrowcewicz, P. Potoniec (od 35, do hasła ROWNY), Wrocław: Ossolineum, 1966–1994, Warszawa: IB L PAN, 1995–.

SłXVIe – *Słownik polszczyzny XVI wieku* (http://poliqarp.wbl.klf.uw.edu.pl/pl/slownik-polszczyzny-xvi-wieku/).

SłXVII–XVIII – *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (http://www.xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/).

SNO – Rafał Zarębski, *Słownik nazw osobowych w polskich przekładach Nowego Testamentu,* Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, 2005.

SPECHT, FRANZ, 1929: *Šyrwids Punktay sakimu (Punkty kazan), Teil I: 1629, Teil II: 1644, litauisch und polnisch mit kurzer grammatischer herausgegeben von Dr Franz Specht, Professor an der Universität Halle-Wittenberg,* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 7–61.

STRONG, JAMES, 1996: *The New Strong's Expanded Exhaustive Concordance of the Bible,*

with main concordance, appendix to the main concordance, Hebrew and Aramaic dictionary to the Old Testament, Greek dictionary of the New Testament, Nashville, Tennessee: Thomas Nelson, Inc., 1995.

Sz1556 – Nowy Testament polskim ięzykiem wyłozony: według [...] lacinskiego textu od koscioła krzescianskiego przyietego. Ktemu przyłozono lekcie y proroctwa z Starego Zakonu wzięte, ktore przy ewangeliach bywaią czytane, Wydano w Krakowie: v dziedzicow Marcusa Szarffenbergera, [po 6.I.] 1556.

Św. Augustyn, 1929: *Pisma katechetyczne: Początkowe nauczanie katechizmu, Mowa o symbolu do katechumenów, Wiara, Nadzieja i Miłość, Wiara i uczynki, Chrześcijańska walka*, tłumaczenie i Wstęp Władysław Budzik, Poznań: Jan Jachowski, Księgarnia Uniwersytecka.

Św. Augustyn, 1977: *Homilie na Ewangelię i Pierwszy List św. Jana* 1–2, tł W. Szołdrski, W. Kania, wstęp i oprac. E. Stanula, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.

Św. Augustyn, 1998: *Państwo Boże*, przełożył Władysław Kubicki, wstęp ojciec Jacek Salij OP, Kęty: Wydawnictwo Antyk.

Św. Augustyn, 2007: *Przeciw Akademikom*, wstęp i przypisy Wiesław Dawidowski OSA, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Św. Augustyn, 2008: *Wyznania*, przełożył Michał Bohusz Szyszko, Warszawa: Gebether i Wolff.

Św. Bazyli Wielki, 1947: *Wybór homilij i kazań*, tłumaczył i wstępem opatrzył Tadeusz Sinko, Kraków: Wydawnictwo Mariackie.

Św. Grzegorz Wielki, 2006–2013: *Moralia. Komentarz do Księgi Hioba* 1–4, przekład Teresa Fabisiak, Anna Strzelecka, Rafał Wójcik, Kraków: Wydawnictwo Benedyktynów.

Św. Jan Chryzostom, 2001: *Homilie na Ewangelię św. Mateusza* 2, *homilie 41–90*, z języka grec. przełożył ks. A. Baron, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Św. Tomasz z Akwinu, 1962–1986: *Suma teologiczna* I–III, przeł. Stanisław Bełch (i inni) I–XXXIV, Wydanie 2, Londyn: Wydawnictwo Veritas.

św. Tomasz z Akwinu – Corpus Thomisticum. S. Thomae de Aquino Opera Omnia (http://www.corpusthomisticum.org/iopera.html).

Św. Augustyn z Hippony, 1996: *O Trójcy Świętej, Biblioteka Filozofii Religii*, z łaciny tłum. Maria Stokowska, wstępem i komentarzem opatrzył Jan Maria Szymusiak, drugie wydanie, Kraków: Znak.

Tertulian, 1983: *Przeciw Żydom, Tertulian, Wybór pism* II, wstęp Cz. Mazur, ks. K. Obrycki, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 182–218.

W1593 – Nowy Testament Pana Naszego Jesusa Chrystusa. Znowu z łacińskiego y z greckiego na polskie wiernie i szczyrze przełożony [...] Przez D. Jakuba Wuyka [...] Kraków, A. Piotrkowczyk, 1593.

WEE – Ewangelie y Epistoły, ták niedźielne iáko y Swiąt wszytkich, które w Kośćiele Kátholickim według Rzymskiego porządku przez cáły rok czytáią. Przez D. Jakuba Wuyka Societatis Jesu przełożone. Przydáne są y Modlitwy kośćelne ná każdą Niedźielę y ná każde Święto. W Krakowie, Anno M.DC.XX.

WF2013 – *Biblia* w przekładzie ks. Jakuba Wujka z 1599 i transkrypcji typu „B" ks. Janusza Frankowskiego, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio", 2013.

WPCMn – Postilla Catholiczna Mnieysza To jest Krotkie Kazánia, ábo Wykłády świętych Ewángeliy [...] Ná dwie Częśći rozdźielona [...] Przez O. Jákubá Wuyká [...] W POznániu, Roku Páńskiego. MDLXXXII.

SANTRAUKA

Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* – XVII amžiaus pirmosios pusės lietuvių ir lenkų raštijos paminklas

Monografijoje pristatomas vienas iškiliausių XVII amžiaus pirmosios pusės lietuvių raštijos paminklų – išskirtiniais kalbos ypatumais pasižymintys ir didelę reikšmę to laikmečio lietuvių raštijai turintys Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* (PS). Kalbiniai Sirvydo postilės tyrimai tapo įmanomi tik įsigilinus į istorinį ir kultūrinį veikalo atsiradimo kontekstą bei nustačius šaltinių, kuriais žymus lietuvių pamokslininkas galėjo naudotis, visumą. Pradiniai šio tipo tyrimai atskleidė lietuvių raštijos intelektualiąją aplinką, kurioje formavosi postilė, ir leido iškelti pastarąją tarp kitų, tiek lietuvių, tiek lenkų, o plačiau imant – ir Europos kultūroms reikšmingų Baroko epochos pamokslo žanrui priklausančių veikalų.

Ši XVII amžiaus Sirvydo postilė yra vienodai svarbi ir lietuvių, ir lenkų kultūrai. Greta lietuvių ir lenkų kalbomis pateikiamas tekstas perteikia svarbiausias tuometinės raštijos ypatybes ir atspindi LDK kalbinę padėtį. Monografijoje pirmą kartą bandoma išanalizuoti lenkiškąjį PS tekstą, atlikusį anuomet jam nebūdingą funkciją – turėjusį palengvinti lietuviško teksto supratimą, taigi esantį palyginti tiksliu jo vertimu. Kruopšti ir nuodugni lenkiško (kaip ir lietuviško ar lotyniško) PS teksto analizė įmanoma tik atsižvelgiant į visų postilėje vartojamų kalbų tarpusavio sąsajas.

Pirmuosiuose monografijos skyriuose aptariami įvairių tipų šaltiniai – istoriografiniai, teologiniai, enciklopediniai ir moksliniai. Jų pagrindu buvo siekiama atskleisti Sirvydo asmenybės bruožus ir suvokti jo vaidmenį XVII a. lietuvių kalbos raidoje. Taip pat aptariami ir Sirvydo PS atsiradimo istoriniai ir kultūriniai kontekstai. Čia aprašomi ir Sirvydo palikimo tyrimų aspektai, aptariami jo žodyno lenkiškai daliai skirti moksliniai darbai ir kol kas dar negausūs PS teksto moksliniai tyrimai. Siekiant išryškinti PS reikšmę besiformuojančiai lietuviškai homiletikos mokyklai, pristatomos svarbiausios iki Sirvydo PS parengtos lietuviškos postilės (originalios ir verstos iš lenkų kalbos).

KONSTANTINO SIRVYDO *PUNKTAI SAKYMŲ* ANO LAIKMEČIO LENKŲ IR LIETUVIŲ POSTILIŲ KONTEKSTE

Pirmas žinomas lietuviškas pamokslų rinkinys – liturginiams metams skirta rankraštinė ***Wolfenbüttelio postilė*** (WP, 1573–1574; Gelumbeckaitė 2008). Šios postilės autorius nežinomas. Iki šių dienų teliko 1573 m. nuorašas, kurio autorystė priskiriama pastoriui iš Jurbarko (Mažoji Lietuva) – Jonui Bylaukiui. Pamokslų rinkinys buvo aptiktas XIX amžiuje Hercogo Augusto bibliotekoje Wolfenbüttelyje. Tai nėra originalus kūrinys, o tik įvairių, anksčiau iš lotynų kalbos išverstų, postilių rinktinė. Tokią prielaidą patvirtina rankraščio antraštinis lapas, kuriame išvardytos devynios teologų pavardės bei sudėti postilėje panaudotų veikalų fragmentai, tarp jų ir citatos bei parafrazės iš Antikos rašytojų, Bažny-

čios tėvų, žinomų teologų ir viduramžių istorikų darbų. WP yra pirmas lietuvių kultūroje lotyniškosios Europos evangelikų liuteronų homiletikos tradicijos florilegijas, iškalbingai liudijantis Reformacijos idėjų plitimą lietuviškoje aplinkoje jau XVI amžiuje (Gelumbeckaitė 2009: 66). Ne visas pamokslų tekstas yra verstinis – *Postilėje* esama ir originalaus teksto fragmentų. Mat, pagal ano meto papročius, šaltiniai nebuvo cituojami pažodžiui, – pamokslai buvo pritaikomi atsižvelgiant į konkretaus naudotojo poreikius. Šaltinio tekstas verčiant ne kartą buvo papildomas ar aktualizuojamas. Taigi ir WP pasitaiko lietuvių gyvenimo būdą, papročius ir tradicijas, bei mitologines būtybes aprašančio teksto fragmentų (Gelumbeckaitė 2008).

XVI a. lietuvių raštijai itin yra nusipelnęs kitas protestantų pamokslų sakytojas – **Baltramiejus Vilentas**, žinomas ir kaip Mažvydo rašytinio paveldo leidėjas bei jo pradėtų lietuviškų religinių knygų rengimo darbų tęsėjas. Šis autorius nepaliko savo originalių veikalų, nes užsiėmė vertimais. Daugiau nei 10 metų vertė Naujojo Testamento (NT) fragmentus, kuriuos 1579 m. išleido kaip *Evangelijas bei Epistolas* (EE), vėliau pasirodė ir jo parengtas *Enchiridionas* (E), kurio pagrindą sudaro vokiškasis Martino Lutherio katekizmas. Šventojo Rašto fragmentų vertimas jam ir atnešė didžiausią šlovę. Vilentas laikomas pirmojo evangelijų vertimo į lietuvių kalbą autoriumi. Versdamas evangelijas Vilentas rėmėsi vokiškuoju Lutherio vertimu, taip pat naudojosi tekstais parašytais lotynų, graikų ir lenkų kalbomis (Zinkevičius 1988: 59). EE buvo skaitomos ne tik Mažojoje Lietuvoje, bet ir LDK. Vilento parengtų EE tekstu kaip pavyzdžiu rėmėsi Jonas Bretkūnas, pateikdamas perikopes savo postilėje. Ir tik kiek vėliau Daukša, Morkūnas, Sirvydas ir Jaknavičius prisidėjo prie NT fragmentų naujo vertimo atsiradimo.

Vilentas suvokė poreikį parengti tikintiesiems pamokslus lietuvių kalba, todėl 1581 m. pradėjo versti vokiškąją Veito Dietricho postilę. Nepaisant kelerius metus trukusių darbų, išversti spėjo tik laikotarpiui nuo Advento iki penktojo sekmadienio po Švč. Trejybės skirtą pamokslų dalį. Mirus Vilentui rūpintis postilės vertimu ėmė jo žmona. Ji kreipėsi į kunigaikštį Georgą Friedrichą su prašymu vertimo darbams paskirti kitus asmenis, kartu įsipareigodama perduoti jiems rankraštinį Vilento vertimo variantą. Tačiau, veikiausiai, vertimas nebuvo tęsiamas, o rankraštis ligi šiol nėra rastas (Aleknavičienė 2009: 140–142; plg. taip pat Lebedys 1972a: 78–86).

Jono Bretkūno postilė (BP), pavadinta *Postilla Tatai efti Trumpas ir Praftas Ifchguldimas Euangeliu*, galutinai buvo parengta 1590 m. (Aleknavičienė 2005: 35), bet išleista metais vėliau – 1591 m., Karaliaučiuje. Tai pirmasis spausdintas lietuviškų pamokslų rinkinys, veikalas, kurį berašydamas autorius rėmėsi ir savo sakytais pamokslais, ir kitų žinomų protestantų teologų skelbtais darbais (Aleknavičienė 2005: 31–33). Trumpai šį pamokslų rinkinį yra aptaręs Kazimierzas Kolbuszewskis leidinyje, skirtame XVI ir XVII amžiaus lenkų postiliografijai. Remdamasis lotyniška BP pratarme, jis teigė, kad „Bretkūnas, rašydamas savo postilę, gausiai naudojosi svetimais darbais, tad ir turiniu, ir struktūra jo veikalas primena vokiškuosius pamokslų rinkinius. Turinys dvelkia liuteronizmu, struktūra atspindi Melanchtono raštus" (Kolbuszewski 1921: 186). Tai, kad BP buvo išleista net 1000 egzempliorių tiražu, liudijo tuo metu buvus nemenką šios rūšies veikalų, išleistų lietuvių kalba, poreikį. Iki šių dienų yra išlikę apie 30 BP egzempliorių, iš jų dešimt saugoma įvairiose Lietuvos bibliotekose, likę – kitose Europos šalyse (Aleknavičienė 2004: 63–68, 2005). Trys BP egzemplioriai laikomi bibliotekose Krokuvoje. Vieną iš jų ten nugabeno pats Karolis Estreicheris, kiti du egzemplioriai kadaise priklausė privačioms kolekcijoms – didikų kunigaikščių Czartoryskių Pulavuose bei Czapskių Stankavoje (Aleknavičienė 2007: 57–

98). Pavieniai postilės egzemplioriai taip pat saugomi įvairiose bibliotekose Ukrainoje, Rusijoje, Čekijoje ir Vokietijoje (Vladimirovas 1979: 357), neseniai vienas egzempliorius aptiktas ir Jerevane (Aleknavičienė, Rekštytė 2013: 113–140). Lietuvių literatūroje *Postilė* yra laikoma pirmu originaliu kūriniu (Zinkevičius 1988: 66–67). Parašyta paprastu liaudišku stiliumi ji buvo skirta paprastiems, sunkiai dirbantiems, dažnai skurde gyvenantiems žmonėms. Jos tekste gausu liaudiškų išsireiškimų, patarlių ir priežodžių, kasdienės kalbos posakių. Vieno iškiliausių lietuvių literatūros tyrėjų – Jurgio Lebedžio – nuomone, Bretkūnas praturtino besiformuojančią lietuvių literatūrinę kalbą, įvesdamas į ją žodžius ir posakius iš gyvosios liaudies kalbos (Lebedys 1977: 105), taikydamas naujas meniškosios raiškos priemones tokias kaip anaforiniai pakartojimai bei sinonimai. Tačiau mokslininkas taip pat pabrėžė, kad kartais BP sinonimų pluoštas atrodo esąs betikslis, atsitiktinis, o kartais ir pleonastinis. BP taip pat nemažai retorinių klausimų ir kreipimosi į skaitytoją. Taigi, iš vienos pusės, veikalas pasižymi liaudiškumu ir natūralumu, iš kitos – ryškėja jame bandymai išdirbti pagrindinius retorikos dėsnius, vartojant artimas persvazijai stilistines figūras, kuriomis siekiama įtikinti klausytoją skleidžiamo žodžio teisumu. Minėtieji BP bruožai leidžia kalbėti apie pamokslų stiliaus originalumą (Lebedys 1977: 106).

Lietuvoje buvo taip pat gerai žinoma protestantiška **Mikalojaus Rėjaus** (lenk. Mikołaj Rej) postilė, parašyta 1557 m., o išleista 1594 m. Vilniuje Morkūno spaustuvėje pavadinimu *Postilla Polska To jest Wykład prosty Ewangelii niedzielnych i świąt uroczystych* (R1594). Tai buvo jau penktas postilės leidimas, kurio vertimas į lietuvių kalbą 1600 m. išleistas pavadinimu *Postilla lietuwiszka* (tai vadinamoji Morkūno *Postilė* – MP). Ši knyga buvo savotiškas atsakas į 1599 m. Mikalojaus Daukšos postilę (DP) – lietuvišką katalikiškosios Jakubo Wujeko *Poſtilla Catholicka Mnieyſza* vertimą. MP leidimas greitai pelnė populiarumą. Veikalo vertėjas nėra žinomas, Jokūbas Morkūnas (lenk. Jakub Markiewicz) tebuvo jos leidėjas. Esama prielaidų, kad išversti postilę galėjęs Merkelis Petkevičius (lenk. Melchior Pietkiewicz). Be verstinio teksto MP esama ir originalių lietuviškai parašyto teksto fragmentų – tai pratarmė skaitytojui ir maldos. Pačiame leidime gausu klaidų, tai leidžia numanyti, kad knyga buvo rengiama paskubomis, be ypatingo susirūpinimo kalba. Tekste išliko gausu polonizmų ir netgi pilnų pažodžiui iš lenkų kalbos verstų sakinių. Dėl šių priežasčių šis tekstas laikomas nevykusiu; galimas daiktas, kad dėl to ir neišgarsėjo taip, kaip originalūs Rėjaus pamokslai Lenkijoje. Galima pridurti, kad protestantai rimtai neužsiėmė religinių veikalų vertimu į lietuvių kalbą, kaip tai darė Romos katalikų bažnyčios pasekėjai. Senosios lietuvių literatūros tyrėjai netgi laikėsi nuomonės, kad protestantų leidyklos neprisidėjo prie literatūrinės lietuvių kalbos formavimosi, net atvirkščiai – davė pradžią taip vadinamam lietuviškajam žargonui (Lebedys 1977: 79).

Kiti protestantiški pamokslai lietuvių kalba pasirodė tik daugiau nei po penkiasdešimties metų – 1653 m. – Kėdainiuose atnaujinus lietuviškų knygų spausdinimą. Šįsyk tai buvo **Gžegožo iš Žarnoveco** (lenk. Grzegorz z Żarnowca) postilės, esančios atsaku į Wujeko postilę, vertimas. Sutrumpintas šio pamokslų rinkinio variantas pavadinimu *SUMMA Abá Trumpas isſguldimas EWANIELIV SZWENTU Per Wiſus meatus* buvo išleistas kaip įvairių autorių rinktinės *Knyga nobažnystės krikščioniškos* (KNK) dalis. Gžegožo iš Žarnoveco pamokslų vertimą atliko Samuelis Minvydas (lenk. Samuel Minwid) ir Jonas Božimovskis (lenk. Jan Borzymowski). Šios Kėdainiuose išleistos religinės knygos buvo aukštesnio lygio, tad ir Gžegožo iš Žarnoveco postilės vertimas pasižymėjo didesniu tikslumu nei

Morkūno spaustuvėje išleisti Rėjaus pamokslai. Šis sutrumpintas lenkiškos postilės variantas turėjo būti tam tikru atsaku į originalius Sirvydo pamokslus (Jovaišas, Ulčinaitė 2003: 368).

Iš visų katalikiškų postilių, skirtų kunigams ir individualiam skaitymui, didžiausią populiarumą Lenkijoje pelnė Wujeko pamokslų rinkinys, kurio pagrindiniu tikslu buvo Rėjaus postilėje skelbiamų tikėjimo tiesų paneigimas. Ypač populiari buvo Wujeko *Mažesnioji postilė* (WPCmn), kuri vėliau buvo perleidžiama bei verčiama ir į kitas kalbas. Pirmiausia ji buvo išversta į čekų (Litomyšl 1592; Praga 1629; Kolbuszewski 1921: 116) ir vokiečių (šį vertimą mini A. Brückneris (1945), nors Estreicheriui jis nėra žinomas) kalbas. Beveik tuo pačiu metu pasirodė **Mikalojaus Daukšos** atliktas WPCmn vertimas į lietuvių kalbą, išleistas 1599 m. Vilniaus akademijos spaustuvėje pavadinimu *Poſtilla CATHOLICKA. Tái eſt: Iʒguldimas Ewangeliu kiekwienos Nedelos ir ßwętes per wiſſús metús.* Veikiausiai, Daukša suvokė, kokį svarbų vaidmenį pastaroji atliko kovojant su erezijomis. Įmanoma, kad 1578–1579 m., eidamas Vilniaus kolegijoje įvairias pareigas, jis asmeniškai susitikdavo su Wujeku. DP atliko tas pačias funkcijas kaip ir Wujeko postilė, t. y. jos abi buvo skirtos dieviškosioms tiesoms skleisti ir protestantizmo tezėms nugalėti. Bet dėl puikios vertimo kalbos ir skleidžiamų tautinių idėjų Daukšos veikalas kartu turėjo ypatingą reikšmę lietuvių kultūrai. Ypatingas rūpinimasis kalba buvo vienas pagrindinių Daukšos sau keliamų reikalavimų. Jo išverstas Jakubo Ledesmos *Katekizmas* bei *Postilė* laikomi svarbiausiais XVI a. Lietuvoje išleistais lietuvių raštijos paminklais. Konkuruoti su jais galėtų tik jau XVII a. išleisti originalūs Sirvydo pamokslai.

Savo kaip pamokslininko ir rašytojo veiklą Daukša pradėjo turėdamas anuometinio Žemaitijos vyskupo Merkelio Giedraičio palaikymą. Giedraičiui bepradedant eiti svarbias ganytojiškas pareigas, Žemaitijos vyskupija buvo tarsi skilusi į dvi tikėjimo atšakas – katalikybę ir protestantizmą. Taigi, vykdydamas savo veiklą jis nesiribojo vien katalikiškojo tikėjimo skleidimu. Giedraičio veikla Žemaitijoje ne kartą vadinama antruoju pastarosios krikštu – jis puoselėjo lietuvių kultūrą, nacionalinę kalbą, išugdė visą būrį lietuvių kunigų, lietuviškai skleidžiančių Dievo žodį. Jis ypač vertino platų Daukšos susidomėjimą ir gilias lietuvių kalbos žinias bei jo santykį paprastos liaudies atžvilgiu. Abudu kunigai palaikė glaudžius bendradarbiavimo ryšius kone trisdešimt metų, o mecenato Giedraičio dėka dienos šviesą išvydo svarbiausi Daukšos veikalai (Jovaišas, Ulčinaitė 2003: 199). DP priskiriama prie didelę stilistinę vertę turinčių veikalų. Ypatingą vertę veikalui suteikia į verstinį tekstą įpinti gausūs Daukšos papildymai, turiningai išplečiantys Wujeko postilės tekstą. Ir šie intarpai, ir vertimas prisotinti ekspresijos bei vaizdingumo, kurių Daukša, panašiai kaip Bretkūnas, sėmėsi iš liaudies kalbos. Daukšos kūrybos tyrėjas Lebedys (1977: 73–74; 1963) teigia, kad Wujeko postilėje dominuojantį intelektualumą lietuvių pamokslininkas praturtina jausmingumo elementais, o jo į tekstą įpinti patikslinimai ir paaiškinimai suteikia tekstui aiškumo. Gausiai vartojami sinonimai ir artimos reikšmės žodžiai (Daukšos, kitaip nei Bretkūno, pasirinkti sąmoningai) padaro tekstą konkretesnį, nors, kita vertus, DP sakinio struktūra pasižymi mažesniu originalumu, vartojama mažiau lietuvių kalbai būdingų sakinio konstrukcijų.

DP tapo tam tikru lietuvių kalbos etalonu, turinčiu didelę įtaką tuo laikotarpiu besikuriantiems tekstams. Jos pavyzdžiu buvo sekama ne tik dėl kalbos, bet ir dėl sukauptos religijos terminologijos. DP esama ir gana gausiai tebevartojamų skolintų (verstiniuose tekstuose tai natūralu), ir lietuviškų religines sąvokas žyminčių terminų. Filosofinio pobūdžio turiniui perteikti Daukša pasitelkdavo abstrakčią leksiką. Daukša susidorojo ir su NT ištraukų vertimo problemomis. Jo išverstos evangelijų periko-

pės tapo sektinu pavyzdžiu ir buvo įterpiamos ir į kitus leidinius. Tai leidžia Daukšai suteikti biblinių tekstų vertėjo vardą, kurio darbais LDK buvo naudotasi dar ilgą laiką (Lebedys 1977: 80).

Remiantis visų pamokslų (spausdintinių arba rankraštinių), atsiradusių Mažojoje Lietuvoje arba LDK teritorijoje XVI a. ir XVII a. I pusėje, apžvalga, galima daryti išvadas apie homiletikos tradicijos formavimąsi Lietuvoje. Pirmame jos raidos etape buvo sekama plačiai Europoje žinomų lotyniškų pamokslų pavyzdžiais. Protestantiški pamokslai buvo kuriami pirmiausia vokiškųjų pagrindu, tuo tarpu katalikiškų pamokslų pagrindą sudarė geriausi to meto veikalai lenkų kalba.

Taigi lietuvių kalbos formavimosi istorijoje galima įžvelgti ir daugeliui kitų Europos kalbų, kurių raštijos istorija siekia ankstesnius laikus, būdingų procesų. Pavyzdžiu čia gali būti ir lenkų kalbos formavimosi procesas. Pirmosios lenkiškos postilės taip pat buvo verstinės. Jas rengiant daugiausia remtasi anksčiau atsiradusiais čekų bei vokiečių pamokslų rinkiniais (Maciuszko 2002: 303). Lenkų kalbos kontakto su aukštesnį išsivystymo laipsnį pasiekusiomis kalbomis procesas sąlygojo didesnį jos preciziškumo bei intelektualizacijos laipsnį, davė tvirtesnį pagrindą bendroms jos normoms ir standartizacijai. Savo ruožtu tokia glaudi kalbų sąveika vyko pirmiausia per vertimus – biblinių tekstų vertimo iš originalo kalbos bei parabiblinių veikalų vertimo iš kitų europietiškų kalbų, kuriomis pastarieji buvo parašyti.

PIRMOJI ORIGINALI KONSTANTINO SIRVYDO POSTILĖ

Kitas svarbus įvykis besiformuojant lietuvių postiliografijai buvo išspausdinta originali Sirvydo postilė. Jos pimoji dalis pasirodė 1629 metais, o antroji – gerokai vėliau, – tik 1644 metais. Sirvydas nekomentavo kūrybinio proceso ypatumų, nepateikė cituotų šaltinių nei žinomų autoritetų, kurių darbais rėmėsi, sąrašo. Pamokslų atsiradimo prielaidas autorius išdėstė lenkiškoje PS pratarmėje *Przedmowa do Czytelnika*, kurioje taip pat išaiškino ir savo pamokslų paskirtį – skleisti katalikų tikėjimą ir mokyti lietuvių kalbos. Taigi šiuo darbu Sirvydas tarytum tęsė jau anksčiau Mikalojaus Daukšos pradėtą švietėjišką veiklą LDK teritorijoje.

PS RAŠYMO YPATUMAI IR POSTILĖS TEKSTE VARTOJAMOS KALBOS

Savo pamokslus Sirvydas rašė pasitelkdamas originalią, labai tikėtina, kad jo paties sumanytą ir ištobulintą formą. Santraukos (dispozicijos) anuomet buvo privaloma postilės dalis. Paprastai autoriai jas pateikdavo kiekvieno pamokslo pabaigoje. Jos būdavo lakoniškos, perteikdavo viso pamokslo turinį, o savo forma priminė atskirus sunumeruotus punktus. Suskirstęs pamokslus į punktus, Sirvydas suteikė jiems kiek naujesnį pavidalą – jo santraukos buvo išsamesnės, o išdėstęs pagrindinę mintį jis paprastai ją paaiškindavo, praturtindavo biblinėmis citatomis, pagrįsdavo Šventuoju Raštu, Bažnyčios tėvų, filosofų darbais bei klasikinės literatūros veikalais. Pateikdamas skaitytojams tik pamokslų santraukas, autorius pabrėžė, kad jos gali būti savarankiškai naudojamos kunigų ir prireikus jų praplečiamos ir papildomos.

Trumpai ir bendrais bruožais pristatyti postilės rašymo principai nedaug tepasako apie autoriaus taikytą metodiką, tačiau leidžia kelti svarbias kitokio pobūdžio prielaidas. Atidi pratarmės sakinių lek-

tūra verčia susimąstyti, ar vien tik dėl silpnos sveikatos Sirvydas pasirinko trumpąją pamokslų formą. Kaip pagrindinį savo uždavinį jis suvokė Dievo žodžio skleidimą suprantamu ir visiems prieinamu būdu. Būtinybė atversti žmones į katalikų tikėjimą jam buvo ypatingos svarbos reikalas. Todėl atsižvelgdamas į adresatą, nesugebėsiantį (arba nenorėsiantį) perbristi klampaus svarstymų kelio, autorius stengėsi rašyti trumpai ir aiškiai. Kaip matyti iš to laikotarpio šaltinių, populiariausios ir veiksmingiausios buvo būtent trumposios postilės. Pats Sirvydas turėjo matyti Daukšos išverstos Wujeko *Mažosios postilės* (*Postylla Mniejsza*) populiarumą ir pelnytą pripažinimą.

Sirvydo teigimu, jo postilė turėjo padėti kunigams vykdyti ganytojišką veiklą, tarnauti kaip komentaras pamokslams, palengvinti Šventojo Rašto suvokimą, bet tuo pačiu skatinti savarankiškus apmąstymus ir interpretacijas. Tai leidžia Sirvydą vertinti kaip mokytoją ir pamokslininką, puikiai suvokusį, kad geri pamokslai yra tie, kurie atitinka juos klausančiųjų poreikius, paliečia aktualias visuomenės problemas, duoda atsakymus į sudėtingus gyvenimo klausimus. Taip suvokiama postilės paskirtis rodo, kad į kunigų rankas buvo atiduotas daugeliui kartų galintis tarnauti veikalas. Pamokslų glaustumas neturėjo jiems trukdyti, o pasikartojančios tekste santrumpos *etc.* neturėjo sukelti didesnių sunkumų teologams. Atskiruose punktuose slypinti mintis galėjo būti tinkamai išplėtota, atsižvelgiant į aktualius laikotarpio ir aplinkos poreikius.

Pratarmėje labai aiškiai nubrėžta ir XVII amžiaus I-osios pusės LDK kalbinė padėtis bei kalbų vartojimo religijos reikmėms ypatumai. Didelis darbas, kurio ėmėsi Sirvydas, buvo rašyti lietuviškai ir kartu mokyti kunigus lietuvių kalbos, galėjusios priartinti juos prie tikinčiųjų. Sirvydas dėjo visas pastangas, kad jo veikalas pasiektų kuo gausesnį skaitytojų būrį ir būtų žinomas už Lenkijos ir Lietuvos provincijos ribų – lenkiškai ir lietuviškai parašytų pamokslų turinį jis papildė lotyniškais indeksais. Postilės vertingumą, Sirvydo nuostatas, jo apmąstymų tėkmę ir argumentavimo būdus įvertinti galėjo visi, mokėję lotynų kalbą – būtent pastarąją to meto intelektualai vartojo plačiausiai.

LIETUVIŠKO IR LENKIŠKO TEKSTO APIMČIŲ SANTYKIS PS STRUKTŪROJE

Paties Sirvydo teigimu, pagrindiniu laikytinas lietuvių kalba parašytas PS tekstas. Sirvydas pirmiausiai surašė savo homilijas lietuviškai, tikriausiai pasinaudodamas turtinga savo kaip pamokslų sakytojo patirtimi bei savo sakytų pamokslų užrašais (žinoma, kad kunigas Sirvydas pamokslus sakydavo ir lietuvių, ir lenkų kalbomis). Savo pamokslus jis dedikavo skirtingų socialinių sluoksnių atstovams, tad jų turinys nebuvo vienalytis. Sunku pasakyti, kaip vyko pats pamokslų rašymo procesas, kuriuo rankraščiu Sirvydas naudojosi – lietuvišku, lenkišku ar abiem. Galimas daiktas, kad ištisus teksto fragmentus jis rašė naujai ir iš karto lietuvių kalba. Tokią prielaidą leidžia daryti paties autoriaus teiginiai ir rengiant mokslinį PS leidimą atliktos kalbinės paminklo analizės įžvalgos – tekstas lenkų kalba yra pažodinis lietuviško teksto vertimas. Dviejose paralelinėse skiltyse išdėstyti lietuviškas ir lenkiškas tekstai savo apimtimis iš esmės nesiskiria. Dviejų postilės dalių disproporcijos nežymios ir apima šiuos atvejus: ilgesnius tik lenkų kalba parašytus fragmentus; gausesnį sutrumpinimų ir biblinių nuorodų vartojimą lenkiškoje postilės dalyje; disproporcijas citatų sluoksnyje; disproporcijas autorinio Sirvydo teksto sluoksnyje.

ORIGINALUS TEKSTAS LENKŲ KALBA. Tik lenkų kalba postilėje parašyti antraštinis puslapis ir kolontitulai bei du ilgesni fragmentai: vienas iš jų įdėtas į PS I, o antras į PS II. PS I lenkiškai parašyta *Pratarmė skaitytojui* (lenk. *Przedmowa do Czytelnika*). Pratarmių rašymas svetimomis kalbomis, taip pat ir lenkų kalba, lietuvių raštijoje turi gilias tradicijas. Regina Koženiauskienė (1990: 10) pažymi, kad didžiąją dalį pirmųjų lietuviškų knygų sudarė vertimai, kurie perėmė europietiškos viso kūrinio parengimo spaudai sistemos tradiciją. Senuosiuose lietuviškuose spaudiniuose dedikacijos ir pratarmės paprastai buvo rašomos trimis kalbomis: Mažosios Lietuvos teritorijoje – lotynų, vokiečių ir lietuvių kalbomis, o LDK teritorijoje – lotynų, lietuvių ir lenkų kalba. Pavyzdžiui, Morkūno postilės pratarmė parašyta lietuvių kalba, o eiliuotoji dedikacija – lenkų kalba. Bretkūnas postilės pratarmę parašė lotyniškai. Daukša postilės pratarmei, vėliau tapusiai tikru lietuvių kalbos išaukštinimo manifestu, parašyti pasitelkė lenkų kalbą. Dažni atvejai, kai etninėmis kalbomis parašytuose didesniuose veikaluose pateikiamos ilgesnės, nacionalines kalbas ginančios deklaracijos. Šiuo aspektu ne išimtis ir lenkiškoji Sirvydo PS pratarmė.

Antrojoje PS dalyje randamas vien lenkų kalba parašytas 192–196 puslapiuose esantis tekstas. Tai punktai, skirti katalikų tikėjimui įtvirtinti (lenk. *na utwierdzenie wiary katolickiej*), kuriuose kalbama apie Jėzaus Kristaus kūno ir kraujo buvimą Švenčiausiame Sakramente. Sirvydas čia pateikė penkis šios tezės įrodymus. Tai buvo anuomet itin svarbių pamatinių tikėjimo tiesų gynimas, tų tiesų, kurios dėl skirtingo jų suvokimo tapo pagrindiniu katalikų ir protestantų polemikos objektu. Nors XVII amžiaus viduryje diskusijos tikėjimo klausimais jau nebuvo tokios aršios, šis pamokslas galėjo turėti joms didelę įtaką ir dėl to redaktorių ir leidėjų sprendimu buvo paskelbtas PS II, kurių rengimo baigiamajame procese pats Sirvydas nedalyvavo. Karolis Estreicheris (1934: 360) kelia prielaidą, kad šis tekstas postilėje galėjo atsidurti vėliau. Visiškai įmanoma, kad jis buvo paimtas iš Sirvydo pamokslų, sakytų lenkų kalba ir naudotų visai kitoje aplinkoje.

SUTRUMPINIMŲ PATEIKIMO NENUOSEKLUMAS. Sutrumpinimai, nukreipiantys skaitytoją į postilės citatų vietas, pateikiami pamokslų paraštėse. Tiesa, pačioje pradžioje jie nuosekliai vartojami ir tekste, tačiau tik lenkiškoje jo dalyje, pastarąją šiuo atveju išplečiant, nuo 3 iki 8 puslapio. PS I 9–18 puslapiuose sutrumpinimai pateikiami ir tekste, ir paraštėse, o nuo PS I 19 puslapio – vien tik paraštėse. Atskirais atvejais šaltinių nuorodų pasitaiko abiejuose tekstuose – lenkiškame ir lietuviškame (plg. PS I 36; PS II 24), kartkartėmis – tik lietuviškame tekste (plg. PS I 39; 40; 79)[1]. Kartais postilėje aprašomuoju būdu paaiškinama, su kuriuo šaltiniu siejamas pamokslų turinys. Panašios nuorodos pateikiamos lygiagrečiai abiem – lietuvių ir lenkų – kalbomis abiejose postilės dalyse. Nenuoseklumų esama tik PS I pradžioje. Galima numanyti, kad jie atsirado dėl kūrinio rengimo spaudai tinkamos sistemos trūkumo arba dėl klaidų, paliktų redaguojant tekstą.

DISPROPORCIJOS CITUOTO TEKSTO SLUOKSNYJE. Analogiškų citatų pateikimo nenuoseklumų randama tiek lenkiškame, tiek lietuviškame tekste. Monografijoje pateikiami pavyzdžiai, iliustruojantys ilgesnes citatas lenkų kalba arba gausesnį lietuviškos dalies citatų sluoksnį (žr. p. 45–46). Cituota-

1 Nuorodos į šaltinius nėra pateikiamos nuosekliai. Tekste pasitaiko citatų, kurios nenurodytos nei marginalijose, nei tekste. Be to, yra nemažai klaidingų nuorodų, ypač II dalyje.

me PS teksto sluoksnyje kartais įterpiami ir paties autoriaus žodžiai, jo įvilkti į trumpų ir lakoniškų, puikiai įsiliejančių į teksto struktūrą pasakymų rūbą: *mówi, prawi* arba lietuviškų *tieg, tay ira*. Jų vartojimas abiejuose tekstuose nebūtinai sutampa. Kartais panašios rūšies frazės yra labiau išplėstos ir suteikia papildomos informacijos – paaiškina tam tikras realijas, metatekstinius aprašus. Tokie pavyzdžiai rodo esant tam tikrų nukrypimų nuo pažodinio vertimo, būdingo ankstesnio laikotarpio verstiniams tekstams, ypač Šventojo Rašto vertimams, kuriuose kiekviena laisvesnė interpretacija privalėjo būti argumentuota. Ilgesnės lenkiškos teksto dalies citatos, ypač tos, kurios visiškai sutampa su Wujeko NT tekstu, rodo, kad PS autorius jas galėjo tiesiog perrašyti iš turimo lenkiško NT vertimo. Tikėtina, kad aiškumo dėlei autorius įterpdavo visą Šventojo Rašto versetą, o ne vien jo fragmentą.

VERČIANT ATSIRADUSIOS TEKSTŲ DISPROPORCIJOS. Pagrindą disproporcijoms atsirasti sudarė tiek tipiniai formalūs kalbų skirtumai, susiję su gramatinėmis kalbų sistemų ypatybėmis, tiek nevienodas lietuvių ir lenkų rašomosios kalbos susiformavimo lygis tiriamuoju laikotarpiu. Turimi omenyje atvejai, kai tam tikros sąvokos lenkų kalba buvo aiškinamos trumpiau, pasitelkiant jau susiformavusią šios srities terminiją. Lietuvių kalbos religinė leksika tuo metu dar tik formavosi, todėl sąvokas, neturinčias kalboje savo atitikmenų, buvo linkstama perteikti aprašomuoju būdu. Retkarčiais tokių disproporcijų priežastimi tapdavo paties autoriaus reiškiamas ypatingas susirūpinimas lietuvišku žodžiu ir didesnis dėmesys lietuviškam tekstui. Paprastai tai pasireikšdavo didesniu sinoniminių dubletų, vartojamų sąvokoms perteikti, skaičiumi. Vieni dubletai galėjo atspindėti postilės stiliaus ypatumus, kiti – deramų apibrėžčių paieškas (žr. p. 48–49). Šiame etape aptariamus reiškinius galima tik įvardyti, bet jiems atskleisti reikalingi išsamesni daugiaaspekčiai tyrimai, kurie taip pat parodys šio veikalo brandumo laipsnį, savitą jo autoriaus rašymo manierą bei abiejų – tiek lietuviško, tiek lenkiško tekstų – stiliaus ypatumus.

LOTYNIŠKAS PS TEKSTAS

Lotyniškai Sirvydo parašytos eiliuotoji epigrama ir PS dedikacija, skirtos Vilniaus vyskupui Eustachijui Valavičiui (lenk. Eustachy Wołowicz). Epigramos autorius nežinomas. Koženiauskienė (1990: 30) daro prielaidą, kad juo galėjęs būti žymus to laikotarpio poetas Motiejus Kazimieras Sarbievijus. Dedikacijos autoriumi yra pats Sirvydas, besikreipiantis į vyskupą su prašymu įvertinti pirmąją jo veikalo dalį. Kaip užsiminta anksčiau, lotynų kalba Sirvydas taip pat pateikė indeksus, perteikiančius pamokslų turinį, bei marginalijas, į kurių sudėtį įėjo Šventojo Rašto ir kitų cituotų šaltinių nuorodos. Tiek indeksai, tiek marginalijos XVI ir XVII amžiaus religiniuose tekstuose paprastai buvo rašomi gimtąja kalba, nors vieningos jų pateikimo sistemos dar trūko. *Brastos Biblijos* (B1563) leidimas davė pradžią biblinių santrumpų polonizacijai, palikusiai ryškius pėdsakus Wujeko Šventojo Rašto vertimuose bei jo postilėse. Nuoseklios abreviacijų vartojimo sistemos nebuvimu taip pat pasižymi lietuviškas Wujeko postilės vertimas (Daukšos *Postilė*) bei Rėjaus postilė, tačiau juose vyrauja įrašai lietuvių kalba. Svarbu pabrėžti, kad DP paraštėse pateikiamos pastabos dėl postilės turinio irgi buvo parašytos lietuvių kalba. Nors Sirvydo pamokslai atsirado žymiai vėliau, juose vartojamo lotyniško teksto sluoksnis intensyvesnis. Tačiau išskyrus lotyniškas abreviacijas, PS tekste pasitaiko atvejų, kai biblinių knygų pavadinimai pateikiami polonizuotomis ar net lituanizuotomis formomis (žr. p. 49–50). Teksto lotynų kalba poveikis intensyvus rašant geografinius pavadinimus, biblinius vardus ir religines sąvokas; jo intensyvumą rodo ir autoriaus taikytos lotynų kalbos ortografijos taisyklės.

LENKIŠKO PS TEKSTO SLUOKSNIAI IR JO ŠALTINIAI: PRADINĖS TYRIMO PRIELAIDOS

Lenkišką PS tekstą sudaro trys sluoksniai: a) perikopės, autoriaus pateikiamos tarsi įvadinis pamokslų žodis; b) biblinės ir kitos citatos, įterptos į pamokslų tekstą; c) paties Sirvydo iš lietuvių į lenkų kalbą išverstas pamokslų tekstas.

PERIKOPĖS LENKŲ KALBA. Lenkiško PS teksto perikopių šaltinių nustatymo klausimas buvo gvildentas jau anksčiau. Manyta, kad lenkišką tekstą Sirvydas galėjęs perrašyti iš 1593 m. Krokuvoje išleistų *Evangelijų ir epistolų* (*Ewangelie i epistoły,* WEE) arba tais pačiais metais išleisto Wujeko NT vertimo (W1593). Dar prieš versdamas Šventąjį Raštą Wujekas turėjo patirties vertimų srityje. Prireikus jis pats išvertė perikopes *Mažajai postilei* (Bieńkowska 1998: 28). *Naujojo Korbuto* (1965: 413–421) duomenimis, žvelgiant chronologine seka, tai buvo pirmieji Wujeko Evangelijų vertimai. Dalis Wujeko biografų teigia, kad Evangelijų vertimu jis užsiėmė jau būdamas Vilniuje ir veikiausiai būtent čia 1579 m. pasirodė pirmasis jo parengtų *Evangelijų ir epistolų* leidimas. Tačiau šis teiginys kelia nemažai abejonių. Tokia informacija negalėjo likti neįamžinta Vilniaus Akademijos, kurios vicerektoriaus pareigas tuomet Wujekas ėjo, archyvuose (Kuźmina 2004: 184). Leidimo data, t. y. 1593 metai, sutampa su viso Wujeko NT teksto pasirodymu, taigi, galimas daiktas, kad WEE esančios perikopės Wujeko buvo paimtos būtent iš šito leidimo.

WEE turinys rodo, kad pastarosios buvo skirtos individualiems apmąstymams. Po trumpų Naujojo Testamento ištraukų buvo dedama glaudžiai su jų turiniu susijusi prašymo formos malda, skirta tą dieną liturginiame kalendoriuje minimam globėjui. Išlaikytas ir liturginio kalendoriaus ciklo, prasidedančio nuo Advento, išdėstymas. Maldų parengimas ir jų pateikimas šalia Evangelijos pamokymų Wujekui nekėlė jokių problemų. Greičiausiai jis buvo nusprendęs, kad visuomenei skirtas veikalas turi įgyti trumpesnę formą, o jo turinys privalo apimti šventinius skaitinius ir maldą. Tai leidžia kelti prielaidą, kad ši knygutė buvo Wujeko parengta jo NT tekstui jau išvydus dienos šviesą (Kuźmina 2004: 184).

Galima spėti, kad WEE tapo itin populiarios – Krokuvoje šį veikalą imta leisti kišeniniu formatu (in folio 12°, 16°). Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuje yra išlikęs vienas jų egzempliorius, išleistas 1620 metais (signatūra – III 14426). Perikopių, esančių šiame WEE egzemplioriuje, palyginimas su Sirvydo PS perikopėmis rodo visišką jų panašumą, o štai šių tekstų palyginimas su perikopėmis, įterptomis į *Mažosios postilės* tekstą, atskleidžia jų skirtumus ir leidžia teigti, kad tai du skirtingi vertimai. Sirvydo PS perikopių sugretinimas su 1593 ir 1599 metais išleistais NT tekstais parodė, kad daugiau panašumų esama su 1593 m. leidimo NT tekstu ir tik kartais pasitaiko fragmentų, analogiškų 1599 m. leidimui. Tokia padėtis rodytų, kad veikiausiai antrą kartą leidžiant Wujeko NT, WEE tekste irgi buvo atlikta tam tikrų pakeitimų. Nelieka jokių abejonių, kad perikopių lenkų kalba autorius yra Wujekas ir kad jos yra paimtos iš WEE, bet iš kurio leidimo, nustatyti yra labai sudėtinga – tam tikslui reikėtų ištirti visus WEE leidimus (kurių, kaip jau minėta, buvo ganėtinai daug, be to, ne visi jie išliko).

BIBLINĖS CITATOS PS I IR PS II TEKSTE. Siekiant nustatyti PS originalumo laipsnį, buvo išsamiai analizuojamas vienas pasirinktas postilės fragmentas – PS I dalies IX punktas, kuriame išskirtos visos

citatos ir aliuzijos bei apskaičiuotas procentinis autorinio ir cituojamo tekstų santykis. Atlikti skaičiavimai suteikė vertingų duomenų: IX punkte, apimančiame 5 puslapius teksto (PS I 114–118), randama 11 nuorodų į Šventąjį Raštą (9 citatos ir 2 aliuzijos). Iš viso šiame punkte pavartoti 622 žodžiai (157 pavartoti citatose, o 465 yra originalaus Sirvydo teksto žodžiai). Taigi procentinė ištirto teksto sudėtis atrodytų taip: 75 proc. – autorinis tekstas, 25 proc. – citatos. Panašių išvadų teikia ir vieno PS II punkto, kurį į lenkų kalbą greičiausiai išvertė Sirvydo mokinys Jonas Jaknavičius (lenk. Jan Jachnowicz), analizė. Buvo tiriamas III punktas, apimantis 7 puslapius (PS II 120–126). Šiame punkte randama net 17 nuorodų į Šventąjį Raštą (15 biblinių citatų ir 2 aliuzijos); iš viso tekste pavartoti 937 žodžiai (203 – biblinėse citatose, o 734 – originaliame Sirvydo tekste). Biblinės citatos, įpintos į šį PS fragmentą, iš viso sudaro 22 proc. teksto. Matyti, kad šio punkto struktūra atitinka anksčiau išanalizuoto PS pirmos dalies punkto struktūrą. Tad galima daryti išvadą, kad, nepaisant dažnų citavimo atvejų, galima kalbėti apie gana originalų veikalą, kurio didžiąją dalį sudaro autorinės lietuvių pamokslininko Šventojo Rašto interpretacijos.

Kitas esminis teksto originalumo nustatymo klausimas buvo susijęs su cituoto teksto šaltiniu – ar citatos buvo paimtos iš tuometinio vienintelio galimo lenkiško Wujeko parengto Šventojo Rašto vertimo, ar vis dėlto yra paties PS autoriaus savarankiškai išverstos iš lotyniško originalo į lenkų kalbą. Palyginti gausūs lenkiško PS teksto panašumai su lotyniškąja Vulgata suponavo išvadą, kad rašydamas lietuvišką tekstą autorius naudojosi lotyniškąja Vulgatos versija, o vėliau tiesiog išvertė lietuviškus Vulgatos versetus į lenkų kalbą. Atlikus išsamią lotyniško, lietuviško ir lenkiško Sirvydo PS tekstų analizę bei palyginus juos su Wujeko Šventojo Rašto vertimu nustatyta daug cituoto lenkiško teksto panašumų su lietuvišku ir lotynišku tekstais. Vertimai turi daug bendrų bruožų, o juose pasitaikantys neatitikimai su Wujeko tekstu gali būti apibūdinami reguliariai pasikartojančių kategorijų ribose. Nors tokių neatitikimų esama įvairiuose teksto kalbos lygmenyse, ypatinga jų gausa pasižymi leksika bei sintaksinis lygmuo – žodžių tvarka sakiniuose. Šie skirtumai verčia ieškoti atsakymų į šiuos esminius klausimus: kokios yra šių neatitikimų apimtys, kiek Sirvydo citatų tekstas yra savarankiškas ir kiek savo citatomis susijęs su Wujeko vertimu (žr. Lentelė 1, p. 58–59).

PS II susiduriame su visai kitokiu reiškiniu. Čia itin ryški lenkiško biblinio teksto sąsaja su Wujeko NT, tokią sąsają rodo visišką šių tekstų sutapimą liudijančių citatų gausa (žr. Lentelė 2, p. 61–63). Kita vertus, buvo atskleista ir daug lietuviško PS II teksto vertimo į lenkų kalbą netikslumų. PS II buvo išleisti daug vėliau negu PS I, be to, buvo išversti į lenkų kalbą kitų asmenų, galėjusių laikytis kitokių nuostatų lietuviško teksto prasmės perteikimo klausimais. Išsamus lietuviško ir lenkiško PS II tekstų palyginimas neabejotinai leidžia įžvelgti kiek kitokias jo tyrimo problemas.

KONSTANTINO SIRVYDO *PUNKTŲ SAKYMŲ* CITUOTO SLUOKSNIO STRUKTŪRA

Imantis PS tekste esančių biblinių citatų analizės, svarbu artimiau susipažinti su Šventojo Rašto citavimo strategija ir citatų, įpintų į PS tekstą, tipais. Kaip minėta anksčiau, nuorodų į Šventąjį Raštą vartojimas anuomet buvo vienu iš esminių reikalavimų, taikytų homiletinio pobūdžio tekstams. Taigi to laikotarpio pamokslininkai biblinius tekstus įvairiais būdais pritaikydavo savo homilijoms.

Sirvydas labai atsakingai žiūrėjo į kiekvieną Šventojo Rašto paminėjimą, todėl citavo jį su ypatingu tikslumu ir atsargumu, o nuorodas į atskiras knygas pateikdavo paraštėse. Tekste esančios užuominos apie Šventąjį Raštą yra įgavusios aliuzijų, parafrazių ir pažodinių citatų formą. Aliuzijos paprastai nurodo tam tikrus biblinius motyvus ar istorinius faktus, parafrazės savo turiniu eina gana tiksliomis cituotų fragmentų interpretacijomis, o citatos rodo didelį sutapimą su abiem – lotynišku ir lenkišku – ST ir NT tekstais. Pažodinių citatų PS tekste yra daugiausia – šis faktas gali būti siejamas su didaktiniais autoriaus ketinimais parengti tokią postilę, kurios atskiri punktai taptų pavyzdžiu kunigams lietuviams rengiant pamokslus.

STATISTINIAI DUOMENYS. PS lenkiškame tekste pavartota 1012 citatų. Citatų iš NT postilės struktūroje yra kiek daugiau, negu citatų iš ST, jos sudaro 58 proc., o ST – 42 proc. viso biblinio postilės sluoksnio (NT – 585 vienetai, o ST – 427 vienetai) (žr. Grafikas 4, p. 68).

Citatų pasiskirstymas pagal Šventojo Rašto knygas pateikiamas atskirai pirmai ir antrai PS daliai, jas iliustruoja 5, 6, 7 ir 8 grafikai (žr. p. 69–70). Skaičiavimai rodo, kad Sirvydas labai panašiai cituoja biblines knygas pirmoje ir antroje PS dalyse. Atlikta cituoto PS teksto analizė parodė, kad Sirvydas puikiai išmanė Šventojo Rašto tekstą, nes citatų pamoksluose yra pateikęs beveik iš visų Šventojo Rašto knygų, nors savo argumentams paremti dažniau naudojosi tik keletu iš jų. Dažniausiai cituojamos ST knygos – tai *Izaijo knyga* ir *Psalmynas*, o iš NT – *Evangelija pagal Matą*, *Evangelija pagal Joną* ir laiškai iš *Apaštalų Raštų*. Kiek gausesnis NT citatų sluoksnis leidžia daryti prielaidą apie kristologinę jo pamokslų pakraipą.

PS tekste dominuoja pažodinės citatos, jos skiriasi ilgio ir formos požiūriu: gali atkartoti visą biblinį siužetą arba išryškinti tik atskirus jo fragmentus. Citatos paprastai būna įkomponuotos į autorinį tekstą, gali turėti nežymiai pakeistą morfologinę ar sintaksinę struktūrą, kartais joms būdinga biblinių žodžių elipsė arba priešingai – į citatą būna įkomponuoti autoriniai žodžiai. Tokias citatas lenkų tyrėjai vadina akomoduotomis citatomis (Sobczykowa 2012: 186–188). Postilės tekste gausu ir tokių citatų, kurios įkeltos nepažeidžiant originalios jų struktūros.

Svarbų vaidmenį tekste atlieka pasikartojančios citatos. Dažniausiai PS atkartojamos biblinės eilutės iš Sirvydo labiausiai pamėgtų knygų – jau išvardytų aukščiau *Izaijo knygos*, *Psalmių knygos*, Evangelijų, Apaštalų laiškų. Tai sustiprina tam tikrų biblinių siužetų teiginius ir išryškina bendrą autoriaus religinę poziciją – Sirvydo pamokslai paremti kristologinė teologija.

Tik vieną kartą pavartotos citatos paprastai paremia autoriaus argumentą, suteikia jam pagrįstumo. Pasikartojančių biblinių citatų funkcijos kiek įvairesnės. Jos paprastai turi leitmotyvų raišką, o įkeltos į skirtingus punktus ir tuo pačiu į skirtingus kontekstus, įgauna naujų savybių, ir leidžia giliau suprasti jose slypintį religinį turinį. Vieno punkto sudėtyje autorius paprastai atkartoja tik tos pačios citatos fragmentą, tokiu būdu akcentuodamas ir išryškindamas esmines biblinio fragmento sąvokas, susitelkdamas į atskirų sąvokų aiškinimą. Tokio tipo stilistinės raiškos priemonių panaudojimas atskleidžia vieną iš Sirvydo naudojamų persvazijos šaltinių. Citata Sirvydo postilėje tampa meninės raiškos įrankiu.

CITATOS IŠ EVANGELIJŲ KONSTANTINO SIRVYDO POSTILĖJE

Besiremiant jau atliktomis įžvalgomis ir siekiant atskleisti postilės rengimo principus, o tuo pačiu ir pagrįsti jos originalumą, buvo atlikta išsamesnė biblinių citatų analizė. Jos pagrindu buvo ketinama, visų pirma, nustatyti citatų lenkų kalba šaltinį, ir antra, atskleisti jau aukščiau pastebėtų skirtumų tarp PS I ir PS II pobūdį ir mastą.

Išsamiai analizei atlikti buvo pasirinktos citatos iš keturių Evangelijų: Mt 124 (PS I 69; PS II 55); Łk 57 (PS I 31; PS II 26); Mk 11 (PS I 3; PS II 8); J 118 (PS I 55; PS II 63). Iš viso ištirta 310 citatų. Siekiant nustatyti Sirvydo cituoto teksto sluoksnio ir Wujeko NT tekstų sutapimo mastą pradiniame analizės etape visos citatos buvo suskirstytos į tris pagrindines grupes, remiantis gana formaliais požymiais: a) citatos, visiškai sutampančios su Wujeko NT tekstu (visiškas atitikimas); b) citatos, iš dalies sutampančios su Wujeko NT tekstu (dalinis atitikimas); c) citatos, nesutampančios su Wujeko NT tekstu (tolimas atitikimas). Atliktas tyrimas atskleidė nevienodą Wujeko NT tekstų pasitelkimą PS I ir PS II tekste. Citatos, visiškai atitinkančios Wujeko NT tekstą, PS I sudaro 25 proc., o PS II – 51 proc. (žr. Grafikus 12, 13, 14; p. 81–82). Tad leidžia numanyti, kad ne Sirvydo, o kitų PS II rengėjų pateiktos biblinės citatos vertimo savarankiškumu nepasižymėjo. Panašių įžvalgų teikia abiejų postilės dalių antrojo tipo citatų, t. y. iš dalies sutampančių, tik nežymiai (vienu kokiu požymiu) besiskiriančių, apskaičiavimai. Šiuo atveju galima daryti prielaidą, kad PS tekstai buvo redaguoti pagal Wujeko vertimą, ir toliau ieškoti priežasčių, lėmusių šį redagavimą.

Kadangi tyrėjui polonistui vertingiausias yra paties Sirvydo parengtas tekstas, t. y. jo atliktas vertimas į lenkų kalbą, toliau pagrindinis dėmesys bus skirtas PS I teksto analizei.

PANAŠUMŲ IR SKIRTUMŲ SU WUJEKO TEKSTU IDENTIFIKAVIMO BŪDAI. Siekiant nustatyti, kiek Sirvydo tekstas artimas Wujeko vertimų tekstams, išrinktos lenkiškos citatos buvo palygintos su 1593 m. ir 1599 m. leidimo tekstais (1593 m. ir 1594 m. išleistų tekstų skirtumai sudaro tik 1,61 proc. ir apima kelis lengvai atpažįstamus, reguliariai pasikartojančius požymius (daugiau žr. Gołąb 1906)). Tačiau kartais, nesant pakankamų sugretinimų tezei paremti, buvo naudojamasi gausesne lyginamąja medžiaga – aptikti skirtumai buvo nagrinėjami remiantis visais į lenkų kalbą išverstais XVI amžiaus Evangelijų tekstais. Tai padėjo nustatyti lenkiško PS teksto sąsajas su ankstesniais verstiniais tekstais, kurie galėjo būti žinomi Sirvydui. Toks palyginimas taip pat suteikė galimybę įvertinti paties Sirvydo vertimą, atskleidė jo, kaip vertėjo, sugebėjimus ir leido geriau pažinti jo taikytą vertimo metodiką. Tiriant leksiką, visų pirma buvo atsižvelgiama į Sirvydo žodynus (SD 1620, 1642, 1677) ir Daukšos postilės indeksus.

BIBLINIAI SIRVYDO PS TEKSTAI KITŲ NT VERTIMŲ Į LENKŲ KALBĄ FONE. Į Sirvydo PS tekstą įpintų biblinių citatų analizė leido įžvelgti ne tik jų panašumus, bet ir skirtumus nuo kitų lenkiškų Šventojo Rašto vertimų. Kaip rodo tyrimų rezultatai, daugiausia panašumų esama tarp Sirvydo vartotų biblinių citatų ir Wujeko teksto, kurio vertimai anuomet buvo plačiai žinomi ir katalikų bažnyčioje naudojami dažniausiai. Išanalizuotos keturių Evangelijų citatos atskleidė visišką sutapimą su atitinkamais Wujeko NT versetais, nors taip pat išryškino nemenką Sirvydo biblinių tekstų savarankiškumą. Daugiausia skirtumų rasta sintaksės ir leksikos lygmenyse. Paprastai tai rodo originalios autoriaus rašymo manieros formavimąsi, apima individualaus jo stiliaus formavimosi požymius.

Su sakinio struktūra susiję Sirvydo PS citatų nesutapimai buvo išnagrinėti 6 esminių požymių pagrindu (žr. Lentelė 5, p. 89; Lentelė 7, p. 93; Lentelė 11, p. 99). Visais atvejais Sirvydo tekstas pasižymi didesniu laisvumu, natūralumu ir tokiu būdu labiau paklūsta sakytinės kalbos normoms. Viso PS teksto, t. y. ne tik citatų, esančių lenkiškoje ir lietuviškoje jo dalyse, analizė padeda įsitikinti, kad Sirvydas tiksliai nesekė lotyniškais pavyzdžiais ir kurdamas originalų lietuvišką tekstą atspirties taškų ieškojo gyvoje kalboje. Tai atsispindi ir lenkiškame tekste, glaudžiai susijusiame su lietuvišku tekstu.

Leksikos skirtumų, aptiktų cituotame tekste, analizė atskleidė du panašius, bet kartu ir skirtingus reiškinius. Jie rodo Sirvydo bandymus nepasiduoti Wujeko vertimų įtakai ir savarankiškai interpretuoti Šventojo Rašto tekstą. Visų pirma atitinkami lenkiški Sirvydo PS versetai labiau negu Wujeko tekstai atitinka Vulgatą, t. y. jo vertimas labiau pažodinis. Lietuviškame tų pačių citatų vertime irgi akivaizdžios autoriaus pastangos kuo tiksliau perteikti Vulgatos tekstą. Sąsajos tarp lietuviško PS ir lenkiško PK tekstų, kaip jau minėta anksčiau, yra labai glaudžios. Antra vertus, ne vienas ištirtų atvejų leido pamatyti, kad pirmenybę Sirvydas vis dėlto teikė sakytinės kalbos formoms ir pasakymams, nevengė liaudiškumą liudijančio ekspresyvumo, ir netgi sąmoningai vartojo stilistiškai prisodrintus apibūdinimus, taip norėdamas suteikti verstiniam bibliniam tekstui vaizdingumo. Visa tai susiję su anksčiau minėtu autoriaus siekiu kuo tiksliau perteikti biblinio teksto prasmę. Ir pats Šventojo Rašto tekstas diachroniniu, etimologiniu ir grynai kalbiniu aspektais buvo parašytas liaudies šnekamąja kalba, atitinkančia lotyniškąją Vulgatą ar graikiškąją koine (Bieńkowska 1992: 223). Leksikos lygmenyje lietuviško PS teksto ypatybės yra perteikiamos lenkiškam tekstui.

Didelė atpažintų citatų, nesutampančių su Wujeko tekstu, dalis (PS I net 25 proc.) teikia vertingų žinių apie Sirvydo taikytą vertimo metodiką: versta pasitelkiant gana laisvą originalaus teksto perteikimo formą – autorius ne tik keisdavo žodžių tvarką sakinyje, bet neretai įpindavo kiek kitokias, lotyniškam tekstui nebūdingas sintaksines konstrukcijas, patikslinimus ir papildymus, pavartodavo originalią leksiką. Nors tuo pat metu jo cituotame tekste palikta ir pažodinio vertimo pėdsakų – pažodinių lotyniškų konstrukcijų vertinių, kurie per lietuvių kalbą pateko ir į lenkišką tekstą. Lietuviškame tekste esama ir lenkiškų vertinių. Tai gali rodyti tam tikrą vertimo principų taikymo nenuoseklumą ir kalbinius sunkumus, su kuriais autoriui teko susidurti kuriant tekstą lietuvių kalba.

Sirvydo tekste įkomponuotų biblinių intekstų palyginimas su visais XVI amžiaus lenkiškais vertimais leidžia itin palankiai įvertinti šios lietuviškos postilės autorių. Jo teksto ryšys su kitais to meto verstiniais lenkiškais, ypač Wujeko, tekstais akivaizdus, tačiau iš palyginimo matyti ir paties autoriaus iniciatyvos savarankiškumas. Jo pastangos, įdėtos verčiant biblines citatas į lietuvių kalbą, o po to lietuviško teksto pagrindu verčiant tekstą į lenkų kalbą (arba jį redaguojant) buvo motyvuotos labiau dėl semantinių priežasčių, o ne grynai formalaus pobūdžio. Savitų, originalių Sirvydo vertimo sprendimų analogijų randama ir kituose lenkiškuose – tiek katalikiškų, tiek protestantiškų – tekstų vertimuose, kurie, parašyti itin aukštu stiliumi ir šiuolaikiniame kontekste įvardijami ir priskiriami prie žymiausių XVI amžiaus religinių tekstų lenkų kalba.

PS GRAFIKA IR ORTOGRAFIJA

Lenkiško teksto grafikos ir taikytų jame ortografijos taisyklių analizė dar kartą parodė, kad susiduriame su kalbos paminklu, kuris kalbos taisyklingumo ir atitikimo kalbos normoms atžvilgiu nesiskyrė nuo kitų XVII amžiaus rytinėse Lietuvos ir Lenkijos valstybės žemėse atsiradusių tekstų. Tuo pačiu PS iš esmės atitinka tam tikrą jo atitikimą Lenkijos teritorijoje rengiamų spaudinių reikalavimus. Grafiniai ženklai ir autoriaus pasiūlytos ortografijos taisyklės atspindi jau esamas tam tikras lietuvių raštijos tradicijas, susiformavusias visų pirma Mažosios Lietuvos teritorijoje kūrusių autorių spaudinių bei Daukšos parengtų leidinių ortografijos pagrindu. Taip pat akivaizdžios autoriaus pastangos sukurti kitų šimtmečių lietuvių raštijos etalonu tapsiantį spaudinio pavyzdį.

PS ryški tendencija lietuvių ir lenkų kalboms būdingus garsus žymėti specialiai tam parinktomis raidėmis; šioms funkcijoms atlikti pasitelkiamos raidės su diakritiniais ženklais ir dvigarsiai. Jų skaičius abiejuose tekstuose nedaug tesiskiria. Vienus spaudmenis autorius naudojo plačiau, kitus atitinkamai siauriau – įtakos tam galėjusios turėti atitinkamo fonetinio kalbos reiškinio paplitimo ribos kiekvienoje iš minėtų kalbų (žr. Grafemų lentelė, p. 159–176).

Dėl nenuoseklios atvirųjų ir trumpųjų (lenk. *jasne i pochylone*) balsių rašybos, turinčios iš esmės fonetinį pagrindą, ir netolygaus alveolinių priebalsių perteikimo rašto ženklais lenkiškoje teksto dalyje apstu tiek tos pačios grafemos žymėjimo atskirais spaudmenimis, tiek skirtingų funkcijų vienam spaudmeniui priskyrimo atvejų. Tačiau pastebima ir gana sparti ortografijos procesų dinamika: jau PS II ilgiems ir trumpiems balsiams bei alveoliniams ir minkštiesiems priebalsiams žymėti skirti spaudmenys autoriaus (ar redaktoriaus) vartojami sistemingiau. Iš esmės būtent šie du ortografijos reiškiniai turėjo sukelti daugiausia sunkumų rašant tekstą lietuvių kalba. Matyti, kad bandymų trumpuosius ir ilguosius balsius žymėti spaudmenimis su diakritiniais ženklais būta, bet dėl susiformavusios minėtų fonetinių reiškinių žymėjimo sistemos nebuvimo – ne itin daug. Lietuviškame tekste taip pat neišvengta minkštumo žymėjimo įvairavimo – originaliems lietuvių kalbos minkštiesiems alveoliniams priebalsiams perteikti čia pasitelkiami lenkiškoje PS dalyje vartojami, artimus artikuliacijos atžvilgiu lenkų kalbos minkštuosius priebalsius žymintys spaudmenys. Taigi spaudmenų vartojimo spausdintinėse knygose normų sukūrimas liko svarbiu uždaviniu ateičiai.

Nepaisant sistemingumo stokos, ortografijos taisyklės, paremtos fonetine ir morfologine rašyba, ir pagrindžiančios gana komplikuotą žodžių, o tiksliau – dalelyčių, prielinksnių ir savarankiškų žodžių samplaikų bei veiksmažodžių su priešdėliais rašymą kartu ir atskirai bei didžiųjų raidžių rašybos ypatumai rodo jau egzistuojančias tam tikras normas atitinkančias rašybos tendencijas. Lietuviškame tekste aptinkami analogiškos ortografijos atvejai gali būti siejami su autoriui įtaką turėjusia lenkų ar kitų svetimų kalbų rašybos tradicija, būdinga Lietuvoje kūrusiems rašytojams.

Tiek Daukšos, tiek Sirvydo ortografijos taisyklės taikytos nuosekliau ir atspindi glaudesnį ryšį su tarminių kalbos variantų, kuriais buvo parašyti tekstai, tarties ypatumais. Minėtų rašybos normų formavimosi procesą sąlygojo keli veiksniai: lenkų kalbos, kurioje panašaus pobūdžio reiškiniai rašytojams ir spaustuvininkams irgi kėlė nemažai rūpesčių (perimti tiek normas atitinkantys, tiek klaidingi

įrašai), pavyzdys; lietuviškų tekstų, su juose įsitvirtinusia analogiška rašyba (tarkime, alveolinių priebalsių žymėjimu), poveikis; spaudmenų inventorius (rašto ženklų iš skirtingų spaudinių rinkinių naudojimas); spaustuvininkų ir leidėjų kalbinė kompetencija.

ATLIKTOS ANALIZĖS REZULTATAI IR TOLESNIŲ TYRIMŲ PERSPEKTYVOS

Išsami lenkiško PS teksto analizė atskleidė didelį jo panašumą į lietuvišką tekstą ir kartu parodė jį esant gana tiksliu lietuviško teksto vertimu. Tačiau būtina pabrėžti tai, kad tokių abiejų tekstų sąsajų apraiškų randama tik pirmojoje veikalo knygoje, kurios autorystė priskiriama išskirtinai Sirvydui. Antrosios knygos tekstas, parengtas ir išverstas į lenkų kalbą Jaknavičiaus ir kitų mums mažai težinomų asmenų, pasižymi mažesniu vertimo preciziškumu. Tai leidžia teigti, kad susiduriame su dviem panašios struktūros, bet vis dėlto skirtingomis knygomis. Nepaisant puslapių skirtumo, tekstų apimtis jose beveik nesiskiria. Antroji PS knyga reikalinga atskiro aprašymo ir kitų tyrimo metodų pritaikymo. Šioje monografijoje buvo koncentruotasi į išsamią PS I teksto lenkų kalba analizę atsižvelgiant į sąsajas su kitomis postilėje vartojamomis kalbomis.

Lenkiško ir lietuviško tekstų sugretinimas, kartu atsižvelgiant ir į lotynišką marginalijų tekstą, atskleidė nevienodas visomis šiomis trimis kalbomis parašytų tekstų funkcijas. Rašydamas savo pamokslus lietuvių kalba, Sirvydas šiam sudėtingam tuo laikotarpiu darbui pasitelkė gerai jo mokamas ir gilias rašybos tradicijas turinčias lotynų ir lenkų kalbas. Tad galima kelti prielaidą, kad autoriaus buvo naudotasi skirtingų atmainų tekstais, parašytais minėtomis kalbomis. Būtina turėti omenyje ir tai, kad kiek anksčiau negu postilę Sirvydas parengė savo trikalbį žodyną, turėjusį padėti studijuojančiam jaunimui ir palengvinti Šventojo Rašto skaitymą ir interpretavimą. Rengdamas šį žodyną, jis yra naudojęsis lenkų kalbos leksikografiniais šaltiniais (Knapijaus ir Volkmaro žodynais), o lotyniškus lenkiškų žodžių atitikmenis parinkdavęs itin kruopščiai (jie tekste vyrauja palyginti su žodžiais lietuvių ir lenkų kalbomis). Žodyne lietuvių kalba buvo ne pagrindinė, bet trečioji kalbų eilėje. Jos normos buvo dar tik pradėjusios formuotis. Akivaizdūs sunkumai parenkant lietuvišką leksiką – kartais autoriui pavykdavo parinkti labai tikslius teikiamų žodžių atitikmenis iš gyvosios gimtosios kalbos sakytinio jos varianto, o kartais tai būdavo pažodinis svetimų (lotyniškų ir lenkiškų) struktūrų perteikimas. Neretas čia žodžių aiškinimas nusakomuoju būdu. Šios autoriaus pastangos padeda įžvelgti semantinius leksikos analizės būdus, jo įvestus į besiformuojančią tuometinę rašytinę lietuvių kalbą. Postilės, kurios pirmoji ir pagrindinė kalba buvo lietuvių, rašymui autorius paskyrė visas savo turimas žinias, vertėjo talentą ir lietuvių pamokslininko dvasią. Todėl ir postilės lietuviškas tekstas pasižymi didesniu laisvumu, perteikia pastebimą kalbos vystymosi tąsą.

Monografijoje analizuojamas tik vienas lenkiško teksto sluoksnis – bibliniai intekstai. Biblinių intekstų sluoksnio pasirinkimas pradiniame daugiaaspekčių Sirvydo postilės tyrimų etape pasirodė esąs racionalus keliais atžvilgiais. Nors šie biblinio teksto fragmentai negali būti interpretuojami kaip savarankiškas Šventojo Rašto vertimas į nacionalinę kalbą, tačiau, be jokios abejonės, jie žymi tam tikrą biblinio stiliaus formavimosi etapą, reikšmingą pačios rašytinės kalbos raidai. Dėl šių priežasčių tiriant

biblinius intekstus lenkiškoje PS dalyje, o lygiagrečiai ir lietuviškame bei lotyniškame tekstuose, siekta sugretinti jau esamus vertimus – analogiškai kaip ir Sirvydo žodyno leksikos atveju, gretinami buvo trys vieno verseto arba jo fragmento (sakinio, kelių sakinių, o kartais ir frazių) vertimai. Iš panašios rūšies sugretinimų išplaukiančios išvados itin reikšmingos dar tik pradedančiai formuotis rašytinės lietuvių kalbos tradicijai. Vieni iš pirmųjų Šventojo Rašto vertimų į lietuvių kalbą buvo atlikti remiantis klasikiniais tekstais. Lenkų kalbos poveikis lietuviškam tekstui yra pastebimas ypač leksikos ir terminijos srityse. Kadangi, kaip minėta anksčiau, lenkiškas tekstas yra savotiškas lietuviškojo atkartojimas, pastarojo interferencijų lenkiško teksto lytyje neišvengta. Ieškant atsakymų į klausimus, kur slypi lietuviško teksto įtakos lenkiškam tekstui šaltinis, būtinas pasirodė tam tikrų kalbinių reiškinių ištyrimas visoje postilėje – tiek lenkiškoje, tiek lietuviškoje jos dalyse. Išsami analizė parodė, kad šių interferencijų šaknys glūdi sakytinėje lietuvių kalboje. Tie gyvosios kalbos bruožai skverbėsi į lietuvišką postilės tekstą ir vertimo eigoje buvo perduodami kiek aukštesniu stiliumi XVII a. pasižymінčiai lenkų kalbai. Nelieka net mažiausių abejonių, kad rašydamas tekstą lenkų kalba Sirvydas naudojosi Wujeko Šventojo Rašto vertimais. Sutapimai su Wujeko tekstu yra ryškūs, bet ne mažiau svarbūs ir reikšmingi į lenkiško teksto dirvą pasėti paties Sirvydo pamąstymai, autorinės lietuvių pamokslininko Šventojo Rašto interpretacijos.

Kompleksiniai Sirvydo postilės tyrimai dar tik prasidėję. Visas dėmesys šiame PS leidime buvo sutelktas į tekstologinę analizę. Ši monografija yra susijusi su kritiniu postilės leidimu. Atidengiant teksto sluoksnius, stengtasi suvokti pamokslų rašymo ypatybes, jų vertimo į lenkų kalbą principus, nustatyti jų originalumo laipsnį bei teksto lietuvių ir lenkų kalba abipusę įtaką. Ieškota visų pirma pamokslų originalumą demonstruojančių, jų autoriaus nepriklausomą mąstymą ir Šventojo Rašto savarankišką interpretavimą rodančių požymių. Identifikuojant PS šaltinius, kuriais naudojosi Sirvydas, ypač parašytus lenkų kalba, tikrintas jų vartojimo būdas bei mastai. Kadangi tirtas unikalus kalbos paminklas, kuriame šalia pateiktas tekstas, parašytas XVII a. nevienodo raidos laipsnio kalbomis, ieškota tinkamų metodų jo aprašymui ir gretinimui. Iškeliant daug tyrimų aspektų, neišvengta empirinės medžiagos pateikimo apribojimo. Monografijoje iškeliama daug tyrimo koncepcijų, kurias patikrinus išryškės nauji Sirvydo kalbos bruožai, o tuo pačiu atsiskleis lietuvių religinės kalbos formavimosi ypatybės. Norisi tikėti, kad šis darbas paskatins naujus daugiakalbystės tyrimus diachroniniu aspektu.

Nagrinėjant PS kalbą buvo svarbu ir naudinga pasiremti jau atliktais tyrimais. Panašių daugiakalbių lenkų–lietuvių ar lietuvių–lenkų raštijos paminklų esama žymiai daugiau, tačiau ligi šiol kompleksinio jų tyrinėjimo nebuvo imtasi. Taigi nedaug žinių turima apie to laikmečio vertimo tipus ir apie skirtingomis kalbomis parašytų tekstų tarpusavio sąsajas. Daug dėmesio ir darbų skirta Sirvydo žodynams, Daukšos postilei ir daugeliui kitų šaltinių. Parengti senųjų spaudinių ir rankraščių indeksai sudaro gausią 53 pozicijas apimančią, duomenų bazę, tačiau plačių kompleksinių tyrimų, kur būtų atsižvelgta į skirtingus kalbinius tekstų variantus, skaičius nėra didelis. Labai svarbu pabrėžti, kad lietuviško teksto suvokimas ir išsami jo analizė įmanoma tik nuodugniai ištyrus galimus jo šaltinius ir atsižvelgus į ypatingas lietuvių kalbos sąsajas su kitomis kultūros atžvilgiu artimomis kalbomis.

SUMMARY

Gospel Points by Konstantinas Sirvydas, a Monument to Lithuanian and Polish Writing of the First Half of the 17th Century

This monograph features one of the most prominent monuments of Lithuanian writing of the first half of the 17th century – *Gospel Points* (GP) by Konstantinas Sirvydas, with its unique language and tremendous value to the Lithuanian writing of the period. Researching Sirvydas' postille from the linguistic point of view only became possible following an in-depth analysis of the historical and cultural context in which the piece of work was born, after all of the sources that the famous Lithuanian preacher might have relied upon had been identified. The first attempts to do this type of research have revealed the intellectual background of Lithuanian writing in which the postille took shape, and have made it possible for it to rise in the midst of other Lithuanian and Polish oeuvres and baroque homily opuses that have relevance to the European cultures.

This 17th century postille by Sirvydas has an equal bearing both on the Lithuanian and Polish culture. The text in Lithuanian and Polish is presented back-to-back, conveying the underlying features of the writing of that era and reflecting the linguistic situation in the Great Duchy of Lithuania (GDL). The monograph constitutes the first attempt to analyse the GP text written in Polish, which performed quite an unorthodox function for the period – it was supposed to facilitate the understanding of the Lithuanian text; ergo, it is a rather accurate translation of the latter. The published research shows that a meticulous and thorough analysis of the Polish text of GP (just like any text written in Lithuanian or Latin) is only achievable if one is to take account of the correlations of all the languages used in the postille.

The first chapters of the monograph deal with different types of sources – historiographical, theological, encyclopaedic, and scientific. They were used as a basis to reveal the personal traits of Sirvydas and to understand the role he played in the development of the Lithuanian language in the 17th century. The historical and cultural context in which Sirvydas' GP emerged is covered here as well, describing the different aspects of research of Sirvydas' legacy, discussing the studies of the Polish part of his vocabulary, as well as the limited research of the GP text. To highlight the importance of GP to the emerging Lithuanian school of homiletics, the most important postilles that were published in Lithuania in those days (both as original volumes and translations from Polish) are presented as well.

GOSPEL POINTS BY KONSTANTINAS SIRVYDAS IN THE CONTEXT OF POLISH AND LITHUANIAN POSTILLES OF THE PERIOD

The first known Lithuanian collection of homilies was the handwritten *Wolfenbüttel Postille* (1573-1574; WP) for the liturgical year. The author of this postille is unknown. Only one copy of it, dated 1573, has survived to this day, presumably authored by Jonas Bylaukis, a pastor from Jurbarkas

(Lithuania Minor). The collection of homilies was found at the library of Duke Augustus in Wolfenbiüttel in the 19th century. That is not an original piece but rather a compendium of different postilles that had been earlier translated from Latin. This presumption is backed up by the title page of the manuscript, listing nine names of theologians and bearing fragments from the works used in the postille, quotes taken from them and paraphrases from the works of ancient writers, fathers of the Church, renowned theologians, and medieval historians. The *Postille* is the first florilegium written in the spirit of the Latin European evangelical Lutheran homiletics in the Lithuanian culture that bears a persuasive witness to the spreading of the Reformation ideas throughout the Lithuanian environment as early as in the 16th century (Gelumbeckaitė 2009:66). Yet it is not that the entire text of the homilies is nothing but translation – the *Postille* has some original fragments, as well. Because, after the custom of the period, sources were not quoted word-for-word, and the homilies were adapted considering the needs of the specific user. In the process of translation, the source text would be enhanced or made more relevant repeatedly. As a result, *Postille*, too, features whole textual fragments that describe the lifestyle, customs and traditions, and mythological creatures of Lithuanians (Gelumbeckaitė 2008).

Baltramiejus Vilentas was another preacher of protestant homilies of great merit to the Lithuanian writing of the 16th century. He was known for his endeavours to publish Mažvydas' written legacy and to carry on the work of preparing Lithuanian religious books that Mažvydas had started. This author did not leave any original oeuvre, but rather was a translator. He spent 10 years translating fragments from the New Testament (NT) that were in 1579 published as *Evangels and Epistles* (EE); *Enchridion* (E) appeared in print later, based on the German catechism by Martin Luther. Nonetheless, he was most renowned for his translation of the Holy Scripture. B. Vilentas is considered to be the author of the first Lithuanian translation of the *Evangels*. Zigmas Zinkevičius argues that in translating the evangels, B. Vilentas relied on the German translation of M. Luther, as well as texts written in Latin, Greek, and Polish. These fragments had been in circulation on the territory of Lithuania Minor until the translation of the entire NT appeared. These texts were widely used by priests practicing in the GDL, and only Daukša, Morkūnas, Sirvydas, and Jaknavičius contributed to the new translations. Following the example set by Vilentas with his *Evangel*, Jonas Bretkūnas wrote a postille of his own as well.

B. Vilentas understood the need to prepare homilies for the believers in the Lithuanian language, and therefore in 1581 he began translating the German postille by Veit Dietrich into Lithuanian. Although this work took several years, he only managed to translate the part of the homilies that covers the period from Advent to the fifth Sunday after Holy Trinity. After B. Vilentas died, his work of translating the postille was picked up by his wife. She approached Duke Georg Friedrich asking him to assign more workforce to the translation, pledging to give the handwritten version of the translation to them. However, the translation in all likeliness was never continued, and the manuscript has not been found to this day (Aleknavičienė 2009: 140-142; cf. Lebedys 1972a: 78-86).

Another well-known collection of homilies in Lithuanian is *Postilla Tatai esti Triumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu*, a postille by Jonas Bretkūnas. This postille was written in 1589 and published in Königsberg two years later, in 1591. This is a work that was written on the basis of the

author's own homilies and pieces published by other prominent protestant theologians alike. This collection is touched upon by Kazimierz Kolbuszewski in his publication on the Polish postille writing of the 16th and 17th century. Referring to the information contained in the Latin introduction to the *Postille*, he claims that "In writing his postille, Bretkūnas generously used work by other authors, which makes his oeuvre similar to the German compendia of homilies both in form and content. The contents are redolent of Lutheranism, its structure reflects the written work of Melanchthon" (Kolbuszewski 1921: 186).

The postille had a run of a whopping 1,000 copies, pointing to a real need for works of this ilk to be published in Lithuanian. Some 30 copies of the homilies by J. Bretkūnas have survived to this day, of which ten are kept in different libraries across Lithuania, the rest in other European countries (Aleknavičienė 2004: 63-68, 2005). Three copies of the postille are to be found in Cracowian libraries. One of them had been deposited there by Karol Estreicher himself, the other two copies used to be part of private collections – those of the noble House of Czartoryski in Pulawy and the House of Czapski in Stankow (Aleknavičienė 2007: 57-98). Individual copies of the postille are also available in different Ukrainian, Russian, Czech, and German libraries (Vladimirovas 1979: 357); one copy has recently been found in Yerevan (Aleknavičienė, Rekštytė 2013: 113-140).

Amidst Lithuanian literature, the *Postille* is considered the first original piece of work (Zinkevičius 1988: 66-67). Written in a simple, down-to-earth style, it catered to the "ordinary", hardworking people who lived in poverty as often as not. The text is teeming with folksy expressions, proverbs and saws, sayings from everyday vernacular. Jurgis Lebedys, a prominent researcher into the Lithuanian language, has opined that J. Bretkūnas enriched the literary Lithuanian language, which was then just taking shape, by infusing it with words and sayings from the colloquial popular vernacular (Lebedys 1977: 105), applying new means of artistic expression, such as anaphoric repetitions and synonyms. However, the scholar also notes that sometimes the batch of synonyms appears to be pointless, random, and sometimes pleonastic. The postille is also rich in rhetorical questions and addresses to the reader. So, on the other hand, the oeuvre stands out in its folksy and naturalistic character, on the other it is possessed with attempts to work the underlying laws of rhetoric using stylistic figures that are aimed at persuading the listener of rightness of the word that is being spoken. Said features of the Postille point to the originality of the style of the homily (Lebedys 1977: 106).

The protestant postille by Mikołaj Rej, written in 1557 and published in Vilnius by Morkūnas' printing house as *Postilla Polska To jest Wykład prosty Ewangelii niedzielnych i świąt uroczystych* (R1594), was widely known in Lithuania as well. That was the fifth edition of the postille, which was for all purposes its Lithuanian translation, published in 1600 as *Postilla Lietuwiszka* (MP). That was a sort of a comeback to the 1599 postille by Mikalojus Daukša, which in its own right was a translation of the catholic *Little Postille* by Jakub Wujek. This edition of the postille soon became quite popular. Who did the translation is unknown, J. Morkūnas (Pol. Jakub Markiewicz) merely published it. Even though Melchior Pietkiewicz is presumed to might have contributed to translating the postille. Apart from the translated parts, the postille features some original fragments in Lithuanian – these are the foreword to

the reader and the prayers. The edition has a lot of mistakes, implying to a rushed effort to publish it with no particular regard to the language. The text contains many leftover Polonisms and even literal translations of complete sentences written in Polish. These are the reasons why this text is considered a failure; quite possible, that is why it never became popular like Rej's original homilies did in Poland. It could be added that contrary to the followers of the Roman Catholic Church, Protestants could not be bothered with translating religious texts into Lithuanian. Researchers of the old Lithuanian literature even tend to believe that protestant publishers had little if anything to do with the formation of the literary Lithuanian language, giving birth to the so-called Lithuanian slang instead (Lebedys 1977: 79).

Other protestant homilies written in Lithuanian only appeared in another fifty years, with the efforts to rekindle the printing of Lithuanian books in Kėdainiai. Still, these were not original pieces, but yet another translation – this time that of the postille by Grzegorz z Żarnowca, written in response to J. Wujek's postille. An abridged version of this collection of homilies titled *The Sum, or A Brief Account of Holy Evangels throughout the Year* (Lith. *Suma arba Trumpas išguldymas evangelijų šventų per visus metus*) was published as part of the compendium Book of Christian Devotion (Lith. *Knyga nobažnystės krikščioniškos*, KNK) that came out in print in Kėdainiai in 1653. The translation of homilies by Grzegorz z Żarnowca was done by Samuel Minwid and Jan Borzymowski. The religious books published in Kėdainiai were essentially superior to their earlier counterparts, and the translations were better executed. As a result, the translation of the postille by Grzegorz z Żarnowca was more accurate than M. Rej's homilies published at J. Morkūnas' printing house. This abridged version of the Polish postille was supposed to be a certain comeback to the original homilies written by Sirvydas (Jovaišas, Ulčinaitė 2003: 368).

Of all the catholic postilles written for priests and as a personal read, the most popular piece of work in Poland was the collection of homilies by J. Wujek. The homilies featured in it were primarily aimed at repudiating the truths of faith that M. Rej declared in his own postille. In this regard, *Lesser Postille* (WPCmn) was particularly famous, and would later on be re-issued and translated in other languages. The first translations of it were done into Czech (Litomyśl 1592; Prague 1629; Kolbuszewski 1921: 116) and Germs (this translation is mentioned by A. Brückner (1945); Estreicher, however, is not aware of it). It was roughly at the same time that the Lithuanian translation of the postille by M. Daukša appeared – it was published in 1599 by the printing house of Vilnius Academy under the title of *Poſtilla Catholicka Tái eſt: Iʒguldimas Ewangeliu kiekwienos Nedelos ir ſwętes per wiſſús metús* (DP). Most probably, Daukša realised the important role that the latter performed in the war on heresy. Quite possibly, he met J. Wujek in person while holding different offices with Vilnius College in 1578–1579. After all, the postille that M. Daukša had translated and the one written by J. Wujek served the same purpose – both of them were written to spread the divine truth and to overcome the theses of Protestantism. In terms of language and the national ideas that it proliferated, the piece by Daukša also was particularly relevant to the Lithuanian culture. M. Daukša always understood a high regard to language as one of the key demands for himself. Ledesma's *Catechism* and *Postille* that he translated was considered to be the most important monuments to the Lithuanian writing published

in Lithuania in the 16th century. Only the original homilies by K. Sirvydas that appeared in the 17th century could compete with those latter.

Daukša started his work as a preacher and writer with the support of Merkelis Giedraitis, then the Bishop of Samogitia. With M. Giedraitis assuming his important position as pastor, the Samogitian diocese appeared to be split into two branches of faith: Catholicism and Protestantism. Ergo, his activity was not limited to just spreading the Catholic faith. What Giedraitis did in Samogitia is often called the second christening of the region – he cherished the Lithuanian culture, national language, educated a whole lot of Lithuanian priests that spoke the word of God in Lithuanian. He was particularly fond of M. Daukša's vast interest in and profound knowledge of the Lithuanian language, as well as his relation to the "common" folks. Both priests maintained close ties of cooperation for almost three decades, and it was thanks to Giedraitis' patronage that M. Daukša's most important oeuvre saw the light of day (Jovaišas, Ulčinaitė 2003: 199).

M. Daukša's translation of *Little Postille* is believed to be an opus of a high stylistic value. The exceptional value of this piece of work stems from the ample additions that the author had woven into the translation, richly enhancing the text of J. Wujek's postille. These insertions and the translation alike are permeated with expression and imagery that Daukša – just like J. Bretkūnas – drew from the folk language. J. Lebedys, a researcher of Daukša's work (1977: 73-74; 1963), argues that the Lithuanian preacher enriches the predominant intellectualism of J. Wujek's postille with elements of sentimentality, and the descriptions and explanations that he weaves into the text make the text clearer to understand. The ample (and, contrary to what J. Bretkūnas did, deliberate) use of synonyms and words with similar meaning renders the text more concrete. On the other hand, the structure of sentences lacks originality and the construction of sentence that is typical of the Lithuanian language occurs less often.

M. Daukša's postille became a kind of a benchmark of the Lithuanian language and exerted a high degree of influence on the texts that were emerging at the time. It was an example to follow not only because of its language, but for the religious terminology it offered as well. Despite the abundant loanwords that were still in use (which is a rather natural thing when it comes to translated texts), M. Daukša had localised some Lithuanian terms denoting religious concepts. Abstract vocabulary was used to convey philosophical content. M. Daukša succeeded in translating excerpts from the NT, too. Evangelic pericopes translated by him would be inserted into other editions. As a result, M. Daukša can certainly be dubbed translator of biblical texts whose work was used in the GDL for years to come (Lebedys 1977: 80).

An overview of all homilies (both those printed and handwritten) that appeared in Lithuania Minor or on the territory of the GDL in the 16th century and the first half of the 17th century can lead to certain inferences regarding the formation of the homiletics tradition in Lithuania. Its first stage of development included heavy reliance on examples of Latin homilies that were widely known in Europe. Protestant homilies were being written primarily on the basis of German texts, whereas Catholic homilies rested on the best of the period's work written in Polish.

Therefore, the history of the formation of the Lithuanian language can be said to have involved a lot of processes typical of many other European languages with longer histories of writing. The Polish language can be a case in point here. The first Polish postilles were translations and originated mainly on the basis of collections of earlier Czech and German homilies (Maciuszko 2002: 303). However, the process of the Polish language being in touch with languages that had evolved further had its tremendous importance, resulting in a higher degree of precision and intellectualisation of the language and providing a stronger basis for its general norms and standardisation. In turn, this close linguistic interaction first of all was the product of translation of biblical texts from their original language and para-biblical oeuvre from other European languages in which it was written.

KONSTANTINAS SIRVYDAS' FIRST ORIGINAL POSTILLE

Another event of import that took place as the Lithuanian postille writing was taking shape was the print of the original postille by Sirvydas. Sirvydas did not make any comments on the specifics of his creative process, did not provide any list of his sources or people of great authority whose work he might have relied upon. The author outlined the precondition that had led to his homilies in the *Foreword to the Reader*, where he also explained the purpose of homilies, which was to spread the Catholic faith and to teach Lithuanian. And so, with this piece of work Sirvydas can be said to have continued the educational activity that Mikalojus Daukša had already started on the GDL territory.

SPECIFICS OF WRITING GP AND THE LANGUAGES USED IN THE POSTILLE'S TEXT

Sirvydas wrote his homilies after an original form that he in all likelihood had developed himself. The synopsis (or disposition) was a mandatory element of the postille back then. Authors would provide it at the end of each homily as often as not. It would be concise and aimed at conveying the content of the entire homily, its form resembling a list of enumerated items. By dividing his sermons into items, Sirvydas gave them a fresher form – his synopses were more detailed, and his descriptions of the underlying idea would normally be followed by an explanation, biblical quotes, supporting fragments from the Holy Scripture, the works of the fathers of the Church, philosophers, and classical literary oeuvre. By presenting to the reader only synopses of his homilies, the author would accentuate that they can be used as such by priests, who could enhance and augment them as necessary.

This brief and generalised introduction of the principles of writing a postille does not go a long way towards describing the author's method, yet it implies some relevant assumptions of a different kind. When read closely, the sentences in the *Foreword* make one wonder if it was merely for his poor health that Sirvydas had chosen the brief form of homilies. He saw spreading the word of God in a commonly understood and popular way as his primary task. The need to convert people into the Catholic faith was a job of immense importance to him, something not to be delayed. Therefore, considering his target who would be unable (or unwilling) to walk the swampy road of consideration, the author tried to be brief and clear in his writing. As the sources from the period show, it was the

brief postilles that enjoyed the highest degree of popularity and efficiency back then. Sirvydas himself must have witnessed how popular and deservedly accepted Jakub Wujek's *Minor Postille* (Pol. *Postylla Mniejsza*) as translated by Daukša was.

According to Sirvydas, his postille was supposed to help priests do their work as pastors, serve as a commentary to homilies, facilitate the understanding of the Holy Scripture, all the while encouraging independent reflection and interpretation. It means that as far as the postille was concerned, Sirvydas' role was both that of an author whose homilies were to be repeated and followed, and of a teacher and preacher, one who knew very well that good homilies were those that catered to the needs of the people who listened to them, dealt with the relevant social issues, and provided answers to intricate questions of life. This type of understanding of the postille's purpose shows that priests were given an opus that could serve generations. The conciseness of homilies was not to be a hindrance, nor the recurring abbreviations of "etc." to create any bigger difficulties for the theologians. The idea hidden in individual items could be properly expanded, based on the relevant needs of the period and the environment.

The *Foreword* paints a very clear picture of the linguistic situation and the specifics of using languages for religious purposes in the GDL in mid-17th century. Sirvydas undertook the herculean task of writing in Lithuanian and to teach priests the Lithuanian language that could bring them closer to their flock at the same time. Sirvydas made every effort to have his opus reach the widest readership possible and be known outside of the province of Poland and Lithuanian, adding Latin indices to the content of homilies that were written in Polish and Lithuanian. The high value of the postille, Sirvydas' attitudes, the flow of his thought, and his ways of reasoning were available for assessment to anyone who could speak Latin – after all, it was the language that most intellectuals used.

THE PROPORTION OF THE LITHUANIAN AND POLISH TEXT VOLUME IN THE STRUCTURE OF GP

Under the author's provision, the text written in Lithuanian is considered to be the main text of GP. This assumption is based on the author's proposition, and the insights into the analysis of the particular cultural heritage carried out by the researchers of this study: the text in Polish is a word-for-word translation of the Lithuanian text. The two texts – the Lithuanian and the Polish – are arranged in two columns and basically bear no difference. The disproportions in the two parts of the postille are insignificant and include the following cases: longer fragments written in Polish only; the more abundant use of abbreviations and biblical links in the Polish part of the postille; the disproportions in the layer of quotations; the disproportions in the Sirvydas' text.

THE ORIGINAL TEXT IN POLISH. The title page and catchwords as well as two longer fragments were written in Polish only. One of them is placed in GP volume I, the other is placed in GP volume II. In GP volume I, the *Foreword to the Reader* is written in Polish. Writing forewords in foreign languages, including Polish, has long-term traditions in the history of Lithuanian writing. Regina Koženiauskienė points out that the majority of the first Lithuanian book translations took over the

European tradition of the preparation system of a literary work for printing. In the old Lithuanian prints, the dedications and forewords were usually written in three languages: in the territory of Lithuania Minor – Latin, German and Lithuanian were used, whereas in the Great Duchy of Lithuania – Latin, Lithuanian and Polish predominated. For example, in the postille of Jokūbas Morkūnas, the foreword was written in Lithuanian, but the rhymed dedication was written in Polish. Jonas Bretkūnas wrote his foreword in Latin. Daukša used the Polish language to write his foreword that later became a true manifest of exaltation of the Lithuanian language. There are frequent cases when, in larger works written in ethnic languages, longer declarations appear to defend the national languages. In this respect, the Polish foreword by Sirvydas is no exception.

In the second part of GP the text on pages 192-196 is written only in Polish. Those are the points where the subject about the presence of the body and blood of Jesus Christ in the Holy Sacrament is addressed. Sirvydas presented in them the five testimonies to the thesis. That was done in defence of the most important fundamental truths of faith of that time – the truths which, due to different perception, became the main object of controversy between Catholics and Protestants. Despite that discussions regarding the questions of faith were no longer so fierce in the middle of the 17th century, this sermon might have had a great influence on them. Because of this circumstance, on consent of the editors and publishers, the sermon was announced in GP volume II without participation of Sirvydas in person in the final process of the discussions. Karol Estreicher (1934: 360) assumes that this text might have appeared later in the postille. It is quite possible that it had been taken from Sirvydas' sermons written in Polish and preached in absolutely different surroundings.

THE INCONSISTENCY IN PRESENTATION OF ABBREVIATIONS. Abbreviations that lead the reader to the spots of GP quotations are given on the margins of the sermons. In the very beginning, they are used very consistently in the text; however, that happens only in the Polish part of the text, by expanding the latter in this case from page 3 to page 8. In GP volume I, on pages 9 through 18, abbreviations are given both in the text and on the margins. Starting with GP volume I page 19, abbreviations are presented on the margins only. Sometimes, a descriptive explanation is given in the postille about which source the contents of the sermon are connected with. Similar references are presented back-to-back in both parts of the postille in two languages – Lithuanian and Polish. The inconsistencies are observed only in the beginning of GPI. If is implied that they emerged because of the absence of an appropriate system which is necessary to prepare a work for printing, or because of the mistakes that were overlooked while editing the text.

DISPROPORTIONS IN THE LAYER OF THE QUOTED TEXT. The inconsistencies in the presentation of analogous quotations are found in both, the Polish and the Lithuanian texts. In the quoted layer of the GP text, sometimes the words of the author appear – masterfully wrapped into a robe of laconic and nicely fitting expressions that complement the text structure: the Polish *mówi* and *prawi*, or the Lithuanian *tieg* and *tay ira*. Their use in both texts does not necessarily coincide. Sometimes similar phrases are more expanded and, thus, present additional information: they explain certain realities and meta-textual descriptions. Such examples indicate some diversions from the literal

translation. Longer quotations of the Polish part of the text, especially those that absolutely match with the text of Wujek's New Testament, indicate that the author might have rewritten them from the existing translation, he did not translate them anew. It is possible as well that, for the sake of clarity, the author used to insert an entire verse of the Holy Scripture, not just its fragment.

DISPROPORTIONS THAT EMERGED DUE TO TRANSLATION. Disproportions arose on the basis of typical formal differences between the languages due to both, the peculiarities of grammar systems, and the dissimilar level of formation of the written Lithuanian and Polish languages in the period under investigation. Here, the cases taken into account were those where certain concepts in Polish were explained in a more concise manner by employing the already existing terminology of this field. The Lithuanian religious lexis was still in the process of formation at that time, therefore, the concepts that had no equivalents in the language were likely to be rendered in a descriptive way. Infrequently, the reason for disproportions of the kind used to become the special concern expressed by the author about the Lithuanian word and thus the greater attention was paid to the Lithuanian text. As a rule, this would result in a larger number of synonymic doublets that were used to convey the meanings of concepts. One kind of doublets could reflect the peculiarities of the postille style; the other kind would reflect the search for the appropriate definitions. The phenomena discussed in this stage of research are only named, but, in order to reveal them, a more comprehensive, multifaceted investigation would be necessary.

THE LATIN TEXT OF GP

The text that Sirvydas wrote in Latin consists of a poetical epigram and a GP dedication to Bishop of Vilnius Eustachy Wołowicz. The authorship of the epigram is unknown. Koženiauskienė presumes that it might have been Motiejus Kazimieras Sarbievijus, a prominent poet of the era. The author of the dedication is Sirvydas himself, approaching the bishop with a request to judge the first part of his opus. As it was mentioned above, Sirvydas also included some Latin indices that convey the content of the homilies, and marginalia that contain references to the Holy Scripture and other sources. Both the indices and the marginalia would usually be written in the mother tongue in religious texts of the 16th and 17th century, although no uniform system of presentation existed. The publication of the *Brest Bible* (B1563) marked the advent of Polonisation of biblical synopses, which left a clear mark in Wujek's translations of the Holy Scripture and in his postilles. Absence of a consistent system of abbreviations is also a distinguishing feature of the Lithuanian translation of Wujek's postille (i.e., Daukša's *Postille*) and the postille by Rej; however, they are dominated by entries in the Lithuanian language. It is important to note that the marginal comments on the contents of the postille were also written in Lithuanian. Even though Sirvydas' homilies were written much later, they are possessed of a rather much more intense layer of Latin text. Nonetheless, apart from the Latin abbreviations, the GP text sometimes presents titles of biblical books in their Polonised or Lithuanized form. The impact of the text written in Latin is huge when it comes to writing geographical names, biblical names, and religious concepts; it is also reflected by the rules of Latin orthography that the author used.

THE LAYERS OF THE GP POLISH TEXT AND ITS SOURCES: THE PRIMARY ASSUMPTIONS OF THE INVESTIGATION

The Polish text of GP consists of three layers: a) pericopes presented by the author as the introductory word to the sermons; b) biblical and other quotations inserted into the text of the sermons; c) the text of the sermons translated from Lithuanian into Polish by Sirvydas.

THE PERICOPES IN THE POLISH LANGUAGE. The question of determination of the sources of passages in the Polish GP text had been addressed earlier. It was thought that Sirvydas might have rewritten the Polish text from the *Gospels and Epistles* (WEE) that were published in 1593 in Cracow, or from the translation (W1593) of Wujek's New Testament (NT) that was published in 1593 as well. The contents of WEE show that the gospels were intended for individual contemplations. The short extracts from the New Testament were followed by a prayer of appeal (closely related to the contents of the extracts) which was dedicated to the patron mentioned in the liturgical calendar on that day. The arrangement of the cycle of the liturgical calendar, beginning with the Advent, was also maintained. It is supposed that WEE became extremely popular – in Cracow, they were published in the pocket format (in folio 12°, 16°). There is only one copy of them published in 1620 (signature – III 14426) at the Rare Book Department of the Vilnius University Library. The comparison of the pericopes found in this copy of WEE with the passages of Sirvydas' GP reveals their complete resemblance. However, the comparison of the same texts with the pericopes inserted into the text of *Minor Postille* discloses their differences and allows the assumption that those were two different translations. The juxtaposition of Sirvydas' passages with the NT texts published in 1593 and 1599 showed that there are more similarities with the 1593 NT edition, and only sometimes do fragments that are analogous to the 1599 edition occur. This situation might suggest that, probably, some changes might have also been introduced in the WEE text in the second edition of Wujek's NT. There is no doubt that the author of the Polish pericopes is Wujek and that they have been taken from WEE. Unfortunately, at this time, it is rather complicated to decide which edition they come from. For that purpose, a thorough investigation of all WEE editions (which were numerous, as it was mentioned above, but not all of them survived) would be necessary.

THE QUOTATIONS FROM THE BIBLE: SIMILARITIES WITH AND DIFFERENCES FROM WUJEK'S TRANSLATION OF THE HOLY SCRIPTURE

Speaking about the analysis of the biblical quotations in the GP text, it is essential to acquaint oneself more closely with the strategy of quoting the Holy Scripture, and the types of quotations inserted into the GP text. As stated earlier, the use of references to the Holy Scripture was one of the most important requirements applied to the texts of homiletic nature. Consequently, the preachers of that time adapted the biblical texts to their homilies in diverse ways. Sirvydas regarded every mention of the Holy Scripture with a lot of responsibility, therefore, he quoted it with particular exactness and carefulness, indicating references to individual books on the margins. The hints about the Holy Scripture made within the text have been shaped into allusions, paraphrases and literal quotations.

The word-for-word quotations are most plentiful in the GP text. This fact might be associated with the didactic intentions of the author to prepare a postille of the kind, the separate points of which could serve an example to the Lithuanian priests of how to prepare sermons.

THE PRIMARY STATISTICAL DATA. There are altogether 1,012 quotations in the Polish language incorporated into the GP text. The New Testament and the Old Testament have been quoted almost in proportion: 585 times for the NT and 427 for the OT correspondingly. The most frequently quoted by Sirvydas is the book of Isaiah (88) and the book of Psalms (99). From the NT text, mostly quoted are extracts from the gospels – they make one third of all the biblical quotations inserted into the text.

In order to carry out a thorough analysis, quotations were chosen from the four gospels: Matthew 124 (GP I 69; GP II 55); Luke 57 (GP I 31; GP II 26); Mark 11 (GP I 3; GP II 8); John 118 (GP I 55; GP II 63). There were 310 quotations investigated altogether. In the initial stage of analysis, with the aim to establish the extent of overlap between the layer of the text quoted by Sirvydas and the text of Wujek's NT, all the quotations were divided into three main groups based on formal attributes: a) quotations that completely coincide with the text of Wujek's NT (complete matches); b) quotations that partially coincide with the text of Wujek's NT (partial matches); c) quotations that do not coincide with the text of Wujek's NT (distant matches). The carried out research revealed the uneven involvement of Wujek's NT texts in the GP volume I and GP volume II texts. The quotations that completely match Wujek's NT text, in GP volume I make 25 percent, and in GP volume II they reach 51 percent. Thus, an assumption might be made that, contrary to Sirvydas' translations, the translations made by other authors into the Polish language did not manifest their independence in the process of translation. Similar insights emerge from the calculations of both parts of GP quotations of second type, i.e. quotations that are partial matches and only slightly differ by one attribute. This circumstance suggests an assumption that the GP texts were edited on the basis of Wujek's translation, which allows the search for reasons that determined this edition.

Due to the fact that the researcher-polonist viewed the text prepared by Sirvydas himself as the most valuable, the main focus in this edition was on the analysis of the GP volume I text.

THE BIBLICAL TEXTS OF SIRVYDAS' GP IN THE BACKGROUND OF OTHER TRANSLATIONS OF NT INTO THE POLISH LANGUAGE. The analysis of biblical quotations woven into the text of Sirvydas' GP made it possible to look not only into their similarities, but their differences from other translations of the Holy Scripture into the Polish language as well. As the results of the research show, the major similarities are found in the biblical quotations used by Sirvydas and in the text translated by Wujek, whose translations were widely known and most often used by the Catholic Church. On the one hand, the analysed quotations from the four gospels revealed complete concurrence with the corresponding verses in Wujek's NT; on the other hand, they highlighted the considerable independence of Sirvydas' biblical texts. The greatest differences occur on the levels of syntax and lexis. Usually this indicates the formation of the unique writing manner of the author, and covers the signs of formation of the individual style.

The inconsistencies related with the sentence structure of Sirvydas' GP quotations were analysed on the basis of 6 essential signs. In all cases Sirvydas' text is noted for greater easiness and naturalness, and thus it obeys the norms of the spoken language more than other texts. The analysis of the GP text

in full, i.e. not just the quotations that are in the Polish and the Lithuanian parts of the text, convinces that Sirvydas did not follow the Latin examples closely, but, while creating the original text in Lithuanian, looked for starting points in the colloquial speech. This also reflects in the Polish text that is tightly connected with the Lithuanian text.

The analysis of the lexical differences found in the quoted text revealed two similar, yet different, phenomena. They indicate Sirvydas' attempts to withstand the influence of Wujek's translations and to interpret the text of the Holy Scripture independently. First of all, certain Polish verses from Sirvydas' GP conform to the Vulgate more than Wujek's texts, i.e. his translation is more literal. In the Lithuanian translation of the same quotations there is an obvious attempt of the author to convey the text of the Vulgate as precisely as possible. The links between the Lithuanian and Polish GP texts, as we mentioned earlier, are very close. On the other hand, not one from the investigated cases allowed the researchers to see that, after all, Sirvydas gave priority to the forms and expressions of spoken language. He did not avoid the expressivity characteristic of the folk nature and consciously used stylistically enriched descriptions, thus intending to make the translated biblical text more picturesque. All that is connected with the author's aspiration to convey the meaning of the biblical text as precisely as possible. The text of the Holy Scripture viewed from the diachronic, etymological and purely linguistic perspective was written in the folk spoken language that corresponded the Latin Vulgate and the Greek koine (Bieńkowska 1992: 223). On the lexical level, the peculiarities of the Lithuanian text are transmitted to the Polish text.

A great part of recognized quotations that misalign with Wujek's text (in GP volume I they come to as close as 25 percent) provide valuable information about the translation method used by Sirvydas. He used a rather liberal technique for conveying the original text. The author used to not only change the word order in the sentence, but also he would often weave into the text somewhat different syntactical structures, adjustments and additions that were not characteristic of the Latin text, or would use the original lexis. Nevertheless, there were traces of word-for-word translation left in his quoted text. Those were literal loan-translations of Latin structures that made their way to the Polish text through the Lithuanian language. There are loan-translations from Polish in the Lithuanian text as well. This might indicate the inconsistencies of application of the translation principles and linguistic difficulties, which the author had to cope with while creating the Lithuanian text.

The comparison of biblical in-texts incorporated in Sirvydas' text with all the Polish translations of the 16th century allows the investigators to give a very favourable assessment to the author of the Lithuanian postille. The relationship of his text with other translated Polish texts, especially Wujek's text, is evident; however, the comparison manifests the independence of the author's initiative as well. His effort while translating the biblical quotations into the Lithuanian language and later, on the basis of the Lithuanian text, translating (or editing) them into Polish, was not merely of formal character, but, on the contrary, more motivated by semantic reasons. The analogies of distinctive and unique translation decisions by Sirvydas are also found in other translated texts into Polish, both Catholic and Protestant. They were written in extremely high style and, in the contemporary context, are named and assigned to the most outstanding religious texts of the 16th century written in the Polish language.

GP GRAPHICS AND ORTHOGRAPHY

Analysis of the graphics of the Polish text and the orthographic rules that were used to write it has showed once again that here we have a linguistic monument that was on a par with other texts originating in the eastern territories of the Lithuanian and Polish state in the 17th century in terms of the regularity of language and its conformity to the linguistic norm. At the same time, GP in essence reflects its conformity to the requirements for publications that were being prepared on the territory of Poland. The graphical symbols and the orthographical rules that the author seems to suggest reflect certain traditions of Lithuanian writing that existed and took shape primarily on the basis of the prints by authors who used to work on the territory of Lithuania Minor, and Daukša's own orthography. The author's efforts to create an example of print that would serve as a benchmark of Lithuanian writing for centuries to come are pretty evident as well.

GP shows a clear trend of designating sounds typical of the Lithuanian and the Polish languages with letters chosen specifically for that purpose; to that end, letters with diacritics and diphthongs are used. Their number differs infinitesimally between the two texts. The author would use one kind of typeface more often than another, probably due to the extent to which the respective phonetical linguistic phenomenon occurred in each of said languages (see Table, p. 159).

As a result of the inconsistent writing of open and short (Pol. *jasne i pochylone*) vowels, basically phonetical in nature, and the irregular application of characters to denote alveolar consonants, the Polish part of the text is crawling with instances when different typeface is used to denote the same grapheme, and different functions are assigned to a single typeface. However, there is evidence of rather fast dynamics of orthographical processes here, too: in GP volume II already, there is much more structure to the way the author (or the editor) uses different typeface to denote long and short vowels and alveolar and soft consonants. It was basically these two orthographical phenomena that had to be the biggest source of difficulty when it came to writing the text in the Lithuanian language. Attempts to denote short and long vowels with diacritics are there but few due to the absence of any system to label the aforementioned phonetical phenomena. The Lithuanian text shows cases of variation in labelling softness, with typeface denoting similar (from the articulation point of view) soft consonants of the Polish language in the Polish part of GP used to convey original soft alveolar consonants of the Lithuanian language. Hence, developing the norm for using type in printed books has remained a serious task for the future.

Despite the lack of a clear system, the orthographical rules that are rooted in phonetical and morphological writing and justify the rather complicated writing of words, or rather combinations of particles, prepositions, and separate words, as well as verbs with prefixes (be it jointly or separately), and the specifics of capitalising words, point to the existence of some tendencies of writing that are aligned with a certain norm. Instances of analogous orthography that can be found in the Lithuanian text could be chalked down to the tradition of Polish or some other foreign writing that writers who worked in Lithuania had picked up and the author had fallen under the influence of.

Both Daukša and Sirvydas were more consistent in their application of orthographical rules, which reflect a closer tie with the specifics of pronunciation of the dialectal versions of language in which the texts were written. The formative process of said writing norms was driven by several elements: the example of the Polish language, where similar phenomena were also a matter of significant concern to writers and printers (some records that were adopted were in line with the norm, others irregular); the influence of Lithuanian texts with their analogous spelling (for instance, the marking of alveolar consonants); the inventory of typeface (characters from different sets of type); the linguistic competences of printers and publishers.

RESULTS OF THE ANALYSIS AND OUTLOOK OF FURTHER RESEARCH

In-depth analysis of the Polish text of GP has revealed its immense similarity to the Lithuanian text and has showed it to be a rather close translation of the Lithuanian script. However, it needs to be emphasised that this can only be said about the first volume of the work, which is presumed to have been exclusively authored by Sirvydas. The text of the second book, which was prepared and translated into Polish by Jaknavičius and other individuals who are little known to us, possesses a lesser degree of translational precision, and it is therefore can be said that we have two books that have a similar structure, but are nonetheless quite different from one another. Despite the difference in the number of pages, the amount of text written on them is almost the same. The second volume of GP calls for a separate description and a different set of exploratory methods. This monograph focuses on detailed analysis of the Polish text of GP volume I, based on the correlations of languages used in the postille.

Comparison of the Polish and the Lithuanian texts, considering the marginalia text written in Latin at the same time, has revealed the different functions that each of the texts written in the three languages performed. To write his homilies in Lithuanian – a task that was very difficult for the period – Sirvydas used Latin and Polish that he knew so well, with their deep-rooted traditions of writing. As a result, one can assume that the author relied on different varieties of texts written in said languages. One has to bear in mind that the postille had been preceded by Sirvydas' trilingual dictionary that was supposed to assist the academic youth and to make reading and constructing the Holy Scripture easier. In preparing the dictionary, he used lexicographic sources of the Polish language (the dictionaries by Knapski and Volkmar), choosing Latin equivalents for Polish words with particular care (they dominate the text over words in Lithuanian and Polish). In the dictionaries, Lithuanian was not language number one, but rather ranked third in the total order of languages. Its norms were only beginning to take form. The difficulties in choosing Lithuanian lexis are obvious – sometimes the author succeeded in choosing very accurate matches for the words that he used from his colloquial mother tongue – its spoken variant, whilst sometimes those matches were nothing but a word-for-word representation of foreign (Latin and Polish) structures. Descriptive interpretation of words was commonplace, too. These efforts by the author help perceive semantical methods of lexical analysis, which he introduced into the written Lithuanian language of the period. The author poured all of his

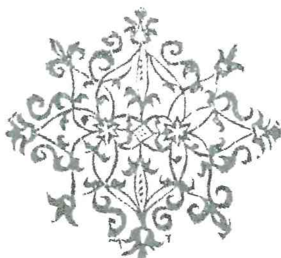
knowledge, talent as a translator, and spirit of a Lithuanian preacher into writing his postille, with Lithuanian as its first and primary language. As a result, the Lithuanian text of the postille has more freedom and allows the reader to grasp a noticeable continuation of the development of language.

The monograph only analyses one layer of the Polish text – its biblical in-texts. The choice of the biblical in-texts layer in the initial stage of the multifaceted research of Sirvydas' postille proved to be rational in several ways. Although these fragments of the biblical text cannot be interpreted as an independent translation of the Holy Scripture into a national language, they undoubtedly mark a certain stage in the formation of the biblical style which was significant for the development of the written language itself. Due to these reasons, while researching the biblical texts in the Polish part of GP in parallels with the Lithuanian and Latin texts, it was aimed to juxtapose the existing translations. By analogy, the three translations of one verse, or its fragment (sentence, several sentences, or, sometimes, phrases) were compared the same way as in the case of the lexis of Sirvydas' dictionary. The conclusions resulting from this comparison are of extreme importance to the tradition of the written Lithuanian language that was just beginning to display signs of future potential. Some of the first translations into the Lithuanian language were done on the basis of the classical texts. The influence of the Polish language on the Lithuanian text is especially observable in the field of lexis and terminology. Due to the fact that, as mentioned earlier, the Polish text is a peculiar repetition of the Lithuanian text, the interference of the latter in the Polish text was hard to avoid. While trying to find the answers to the questions as to where the source of influence of the Lithuanian text to the Polish text lies, it was discovered that a full investigation of certain linguistic phenomena in the entire postille was necessary in both, the Lithuanian and the Polish parts. The detailed analysis revealed that the roots of the interference lay in the spoken Lithuanian language. Those features of the colloquial language penetrated the Lithuanian text of the postille and, in the course of translation, were transmitted to the Polish language that was noted for a somewhat higher style in the 17th century. No slightest doubts remain that Sirvydas used Wujek's translations of the Holy Scripture while writing his text in Polish. The matches with Wujek's text are obvious; however, Sirvydas' reflections and his author interpretations that he contributed to the Polish text as a Lithuanian preacher are nonetheless important and significant.

Multifaceted studies of Sirvydas' postille have only just started. The main focus of this edition of GP is on its textual analysis. This monograph is related to a critical publication of the postille. It strove to perceive, layer by textual layer, the specifics of writing homilies, the principles of their translation into Polish, to measure the degree of their originality and the mutual interaction between the text in Lithuanian and the text in Polish. First of all, attributes that testify to the originality of the homilies, the author's independent thinking and interpretation of the Holy Scripture were being sought. The identification of the GP sources that Sirvydas had used, and those written in the Polish language in particular, involved the method to and the extent in which they were used. As the subject of the analysis was a unique monument of language that featured texts written in languages that in the 17th century had attained a varying degree of development, the right methods to describe it and to compare it were sought. Given the many aspects of the research, empirical material inevitably became

limited in its presentation. The monograph raises a lot of exploratory concepts that, once investigated, will uncover new traits of Sirvydas' language and will reveal the characteristic features of the formation of the religious Lithuanian language. We wish to believe that this work will serve as a contribution to new diachronic studies of our multilingualism.

Reliance on studies that had already been completed proved to be of importance and value for the research of the GP language. While many more monuments to Polish–Lithuanian and Lithuanian–Polish writing exist, they have never been the subject of any integrated studies. Therefore, knowledge of the types of translation of that period and the relationships between texts written in different languages is scarce. There is a lot of attention and work focusing on Sirvydas' dictionaries, Daukša's postille, and many other sources. The indices of the old prints and manuscripts make an ample database of 53 items, however, wide-scale multifaceted studies that would cover the different linguistic variants of the texts are limited in number. It is important to accentuate that understanding the Lithuanian text and conducting its in-depth analysis is only possible once its potential sources have been thoroughly investigated and the special ties between the Lithuanian language and other culturally similar languages taken into consideration.

KRISTINA RUTKOVSKA

KONSTANTINO SIRVYDO
PUNKTAI SAKYMŲ
PUNKTY KAZAŃ
KONSTANTEGO SZYRWIDA

Si-139 **Rutkovska Kristina**,
Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* – XVII amžiaus pirmosios pusės lietuvių ir lenkų kultūros paminklas = *Punkty kazań* Konstantego Szyrwida – zabytek piśmiennictwa litewskiego i polskiego z pierwszej połowy XVII wieku / Kristina Rutkovska. – Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016. – 232 p.

ISBN 978-609-411-164-8 (bendras)
ISBN 978-609-411-177-8

Antrojoje knygos „Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų*“ dalyje skelbiama monografija lenkų kalba susijusi su šio raštijos paminklo kritiniu leidimu. Atidengiant teksto sluoksnius, stengtasi suvokti *Punktų sakymų* pamokslų teksto rašymo ypatumus, jų vertimo į lenkų kalbą principus, nustatyti jų originalumo laipsnį bei tekstų lietuvių ir lenkų kalba abipusę sąveiką. Visų pirma ieškota pamokslų originalumą demonstruojančių, jų autoriaus nepriklausomą mąstymą ir Šventojo Rašto originalų interpretavimą rodančių požymių. Identifikuojant *Punktų sakymų* šaltinius, kuriais naudojosi Sirvydas, ypač parašytus lenkų kalba, tikrintas jų pasitelkimo būdas ir mastai. Kadangi tirtas unikalus XVII amžiaus kalbos paminklas, kuriame šalia pateikti tekstai, parašyti skirtingo raidos laipsnio kalbomis, ieškota tinkamiausių metodų juos aprašyti ir sugretinti. Monografijoje keliama daug tyrimo koncepcijų, kurios turėtų išryškinti naujus Sirvydo kalbai būdingus bruožus ir padėti atskleisti lietuvių religinės kalbos formavimosi ypatybes. Šis darbas turėtų paskatinti daugiakalbystės tyrimus diachroniniu aspektu.

W drugiej części księgi „*Punkty kazań* Konstantego Szyrwida” publikowana monografia jest ściśle związana z wydaniem krytycznym zabytku. Odsłaniając warstwy postylli analizowano sposób układania kazań, zasady ich tłumaczenia, rozważano stopień oryginalności i możliwych oddziaływań wzajemnych na siebie tekstów polskiego i litewskiego. Doszukiwano się przede wszystkim cech oryginalnych kazań, przejawów niezależnego myślenia i samodzielnych interpretacji Pisma Świętego przez ich autora. Identyfikując źródła, z których Szyrwid korzystał, sprawdzano zakres i sposób ich wykorzystania. Analizie był poddany zabytek unikatowy, w którym występują obok siebie partie tekstu, napisane w językach o różnym stopniu rozwoju w XVII wieku, wobec tego poszukiwano właściwych metod do opisu zjawisk językowych. Opracowanie stawia wiele koncepcji badawczych, których sprawdzenie ukaże nowe cechy języka Szyrwida, a tym samym będzie świadczyło o sposobie kształtowania się litewskiego języka religijnego. Poczynione ustalenia otwierają nowe perspektywy badawcze nad wielojęzycznością w ujęciu diachronicznym.

UDK 272-475.5

Dailininkas Alfonsas Žvilius
Lenkiško teksto redaktorė Anna Paluszak-Bronka
Maketuotojas Saulius Juozapaitis

SL 655. TIRAŽAS 250 EGZ.
IŠLEIDO LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, P. VILEIŠIO G. 5, LT-10308, VILNIUS
SPAUSDINO VŠĮ *NACIONALINIS MOKYMŲ CENTRAS*,
VINGRIŲ G. 3-20, LT-01118, VILNIUS